

Quarta libri parte refutat primum communes gentium religiones a cap. 8 usque ad 20, deinde proprias Romanorum, a cap. 20 ad finem; probatque re-

ligiones deorum falsas esse, quod certo tempore nati, pessime vixerint, tandemque mortalium omnium legem subierint, quos pro diis gentiles coluerunt.

**LUCII CÆCILII FIRMIANI
LACTANTII
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER PRIMUS.
DE FALSA RELIGIONE DEORUM.**

Præfatio.

QUANTI SIT ET FUERIT SEMPER COGNITIO VERITATIS.

Magno et excellenti ingenio viri, cum se doctrinæ penitus dedissent, quidquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis studium contulerunt; existimantes multo esse præclarior humanarum divinarumque rerum investigare ac scire rationem, quam aut struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenæque sunt

et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo justior effici potest. Erant illi quidem veritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus ar teponerent. Nam et abjecisse quosdam res familiares suas, et renuntiassse universis voluptatibus constat, et solam nudamque veritatem nudi expeditique sequerentur: tantumque apud eos veritatis nomen et auctoritas

VARIORUM NOTÆ.

Dedissent. Ex mss. Lipsiensibus et Gothano; rectius est et concinnius quam *dedidissent*, ut habent alii multi. Ms. elegans eminentissimi cardinalis Rohannei habet *dedissent*. *Dedidissent.*—Cellario *dedissent*, quod et Reimmanni ms. habet visum *rotundius*. At aliorum plerorumque codicum editionumque, primæ Sublacen., Rom., Venet. 1471, 1472, utriusque 1478, Rost. 1476, et longe plurium, *dedidissent*, ad Ciceronem, quem plerumque exprimit, propius accedit. Lib. i Offic., 21: *Qui excellenti ingenio doctrinæ se dediderunt*. Lib. iii de Orat., cap. 15: *Ei studio se excellentissimi ingenii homines dediderunt*. Lib. i de Orat., cap. 3: *Studio litterarum penitus se dedere*. Neque penitus *dedidissent* minus *rotunda* videntur, quam Lact. lib. iv, cap. 15, *penitus nescientem*; et lib. vii, cap. 5, *se voluptatibus dediderunt*. Torn. 158, 1615, *penitius dedidissent*. BUNEMAN.

Struendis opibus. Mss. et sæc. xv edd., *quam struendis*; at Parrhas., Crat., Junt., Ald., Gymn., Græph., Paris. 1515, Isæus, *quam aut struendis*. Reimm., Venet. 1472, et edd. Tornæs., *quam in struendis*. P. nus receptum ab Heum., posterius est contra Lactantii indolem, qui semper *inhærere* cum dativo construit. BUNEMAN.

Quoniam. Mss. Rohan. legit *quia*.

Justior effici. Sic restituimus ex Rohanneo et omnibus mss. codicibus, veteribus Romanis editionibus,

et duobus Lipsiensibus. In cæteris editis, legitur *fieri*.—*Justior effici*. Ita mss. Goth., Guelpherb., Lips., Ultr., Junt., Cauc., Cantabr., Gron., Reimm. et primæ Subl., Rom., Ven. 1471, 1472, Rost., Paris. 1515, Torn.; et præstat lib. iii, cap. 12: *Effici quemquam beatum posse*; lib. iv, cap. 3: *Efficitque meliores*. Cic. iii, fin., 5, *beatam vitam virtutis effici*. BUNEMAN.

Cupierunt. Ita plerique libri plenius: at lenius et Ciceroni atque Lactantio propius Parrhas., Junt., Ald., Crat., Gymn., Is., *cupierunt*, in hoc et similibus. BUNEMAN.

Atque ita. Deest in Rohan. mss. idque recte. *Abjecisse quosdam.* Biam scilicet, Democritum, etc. V. Valer. Max., lib. vii, cap. 2; lib. viii, cap. 7. De his singulis plenius loquetur libro iii, qui est de Falsa sapientia.

Nudam veritatem nudi expeditique sequerentur. Ita Hieron. epist. 15, ad Paulinum: *Nudam crucem nudus sequens, expeditior et levior scandis scalam Jacob*. In multi- editis ac in pluribus mss. *virtutem* et *virtutis* legitur, non vero *veritatem* et *veritatis*. At in mss. Oxoniensibus a Sparckio laudatis *veritatem* et *veritatis* scribitur, sicut et in mss. quibus usus est editor Colonusis anni 1544. Porro in hoc capite non agitur de virtute, sed de veritate, ut pauci post lineis videre est; *quia veritas*, ait Lactantius, ingenio ac propriis sensibus non potest comprehendi.

valuit, ut in ipsa esse summi boni præmium prædicarent. Sed neque adepti sunt id quod volebant: et operam simul atque industriam perdiderunt; quia veritas, id est arcanum summi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis non potest sensibus comprehendere; alioqui nihil inter Deum hominemque distaret, si consilia et dispositiones illius majestatis æternæ cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina innotesceret, non est passus hominem Deus lumen sapientiæ requirentem diutius errare, ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles; aperuit oculos ejus aliquando, et notionem veritatis munus suum fecit: ut et humanam sapientiam nullam esse monstraret, et erranti ac vago viam consequendæ immortalitatis ostenderet.

Verum quoniam pauci utuntur hoc cœlesti beneficio ac munere; quod obvoluta in obscuro veritas latet; eaque vel contemptui doctis est, quia idoneis assertoribus eget, vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem, quam natura hominum proclivis in vitia pati non potest (nam quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt; illa

A offensi, hac deliniti feruntur in præceps, et bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur) succurrendum esse his erroribus credidi: ut et docti ad veram sapientiam dirigantur et indocti ad veram religionem. Quæ professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœlestibus disseremus, quibus ad cultum veræ majestatis mentes hominum instruere possimus: nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere: idcirco apud Græcos majore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt. Illi enim recte vivendi doctores sunt existimati: quod

B est longe præstabilius: quoniam bene dicere, ad paucos pertinet, bene autem vivere ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majore copia et facultate dicendi causam veritatis peroremus: quæ licet possit sine eloquentia defendi, ut est a multis sæpe defensa; tamen claritate ac nitore sermonis illustranda, et quodammodo disserenda est, ut potentius in animos

VARIORUM NOTÆ.

Prædicarent. Ita restitui ex mss. codicibus ac veteribus editis Rom., Ald., Paris., 1525; quod juxta Cellarium efficacius est notandæ philosophorum jactantiæ, quam *judicarent* quod est in recentissimis mss. Emmannel. et Cantabrig. et in editis recentibus. In quibusdam editis legitur, ut in ea omne summi boni prædicarent.

Veritas, id est arcanum. De hoc quæstio erit lib. iv, qui est de Vera sapientia.

Summi Dei. Hanc locutionem centies reperies apud Lactantium.

Veritas... compr. Lib. iii, c. 1, et l. vii, c. 2. BUN.

Dispositiones. Pro *decreta*; hinc Lactantius in Erasmo Ciceroniano notatur, quod vocabulum *decreta* hic non adhibuerit. — *Dispositiones.* Notatur noster ab Erasmo in Ciceroniano. quod *dispositiones* pro *decretis* dixerit. Vindicamus ex Tertulliano ad Lactant. lib. ii, cap. 16. Conf. lib. vii, cap. 5. BUNEMAN.

Innotesceret. Ita mss. Anglicani et Aldina editio; alia quædam habent, *notesceret*, sed minus bene. — *Innotesceret.* Sic Torn., Gymn., Parrh., Crat. omnino h. l. sonantius. At *notesceret* habent cum Goth., Reimm., Lips. ad oram, Thom.; fere omnes edd. antiquæ, Subl., Ven. 1472, 1497, et Paris. 1515; præfert quoque Heumannus. Occurrit aliquoties lib. iv, cap. 26, et in Epitome ex ms. Taur. BUNEMAN.

Errare. Sic cum edit. Rom. omnes mss. præter I D Reg. et edd. rec. in quibus est, *oberrare*. — *Regnat* in omnibus edd. *oberrare*; quia vero hoc Lactantio et aliis est *circa aliquid errare*, ut noto ad lib. ii, c. 2. præfero *errare*: sequitur *erranti*: etiam Reimm., *errare*. BUNEMAN.

Laboris effectu. Certe non opus a consensu codicum, etiam Reim., abire. Iterum Lact. lib. iii, cap. 1, *voluntatem non secutus effectu*. Seneca de Tranquill. cap. 11, fin.: *Ne aut labor irritus sine effectu sit, aut effectu labor indignus*. BUNEMAN.

Notionem veritatis munus suum fecit. Id est, ipse Deus voluit fungi officio doctoris, veritatem notam faciundo. *Ipsi enim soli veritas nota est*, lib. iii, c. 1; *et Dei est hoc munus... et veritatis notio divina conditionis est*. BUNEMAN.

Nullam. Id est nullius pretii, nullius emolumentum. WALCHIUS. — Ita interpretantur vocem *nullus* purioris eloqui auctores.

In obscuro veritas. Quomodo id sit docet lib. iii, c. 28.

Assertoribus. Ita cum vet. tribus Romanis editionibus an. 1468, 1470 et 1474, ac Beoleii et Cellarii mss. Bonon., 7 Reg., 6 Colbert., 2 Sorbon., Navar., Victor., Gatian., Cauc., Ultr., 5 Lips., Cant., Eum., Jun., Gronov., 2 Clarom. et 2 Brun. melius et cunctius quam *assertionibus* in 2 Reg. rec. et Marm. ac recentioribus editis. De assertoribus christianæ religionis vide lib. v, cap. 2.

Falsi. Id est, decepti.

Illæ oratoria. Sc. profana, sophistica, quam vocat de Opif., cap. 21, *fallacem captiosamque facundiam*. BUN. *In qua diu versati.* Forum tamen non attigit.

Instruere. Sic restituimus ex veterissimo et optimo ms. Regio-Puteano, 3 Colbert., 2 Claromont. aliisque. et vet. editis Rom. Egnat. seu Ald., 1515, Paris., 1525 Cratand., 1532. In nonnullis mss. et recentioribus editis, *instituere*.

Majore in gloria. etc. De philosophi et oratoris comparatione vide Plutarchum in Stoicis Enantiomatibus sub initium.

Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium, etc. *Fictarum*, ait, *litium*, nam verarum nunquam patronus fuit, cum ne forum quidem attigerit, ut testatur ipse de se lib. iii, cap. 15. Olim autem cum in Græcia et Romæ floretet eloquentiæ studium, juvenes, percepta grammatica, ducebantur ad rhetores, qui themata illis vel conficta, vel ex historicis petita proponebant, qualia sunt quæ in Senecæ patris, et Quintiliani declamationibus, et apud Græcos scriptores etiamnum multa reperiuntur, in quibus pueri in scholis sese dictione ac scriptione exercerent, quales fuerunt Libanius, Carneades, Dio Chrysostomus: ita hi juvenes instituabant, ut postea serio ad populum, vel senatum eloqui possent; et materias infames pertractare consueverunt. Hæ itaque exercitationes erant, quibus paulo supra Lactantius ait, se in professione illa oratoria diu versatum, juvenes olim non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam erudivisse, multumque illarum usum nunc sibi profuturum ad causam veritatis adversus gentes perorandam. ISÆUS.

Disserenda est. Disserere, est velle indicare, declarare. Tacit. Hist. ii: *Haud fuerit longum initia religionis, templi situm, formam deo paucis disserere.*

influat et vi sua instructa, et luce orationis ornata. A

CAPUT PRIMUM.

De religione et sapientia.

De religione itaque nobis rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores professionis suæ quasi veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderunt, eamque sibi requiem laborum justissimam putaverunt; si animos suos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi, quam negotium quasisse videantur, et quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati: quanto justius ego me ad illam B

piam, veram, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum conferam, in qua omnia dicta prona sunt, audita suavia, facilia intellectu, honesta suscepta? Et si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, Institutiones civilis juris compositas ediderunt, quibus civium dissidentium lites contentionesque sopirent: quanto melius nos et rectius divinas Institutiones litteris persequemur; in quibus non de stillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus?

Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine, Imperator Maxime, qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, majestatem

VARIORUM NOTÆ.

BARTHIUS.—Forte legendam, *asserenda est*, ait Petrus Francius in ora Lactantii sui.

Et vi sua instructa. Ita emendatum ex vetustissimo et optimo ms. Regio-Puteano, aliisque 7 Regiis, et 6 Colb., 2 Lips., Christ., Em., Cantabrig., 2 Clarom., 2 Brun., ac 5 vet. editis Rom., Egn. seu Ald., Paris. 1525, Tornes., Gratand., Graph., Gymnic. et 2 Lips.; cum antea esset in editis sex recentioribus *et vi sua et instructa religione.* Et quidem duas hæc voces esse delendas existimabat doctissimus Petrus Francius historiæ et eloquentiæ professor Amstelodami, in notis mss. ad oram Lactantii sui, *religione* suspicans natum ex sequentibus.

Maximi oratores. Imprimis Cicero, qui, sexagenario major, omnia lere philosophica scripsit. Conf. ejus init. lisp. TASCUL. BUNEMAN.

Veterani. A militia desumpta similitudo; alii C enim milites veterani, alii tirones. Veterani sunt milites, qui multis annis stipendia fecerunt, et diuturno usu in re militari sunt exercitati; sub vexillo tamen continebantur, ut patet ex Cæsare libro 1 de Bello Gallico. Vide Lipsium, ad librum 1 Taciti; Budanum, in l. de Asses. Hinc oratores veterani appellantur, qui multis annis declamando sese exercuere, ac qui diuturno usu, dicendi facultatem ac facilitatem acquisivere. GALLÆUS.

Prudentes. Id est jureconsulti; sic in jure dicuntur *responsa prudentum.* Sic infra lib. v, cap. 12, *prudentes* iterum, qui et *jureconsulti* dicuntur; et *prudentia pro jurisprudentia* apud Ciceronem, de Senect. cap. 9, et de Amicit. cap. 1.

Institutiones. Respicit ad operis titulum, ad instar Cæii Institutionum juris civilis, quarum hodie extant fragmenta. Institutiones autem sunt libri, quibus prima elementa docende alicujus artis aut scientiæ ita concluduntur, ut rudis aliquis per gradus ad ejus cognitionem pervenire possit. Sic apud JC. Institutiones legimus scripta breviter BARTHIUS.—Per *divinas Institutiones* intelligit Lactantius, de religionis christianæ institutis et præceptis, deque impiis gentilium cultibus coarguendis disceptationes.

Institutiones. Quæ juxta, Lact. lib. v, cap. 4, *doctrinæ alicujus substantiam continent.* BUN.

Non de stillicidiis, aut aquis, etc. In Pandectis jurisconsultorum, libro xxx, titulus tertius est *de aqua, et aquæ pluriæ arcendæ.* Vid. Ciceron., lib. 1 de Oratore, num. 38.

De manu conserenda. Teste Gellio, lib. xx, cap. 9, *manum conserere* est, de qua re disceptabatur in re præsentis, sive ager, sive quid aliud est, cum adversarium simul manu prehenderet, in ea re omnibus verbis vindicare. A. GELLIUS.

Quod opus nunc nominis tui auspicio, etc. Hæc usque ad *Ommissis ergo* desiderantur in mss. 4 Reg., 2 Bon., 7 Vatic., 4 Colb., Nav., Vict., Chr., Em., 1 Lips.,

Gat., Tornes., Claromont., Brun., et in edit. Florentina. Desunt quoque in mss. Rohanneo et Sangermano. Extant autem in vetustissimo ms. Reg. 900 annorum codice, et in aliis quatuor Regiis, 5 Vaticanis, 2 Colbertinis, Sorbon., 2 Lips., 1 Claromont., Goth., Babilol., Marm., et in vet. editis, 3 Rom., Ald. 1515, Paris. 1525, Graphæi, Cratandri, Gymnici, Betuleii, Fasilii, Thomasi, Soubr., 2 Paris., Spark. et 2 Lips. Hæc repudiat Isæus; tumentur autem nobiscum clarissimi et eruditissimi viri Stephanus Balozius, Sebastianus Tillemontius, et Jo. Georgius Walchius ex styli æqualitate, et bis editos a Lactantio suis: primo trislibus quidem temporibus scriptos putant Institutionum libros, scilicet paulo post an. 302, lætioribus autem emendatos, auctos, altera editione prodisse, et Constantino inscriptos ac dedicatos circa annum 321 aut 323. Vide præfationem nostram, n. 10, et Hist. eccles. Tillemontii, tom. vi, p. 208. *Omniño genuinus fectus est Lactantii,* inquit Walchius in sua Lipsiensi editione, an. 1715, pag. 15: *quod ex scribendi indole clare colligi potest.* Qua de re vide Isæum, in notis ad librum 1, quæ subjiciuntur ad finem hujusce voluminis.

Imperator Maxime. Nomine isto fuit insignitus Constantinus, cum jam solus, debellatis hostibus, gubernacula imperii Romani haberet. Plura etenim cognomina gradatim assecutus est Constantinus. Ex eo quod, Maxentii victor, Romanum imperium tyrannide liberasset, appellatus fuit Liberator Urbis et Fundator quietis; cum solus imperaret, salutabatur Restitutor humani generis, Propagator imperii, et Fundator æternæ securitatis.

Qui primus Romanorum principum. Non tam primus, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis ac veri cognovit et honoravit, quam primus imperatorum pacem christianis dedit. Nam ante illum Philippus, qui imperavit ab anno 244 ad 249, videtur fuisse christianus, ut colligi potest ex Eusebii Chronico, et Hist. eccles., lib. vi, cap. 39, pag. 234, B; c. 54, pag. 232; B. Hieronymo, lib. de Viris illustribus, seu de Script. Eccles., cap. 54, pag. 285; Vincentio Lirin., lib. 1, cap. 25; Oros., lib. vii, cap. 20 et 28, aliisque. Itaque multo obcurior fuit in Philippo quam in Constantino, christianæ religionis professio. Vide Tillemontium, Histor. imperatorum, tom. iii, pag. 500 et p. 645 et seqq. Causa conversionis Constantini fuit victoria de Maxentio, καὶ τὸ τοῦ σταυροῦ σημεῖον, cui adscriptum: ἐν τούτῳ νικῶ. Id autem evenit an. Chr. 311. Mortuus est 337, die Pentecostes, 22 maii sub coss. Feliciano et Titiano. Vide Philostorgium, lib. 1 Hist. eccles., 6, alii ante victoriam jam fuisse christianum referunt. De cruce illa quæ anno 311 Constantino apparuit, vide Jac. Gothofredum ad Philostorgium; Eusebium, lib. 1 de Vita Constantini, cap. 22, et Sebastianum Tillemontium, Histor. impe-

Dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen evehit, salutarem universis et optabilem principatum præclaro initio auspiciatus es, cum eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti: pro quo factu dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem: ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum reipublicæ etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet: quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus iudex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum per quem rebus humanis justitia et sapientia restituta est?

Omissis ergo hujusce terrenæ philosophiæ auctoribus nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam: quos equidem, si putarem satis idoneos ad bene vivendum duces esse, et ipse sequerer, et alios, ut sequerentur, hortarer. Sed cum inter se magna concertatione dissideant, secumque ipsi plerumque discordent, apparet eorum iter nequaquam esse directum: siquidem sibi quique, ut est libitum, proprias vias impresserunt, confusionemque magnam inquirerentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui sa-

cramentum veræ religionis accepimus, cum sit veritas revelata divinitus, cum doctorem sapientiæ duceque veritatis Deum sequamur, universos sine ullo discrimine vel sexus vel ætatis ad cœlestem pabulum convocamus. Nullus enim suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cui asserendæ atque illustrandæ septem volumina destinavimus, quamvis ea res infiniti pene sit operis et immensi: ut si quis hæc dilatare atque exequi plenissime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt et lucida, ut magis mirum esse videatur tam obscuram videri hominibus veritatem, et iis præcipue, qui sapientes vulgo putantur, vel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt, hoc est, ab errore quo sunt implicati, ad rectiorem viam revocandi.

Quod si fuerimus, ut spero, assecuti, mittemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimum ac plenissimum fontem, cujus haustu atque potu conceptam visceribus sitim sedent, ardoremque restinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifesta: modo ne pigeat ad percipiendam sapientiæ disciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim superstitionibus vanis pertinaciter inhaerentes, obdurant se contra manifestam veritatem, non tam de suis religionibus, quas prave asserunt, bene meriti, quam de se male: qui cum habeant iter rectum, devios sequuntur anfractus; planum deserunt, ut per præci-

VARIORUM NOTÆ.

ratorum, tom. iv, cap. 23, pag. 126, atque dissertationem Nicolai de Lestocq, huic editioni annexam.

Aliorum facinus. Taxat hic Lactantius Maxentii et Licinii in christianos crudelitatem, et alios christianorum persecutores.

Dabit tibi Deus felicitatem. Sic S. Augustinus: *Constantinum*, inquit, *imperatorem non supplicentem demonibus, sed ipsum verum Deum colentem, tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet, etc.*, de Civit. Dei, lib. v, cap. 25.

Etiam senex teneas. Hæc verba desunt in edit. Sublac.

Justos. Id est christianos.

Quanto serius, tanto vehementius. Val. Max. lib. 1, cap. 1, ext. 3: *Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira, tarditatemque supplicii gravitate compensat.* BUN.

Afferentibus. Ut paulo post, *quæ allaturi sumus.*, at mss. 9 recentiores cum nonnullis editis, *asserentibus.* Hic non Academicos modo intelligit, sed philosophos omnes, qui variis opinionibus sapientiæ studium dilaniarunt. — *Nihil certi afferentibus.* L. III, cap. 7, fin.: *Nec tamen afferat ipse, quod sequamur.* Cic. c. 16: *Nihil boni ad vitam afferebant.* De Opif., c. 4: *Sic disputant, ut ea, quæ afferunt, probata et cognita videri velint.* Singulis his locis quoque de philosophis agitur.

Inquirerentibus. Sic mss. S. Germani et Lipsienses duo; alii vero *quærentibus.*

Requirerentibus veritatem. Merito ex Lips. prætulit Cellarius. Amat Lactantius vocem hanc, infra, l. VII, cap. 7: *Veritatem sine duce requirerent.* De Ira, c. 3: *Veritatem alibi requireamus.* BUN.

Sacramentum. Hic significat rem arcanam, quæ naturaliter rationi humanæ ignota est, sed divinitus patefacta, quo sensu verus interpretes vocem *μυστήριον*

reddidit. Hæc vox nonnumquam significat juramentum, quod milites olim imperatori præstabant, eaque se fideliter pugnuros et prompte obtemperaturos pollicebantur: hæc significatio huic loco etiam aptari potest, atque ita accepit D. Thys. Nam et christiani quando per baptismum Ecclesiæ inserebantur, juramento Christo se obligabant; hinc S. Hieronymus ad Heliodor.: *Recordare tyrocinii tui diem, quo Christo consepultus, in sacramenti verba jurasti.* GAL-LÆUS.

Cui asserendæ. Sic 22 mss. inter quos sunt antiquiores Reg., Bonou. et Rohan. ac Sangerm. quod præferendum aliis mss. recentioribus et editis, qui habent *cujus.*

Infiniti pene sit operis et immensi. Inest in his elegantia. Cic. 1, de Orat., 6: *Nec dubito, quin hoc plerisque immensum infinitumque videatur.* BUN.

Copia exuberet. Ven. 1471, utraque 1478, Rost., Ven. 1497, Pier., Parrh. et quædam aliæ *exuperet.* Nihil muto, l. b. iv, cap. 17, *copia lactis exuberant*; cap. 29. *exuberans fons*; lib. vii, cap. 15, *ager exuberat*; de Ira, cap. 15, *Ut arbusta pomis exuberent.* Epit. cap. 72: *Lactis, vini fontes exuberabunt.* BUN.

Nec libri modum, nec finem reperiat oratio. Heumannus miratur, tam diu in mendo cubuisse h. l. et rescribi, *liber.* Non opus si, *nec libri modum*, reperiant subaudias. Certe omnes libri scripti et editi *libri* habent: ita ut priori loco hic, *reperiant.*

Vanis. In ed. Sublac. legitur *variis.*

Obdurant se contra. Goth. *obdurantur contra manifestam veritatem.* Cicero sine reciproco, lib. III Finib., 11: *Quis contra studia naturæ tam vehementer obduravit?* BUN.

Prave asserunt. Ita cum editis optimi quique mss. In tribus rec. est *proferunt*; in decem recentissimis, *præferunt.* Vide infra *prave sentientium.*

pitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris A
cæci ac debiles jaceant. His consulendum est ne contra se pugnent, velintque se tandem ab inveteratis erroribus liberari: quod utique facient, si, quare sint nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitas est causa, ignoratio sui; quam si quis, cognita veritate, discussisset, sciet quo referenda, et quemadmodum sibi vita degenda sit. Cujus scientiæ summam breviter circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.

VARIORUM NOTÆ.

Ut per præcipitium labantur. Et sic labantur lib. vi, B
cap. 57; Epitom., cap. 69. At mss. duo Colb. rec. et Rohan., ut in præcipitium; 1, Reg. ut in præceps.

Relinquant. Reimm., Lips. 2 et 3, derelinquant. Certe Lactantius amat hoc decompositum; lib. 1, cap. 18, lib. v, cap. 8, cap. 18, et quidam lib. iii, cap. 15. Bux.

Liberari. Francius, forte liberare. Sed melius legitur in Coloniensi a. n. 1544 editione, velintque tandem ab inveteratis erroribus liberari.

Si quare sint nati. Ex mss. et editis addidi sint, quod de rat editis Thys. et etiam Servai Gall. — Quare sint nati. Illud sint in Reimm. et in triginta amplius edd. deprehenditur, in Soblac. duabus Rom., decem Venetis, an. 1471—1510, tribus Antwerp., tribus Basil., quinque Tornes., Junt., Parrh., Berni., Gryph., duabus Isxi. Neglexerunt Thys., Gall., Spark., Cantabr.

Ut neque... probanda sapientia. Hypothesis est totius professionis christianæ: de hoc agitur in Lactantii libro de Ira Dei, cap. 12.

Non putavi adeo necessarium. Plenius hoc argumentum tractatur a Lactantio libro de Ira Dei, cap. 9, 40, 41, et in libello de Opificio Dei, ubi Epicureos conlutat.

Natura; sitne providentia. Hinc Lact. Epitom. cap. 2, ineunte: Prima incidit quæstio, sitne providentia. Bux.

Regantur. Sic cum optimis editionibus et mss. antiquioribus; quod capite 1 Epitomes confirmatur; ubi legitur: Sitne aliqua providentia, quæ aut fecerit aut regat mundum. In quibusdam tamen mss. legitur gerantur, etiam Rohanneo et Sangermanensi, in aliis etiam, sed male, gerantur.

Democritus. Qui fortuito omnia ex atomis facta asserere conatur. Vide Laertium. Optime Plutarchus: Nihil pulchri temere, et fortuito nascitur, sed ab arte aliqua efficitur. Vossius. — De ipso Democrito copiose agitur infra libro iii, cap. 17. Democrito autem adjungit Epicurum, quia hic ex illo pleraque hausit, teste Cicerone, lib. v de Finib.; et lib. ii de Natur. deorum.

Protagoras. Democriti auditor; de illo sic Lactant. D
de Ira Dei, cap. 9: Primus omnium Protagoras extitit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere, utrum esset aliqua divinitas necne, etc. Suidas, in Προταγόρας; Theophilus, ad Autolyc. lib. 3; Cic., lib. 1 de Nat. deor.; Epiphanius, lib. iii contra Hæreses; Theodoret., orat. ii contra Græcos. ELMENBORT. — Protagoras propter impium dogma Athenis ejectus est. Ejus Vita est apud Laertium libro ix. Sub Protagoræ nomine dialogus est inter Platonis Dialogos.

Diagoras. Cic. de Nat. deor., l. 1, c. 23, et l. ii, c. 37; Josephus, ii contra Appion; Tatian.; Athenag., πρὸς Ἕλληνας; Clemens, in Protept. Ὁν δὴ χάρες, etc.; Diagoras Melius, cui Atheon cognomen imposuit antiquitas, dixit Minucius Felix. Contra quem suum de Providentia librum scripsit Theodoretus. Athenienses talenti pretium proseripsere illi qui Diagoræ caput afferret (Suidas in Διαγόρας). Vixit autem Diagoras, juxta Euseb., Olymp. LXXIV, et deinceps vir

CAPUT II.

Quod providentia sit in rebus humanis.

Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere, quæ videtur prima esse natura: sitne providentia, quæ rebus omnibus consulat; an fortuito vel facta sint omnia vel regantur. Cujus sententiæ auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed et antea Protagoras, qui deos in dubium vocavit; et postea Diagoras, qui exclusit; et alii nonnulli qui non putaverunt deos esse; quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? quos tamen et cæteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime re-

perspicacissimi ingenii, clariss. Vossius existimat eundem esse Diagoram Atheniensem, qui reliquit sermones Phrygius. Tatianus contra Græcos: Διερῶρας Ἀθηναῖος, etc. Illi phrygii sermones fuisse videtur historia eorum quæ ad Cybelen, sive matrem Phrygiam, et ejus sacra pertinerent. Ab ipso autem eo sine conscripti, ut homines a sacris illis averteret. Ex Vossio. — De hoc Diagora iterum agitur a Lactantio, lib. de Ira Dei, cap. 9, et a Theodoro in Therapeutica Græcorum, in sexto.

Et postea Diagoras. Post Protagoram, ante Epicurum, et ipse discipulus Democriti. Suid. ed. Kuster., l. 1, f. 550. Si recte capias, Lactantius credidit fuisse eum post Epicurum, de Ira, capite 9. Male. Diagoras Olymp. LXXIV floruit; Epicurus demum Olymp. cix, anno tertio natus; Laert. l. x, sect. 14, 15, et Menag. p. 455. Vossius ergo corruptam Laertii editionem secutus est, cum de Hist. Græc. l. 1, c. 21, Epicurum Olymp. cvii mortuum tradidit; concedit enim Olymp. cix natum fuisse, l. iv, c. 40, ed. Lugd. B. in-4°. Ad rem conf. Cic. de Nat. deor. l. 1, c. 1 et c. 23; l. iii, c. 37; Valer. Max. l. 1, c. 1, ext. n. 7; Ælian., l. ii Hist. Var., c. 31. Bux. — Antea Protagoras... postea Diagoras. Cic. libro 1 de Nat. deor. c. 1: Deos esse, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino, Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Idem dicto libro, c. 23: Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset, de divinis neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere, Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti. CELL.

Et alii nonnulli. E. g. Theodorus. Epit. cap. 68; de Ira, c. 9. Loca scriptorum indicantur Elmenhorst. ad Minuc. c. 8. Pfanner, in Syst. Theolog. Gentil. c. 2, § 2. Bux. — Bion etiam exclusit deos: carmina quæ de illo extant reperies apud Meursium quem adire ne pigeat, in opusculis Hesychii, p. 12. GALLÆUS.

Ac maxime stoici. Stoicos imprimis celebrat; sed non minorem laudem promeritus est Plato, qui Deum passim vocat δημιουργὸν ἀπόντων, opificem universi. Vossius. — Stoicorum insignes de providentia divina sententiæ reperiuntur. Lactantius laudat Stoicos, cæterosque philosophos: Epictet. apud Arrianum: Discendum ante omnia, unum esse Deum, omnia regere, omnibus providere; quidquid vero faciamus, dicamus, cogitemus, nihil eum latere posse. Vide Senecam in Quæst. et in lib. de Beneficiis, et libro de Providentia. Eundem Hetrusci, quem nos Jovem, intelligunt, custodem rectoremque universi, animum ac spiritum, mundi hujus operis dominum et artificem, cui nomen omne convenit. Vis illum fatum vocare? non errabis. Hic est ex quo suspensa sunt omnia, ex quo sunt omnes causæ causarum. Vis illum providentiam dicere? recte dicis. Est enim cujus consilio huic mundo preeditur, ut inconcussus exeat, et actus suos explicet. Sic

tuderunt, docentes, nec fieri mundum sine divinâ ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed et M. Tullius, quamvis Academicæ disciplinæ defensor esset, de providentiâ gubernatrice rerum et multa et sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, et nova ipse afferens plurima: quod facit tum in omnibus philosophiæ suæ libris, tum maxime in iis qui sunt de Natura deorum.

Nec difficile sane fuit paucorum hominum prave sentientium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissentientium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui oculos suos in cælum tollens, tametsi nesciat cujus Dei providentiâ regatur hoc omne quod cernitur, non aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione: nec posse fieri quin id, quod mirabili ratione constat, consilio majori aliquo sit instructum. Et nobis utique facillimum est exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, et providentiâ tollentibus satis responsum videtur ab hominibus ar-

gutis et eloquentibus, et de solertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere necesse est; omittamus in præsentem hanc questionem, quæ cum cæteris sic cohæret, ut nihil a nobis disseri posse videatur, ut non simul de providentiâ disseratur.

CAPUT III.

Uniusne potestate Dei mundus regatur, an multorum?

Sit ergo nostri operis exordium quæstio illa consequens ac secunda: utrum potestate unius Dei mundus regatur, an multorum? Nemo est qui quidem sapiat, rationemque secum putet, non unum esse intelligat, qui et condiderit omnia, et eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos nervorum atque virium. Quod quidem faciunt ii, qui multos esse volunt; quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli, sine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte

VARIORUM NOTÆ.

et Cleanthes apud Simplicium: *O Deus, inquit, regem per eam causam, qua omnia moderaris et temperas.*

Acerrime retulerunt. L. II, c. 28: *Cum fortiter inimicorum impetus retulisset*; l. IV, c. 27, *vim retulit.*

Docentes. Ita ferunt mss. veterrimi et optimi. Rohannens vero et Sangermanensis habent *dicentes*, quod idem fere est.

M. Tullius. Cicero modo Platonicos, modo Stoicos, modo Aristotelem secutus est.

Nemo est enim tam rudis, etc. Recte observat doctiss. Wowerius, hæc vulgaria esse argumenta, quibus omnes fere qui adversus Gentes scriperunt, in astruenda divinitate usi sunt. Minucius idem habet argumentum, quod a Cicerone mutuatur, de Natura deorum II, dicente: *Quid potest esse tam apertum tamque perspicuum, cum cælum suspeximus, quam esse aliquod numen præstantissimæ mentis, quo hæc regantur.* Idem, de arusp. Resp.: *Etenim quis est tam vecors, qui cum cælum suspexerit, deos esse non sentiat, et ea quæ tanta mente sunt, ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum ac vicissitudinem persequi possit, casu fieri putet? aut cum deos esse intellexerit, non intelligat, eorum numine hoc tantum imperium natum, et auctum et retentum,* etc. ELMENHORST. — Prudentius vero in Apotheosi:

Attamen in cælum quotiens suspexit, in uno
Constituit jus omne Deo, cui serviat ingens
Virtutum ratio, variis instructa ministris.

Vide Isidor. Petus. lib. IV. Hoc argumentum a creaturis petum omnes vincunt, et omnibus notum est, adeo ut validissimum sit ad asserendam divinitatem; hoc enim argumento B. Paulus, Rom., I, v. 20, utitur, ut Gentes reddat inexcusabiles. Invisibilia enim ipsius a creatura mundi per ea quæ facta sunt intellecta conspiciuntur: sempiterna quoque ejus virtus et divinitas, ita ut sint inexcusabiles. GALLEUS. — argumentum iterum a Cicerone tractatur libro I Tusculanarum Quæstionum.

Qui oculos. Ita mss. et editi veteres. Unde homines cognitionem deorum habuerint, docet Plutarchus in Placitis philosophorum libro I, c. 6. Vide etiam Ciceronem in libro de Universitate.

Pulchritudine. Nihil certe illorum quæ sensu comprehenduntur, mundo ornatius, pulchrius et absolutius, ut Philo notat in lib. *περί Ἀθανασίας κόσμου*, Cic. lib. II de Nat. deorum. ELMENHORST. — Cicero idem

affirmat, quod hic Lact., lib. II de Divinat. Ob hanc pulchritudinem mundus Græcis est *κόσμος*. Vide etiam Aristotelem de mundo, et Plinium, libro II, capite 4. Pro voce *temperatione*, quæ sequitur, ed. Subl. legit prave, *comparatione*.

Quod mirabili ratione. Francius legit, *quod tam mirabili ratione constat.*

Utique. Sic reposuimus ex mss. et omnibus fere editis. In 4 edd. rec., *itaque*.

Necesse est. In ed. Subl. c. additur *non, optime.* *Nemo est qui quidem sapiat.* Optime cum doctiss. Gronovio ita restitui ex ms. Rohan., item ex 2 aliis Reg. bonæ notæ, necnon Gronov., 1 Colb., 2 Brun. et edit. Cellar. In cæteris, *Nemo est quidem qui sapiat... qui.*

Non unum esse intelligat. Editi quinque in medio inserunt *Deum*: sed perperam; mox enim præcessit *unius Dei*. Cæterum in eandem rem vide Lactantium lib. II, cap. 2: *Cum jurant, et cum optant,* etc., inquit Tertullianus in Apologet. de ethnicis sui temporis: *Anima licet falsis diis exaccillata, cum tamen respiscit, ut ex crapula et somno Deum nominat, et quod Deus dederit, omnium vox est, judicem quoque contestatur illum: Deus videt, et Deo commendo, et Deus mihi reddet. O testimonium animæ naturaliter Christianæ! Denique pronuntians hæc, non ad Capitolium, sed ad cælum respicit? novi enim sedem Dei vivi.* Deum unum poëta agnoverunt Æschylus, et Sophocles, Philemon, Orpheus, Pythagoras. Vid. S. Justinum de Monarchia.

Qui et condiderit omnia, etc. Hierocles Ζῆνα et Δία Deum appellatum esse scribit, quia per eum omnia sunt et vivunt. Hinc Apuleius Deum vocat rerum omnium extortorem. Proclus vocat Deum *πρωτὴν πάντων ζῳῆς, fontem omnium vitæ.* Sic Cato apud Lucanum:

Hæremus cuncti superis, temploque tacente,
Nil agimus nisi sponte Dei.

Sacra etiam pagina ad providentiâ asserendam, argumentum (quod omnes vincunt) ab experientia petit (Ps. ciii, v. 28 et 29).

Nervorum atque virium. Posterior vox priore explicat. Vide Davis. ad Cæs. I Gal., 20: *Opibus ac nervis.* Hic video expressum Ciceronem Or. v Philip. c. 12: *Experietur consentientis senatus nervos atque vires.* Conf. Lact. I, IV, c. 18, *nervis ac viribus.* BUNEMAN.

Æterna mens. Seneca lib. I Natur. Quæst.: *Quid*

perfectæ consummatæque virtutis est. Quod si A
verum est, unus sit necesse est. Potestas enim, vel
virtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem.
Id autem solidum existimandum est, cui nihil dece-
dere; id perfectum, cui nihil possit accedere.

Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius
orbis habeat imperium? neque immerito: cum illius
sint, quæ ubique sunt omnia; cum ad eum solum
omnes undique copiarum congerantur. At si plures par-
tiantur orbem, minus certe opum, minus virium
singuli habebunt, cum intra præscriptam portionem
se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si
plures sint, minus valebunt, aliis tantundem in se
habentibus. Virtutis autem perfectior natura potest
esse in eo, in quo totum est, quam in eo, in quo
pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectus est B
(quia perfectus est) ut esse debet, non potest esse
nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes
ac potestates infirmiores sint necesse est: quia
tantum singulis deerit quantum in cæteris fuerit;
ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod
summa illa rerum potestas ac divina vis ne semel
quidem dividi potest? Quidquid enim capit divisionem,
et interitum capiat necesse est. Si autem interitus
procul est a Deo, quia incorruptibilis est et æternus,
consequens est ut dividi potestas divina non possit.
Deus ergo unus est, si nihil esse aliud potest, quod
tantundem capiat potestatis; et ii tamen, qui multos
esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos:
de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud
interim, quod ad præsentem locum pertinet, teneo. C
Si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res,
ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfec-

VARIORUM NOTÆ.

est Deus? Mens universi. Anaxagoras Deum vocavit
νοῦν: Cic. in prim. Tuscul. Quæst. : *Deus est mens
soluta et libera, segregata ab omni concretionem mortali.*
Voss.—Ita loquuntur Platonici. Augustinus tamen de
Trinitate libr. xv, scribit Deum amplius quiddam,
quam mentem esse, tantum, quantum homo mente
præditus, superat bruta mente carentia. De Dei
natura vide Plutarchum de Placitis philosophorum
libro 1, c. 7.

Nihil decedere. Ita etiam S. Augustinus libro v
de Trinit. docet nulla accidentia in Deum cadere
posse; et quiquid de Deo dicatur essentialiter, non
accidentaliter dici.

Copiarum. Id est, *abundantia, bona, opes.* Infra l. v, c. 12:
*Omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes,
omnes denique copiarum conferantur.* L. vii, c. 23: *Fruen-
tes jucunditate innumerabilium copiarum.* De Ira, cap.
15: *Rerum et copiarum abundantia... instruere;* et
cap. 23: *Deus nos innumerabilibus copiis alit.* Hinc
l. vi, c. 11, *copiosi*, sunt opibus affluentibus. Freinsh.
ad Tac. Ann. iii, c. 54. BUNEMAN.

Virtutis autem perfectior, etc. Ita mss. Rohanneus
et S. Germani, idque eleganter; prius tamen legeba-
tur per triplicem negationem: *Virtutis autem perfecta
natura non potest esse nisi in eo quo totum est, non in
eo in quo pars,* etc. At editio Heumannii legit, *Virtutis
autem perfecta; natura in eo potius est, in quo totum
est, quam in eo in quo pars,* etc.

*Natura in eo potest esse, in quo totum est; quam. Vir-
tutis autem perfecta natura in eo potest esse in quo to-
tum est, quam in eo.* Hæc lectio est rectissima, necerat
a Cellario corrigenda; nec, ut Heuman. scripsit, ma-

ifestus error librarii. Subaudiendum, *potius.* BUN.
Quia perfectus est. Hæc omittunt mss. Lips et Goth.
necnon editio Betulæ. Ex mss. primæ notæ et prope
omnibus, veteribusque editionibus Romanis et Cellarii
repositum quia, pro nam quod est in cæteri-
editis.
Incorruptibilis. Hanc vocem fere Eclesiast. jamante
nostrum sæpe in Tertulliano, Cypriano, Arnobio legi.
Divina. Ed. Sublac. habet *æterna.* BUN.
Eodem revolvitur res. Exprimunt Cic. l. iv Acad.,
6: *Imprudens eo, quo minime vult, revolvitur;* l. ii,
Divin. c. 5, *eodem revolveris.* Add. l. i Tuscul., c. 6.

BUNEMAN.

Ex nihilo esse conflata. Paræus in Genes. probat
ex nihilo mundum conflatum. Idemque dixit Theo-
phrastus. Mundum ex materia quadam Deo cœterna
esse factum asseruerunt antiqui philosophi, Pytha-
gorici et Zeno cum Stoicis suis, ipseque Plato. Hos
secuti sunt hæretici, quos *Materianos* appellat Ter-
tullianus, libro adversus Hermogenem, c. 25. Vide
Augustinum, hæresi 59.
Facilius esse... regi. Illud esse minus necessarium
exesse jubent Rost., Subl. Ven. 1471, utraque 1478,
97, Parh., Pier., Crat., Paris., Junt., Ald., Gyma.,
Gryph., Isæus, Betul., Heum. Insuper Thomasius,
quem secuti Gall., Cantabr., Spark., Walch., Cell.

BUNEMAN.

Deficimus. Heumannus existimat loquentium esse
deficimus. Juxta latini sermonis analogiam; Si quis
dehiciatur pecunia, ait Seneca epist. 76; *Viribus deficere-
retur,* ait J. Caesar de Bel. civil. lib. iii, c. 61, et alii.

Tantæ. Ita mss. præcipue Rohanneus; at mss. 7
rec. legunt *tantam* cum Sangermanensi.

ex qua re disceptatio inter eos et certamen oriatur: A sicut Homerus bellantes inter se deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur, non poterit summa ipsa constare; unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertinet: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ, primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari, quod suis propriis consiliis utantur omnes, quorum diversitate plus noceant, quam prosint: sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summæ cura referatur, B universa solventur et corruent.

Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale

VARIORUM NOTÆ.

Sicut Homerus bellantes inter se deos finxit. Quem sequuntur Virgilius, Ovidius, Silius, Lucanus et alii. Sic Arnobius, lib. iv adversus Gentes: *Vulnerari, vexari, bella inter se gerere fœdialium memorantur ardore discriminum.* Cic. de Nat. deor., ii; Plato, de Repub. ii, a cuius calumnia Proclus Homerum (si diis placet) liberat, negotium ad nescio quas divisas progressionem, atque sub-tantiarum discrimina referens. Lege Augustinum de Civ. Dei, lib. iv, cap. 50. Sic Ovid., Trist. ii:

Mulciber in Trojam, pro Troja stabat Apollo
Æqua Venus Teucris, Pallas iniqua fuit.

Vid Cic. de Nat. deor. ii, c. 28; Tertull. Apol. 14: *Deos inter se propter Trojanos et Achivos, ut gladiatorum poria congressos depugnasse.* BUNEMAN.

Summa. Tornes. et alii addunt, *potestas.* Vid. infra Epit. c. 2: *Nec potest aliter rerum summa consistere.* Reimm. et vet. edd., *summa ipsa constare.* BUN.

Constare. Adde *potestas*, ut legitur in optima Coloniensi edit. anni 1544.

Pertinet. Ita codex Rohan. et Sangerm.; at mss. recentiores cum editis, *pertineat.*

Cunei. Cuneus erat multitudo militum ita collocata ut initio esset angusta, et paulatim dilataretur. Vid. Turueb. ad Quintil. i Inst. 13. Plena manu Pitiscus auctores citat in Thes. Antiq. Roman., tom. i, fol. 607. BUNEMAN.

Diversitate. Mss. decem recent. *diversitates*, inter quos Rohan. *Diversitates* etiam habet Subl. ed.

Tonus summæ cura. Sic mss. et Subl., Venet. 1471, 97. Vide infra, L. i, c. 5. Deum vocat *summæ totius artificem*; Epit. c. 4, *totius summæ gubernatorem.* BUNEMAN.

Tale est, quale si. Hic elegans vocularum prætermissus usus a scriptoribus de particulis, l. iii, c. 3: *Tale est, profecto, quale si disserere velimus.* L. vi, c. 15: *Quod tale est, quale si velint*; cap. 16: *Hoc vero tale est, quale si dicent.* BUNEMAN.

Quibus. Elegans lectio Gronovii *siquidem*, quamvis omnes mss. et edd. *quibus* habeant. Videtur *ταυτότης*, *quibus*, id est *affectibus, commoveri ad affectus.* BUNEMAN.

Item multi affectus, quibus commoveri, etc. Non negat cum Stoicis Lactantius multos esse in homine affectus, quibus commoveamur: sed negat bene colligi, multos esse in homine mentes, quia sint in eo, ut varia ministeria membrorum, ita et multi affectus ab una eademque origine sunt repetendi. In ms. Gronov. legitur: *Item multi affectus, si quidem commo-*

est, quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa et varia sunt ministeria membrorum; ut singulos corporis sensus singulæ mentes regere credantur, item multi affectus, quibus commoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiã, vel ad metum, vel ad miserationem; ut in his omnibus totidem mentes putentur operari: quod si quis profecto dicat, ne ipsam quidem, quæ una est, habere videatur. Quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una possidet, et universis simul intenta est; cur aliquis existimet mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores deorum, ita eos præesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus sit rector eximius. Jam ergo cæteri dii non erunt sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus et potens omnium his officiis præfecerit; et ipsi

veri solemus vel ad iram, etc. Sed contra fidem aliorum mss. unus ms. Lips. habet *multi effectus, etc.*

Tantarum. Quasi dicas *multarum.* Hæc dicitio non magnitudinem, sed multitudinem hoc loco significat, ut fiat antithesis ad illud *una*; ita Græcis *ταυτότης*, promiscue significat, *tot*, et *tantus.* Ex Isæo. — *Tantarum rerum.* Id est, *tot, tam multarum*, in oppos. *una mens.* Saepè Lactantius l. v, c. 15, *tanta hominum millia.* Sic l. iii, c. 19, *quanta hominum millia, id est, quam multa.* Tertull. Apolog. c. 50: *Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur. . . nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos christiani factis docendo.* BUNEMAN.

Mens una. Sic habent, et quidem recte, cum veteribus Romanis editionibus et Is. Spark., ac 2 Lips. codices mss. omnes; dempto uno Regio rec. in quo est *mens humana*, ut in editis sex. At mss. ac vet. editorum lectionem scopus Lactantii postulat; nam ut probet ab uno Deo tam multas res sufficienter regi posse, inter alias similitudines et hanc adducit, quod *una mens omnes et tam varias corporis actiones regat.*

Simul. Mss. 18, *semel*, vitiose.

Singulis rebus ac partibus. Ita legunt omnes mss. et impressi, quos videre quidem licuit. In ms. Gronov. erat *singulis rebus ac partium*, cum superscripta littera, ut *partitum* videretur voluisse scribere librarius. Suspicio fuisse, *ita eos præesse singulis rebus ac partitum*, hoc est, per partes, distributis partibus. GROKOVIVS.

Ut tamen. Sic emendatum ex omnibus mss. et veteribus editis; præter ms. Jun. et nonnullas editiones, in quibus legitur: *Ut tantum*; sed male.

Potens omnium. Heumannus in App. ii ad Sympos. et hic rescribit, *parens omnium.* Lactantio quidem Deus vocatur, *parens omnium*, c. 5, lib. ii, c. 16, lib. v, c. 3. At quia constanter omnes libri, *potens omnium*, et maxime hic de potentia Dei agitur, nihil est mutandum. Patet ex Epit. h. l. c. 2: *Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei*; lib. v Institut., c. 21: *Deus... quem rerum potentem confiteris.* BUNEMAN.

Præfecerit. Ita restituimus ex omnibus ferme mss. ac veteribus editis; et recte. In mss. 2 Reg. rec. et excusis rec., *præfecit.*

Et ipsi. Ita reposuimus ex optimis mss. 2 Reg., 2 Bonon., Taxac., 6 Colb., 2 Claromont., 2 Brun. ac vetustis edit. Mss.; 4 Reg. rec. et 9 editi habent, ut ipsi.

ejus imperio ac nutibus servient. Si universi paces non sunt, non igitur dii omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod servit, et quod dominatur. Nam si Deus est nomen summæ potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subjectus. Ergo dii non sunt, quos parere uni maximo Deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur ii qui hoc ita putant, causam hujus erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem divinæ potestatis testimoniis comprobemus.

CAPUT IV.

Quod unus vere sit Deus a prophetis etiam præventus.

Prophetae, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur: quippe qui unius Dei spiritu pleni, quæ futura essent, pari et consona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes non putant his esse credendum. Illas enim non divinas, sed humanas voces fuisse aiunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt, aut insani, aut fallaces fuerunt. At quin impleta esse implerique quotidie illorum vaticinia videmus; et in unam sententiam congruens

A divinatio docet non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, non modo futura præcineret, sed etiam coherentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum quam ratio fallendi, cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a Deo mittebantur, ut et præcones essent majestatis ejus, et correctores pravitatis humanæ.

Præterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum est qui opes appetunt, qui lucra desiderant; quæ res procul ab illis sanctis viris absuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut, derelictis omnibus ad tutelam vitæ necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem Deus subministrasset: et hi non modo B quæstum nullum habuerant, sed etiam cruciatus atque mortem. Amara sunt enim vitiosis ac male viventibus præcepta justitiæ. Itaque ii, quorum peccata et arguebantur et prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo a quibus absuit studium lacri, absuit etiam voluntas et causa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in

VARIORUM NOTÆ.

Servient. Sic restitimus ex optimæ notæ mss. 2 Reg., 2 Bonon., Taxaq., 1 Colb., 2 Brun., et antiquioribus editis. In mss. 4 rec. et 10 editis est *serviant*.

Si universi paces non sunt. Ed. Sublac. legit: *Si universæ partes non sunt*.

Impassibilis. L. II, c. 8, do antiquiorem Tertull. de Resurr. Carn. c. 57, *Caro impassibilis*; adv. Valentin. c. 27, in *Christo impassibilis*, et sæpius. Bux.

Qui hoc ita esse putant. Venet. 1495. 97, Paris., qui hoc putant: certe melius quam multi, qui hoc ita putant, cum Goth. et Reim. BUXEMAN.

Paulo post. Scilicet infra cap. 8.

Fuerunt. Ita emendatum ex omnibus mss. et editis, præter 3, edit. Thys., Gall., Spark., in quibus est, *fuerant*.

Unum loquuntur. Deut. VI et XXVII, Psalm. XVII et LXXXV; Sap. XII; Isaïæ LV. Non adducit Lactantius testimonia, quia prophetarum scripta hoc unum sonant.

Fallaces. Cum Cellario, ex optimis mss. 2 Bonon., 6 Reg., 5 Colb., Taxaq., Pal., Lips., Jun., Em., 2 Claromont. et 2 Brun. reposuimus, *fallaces*. In 3 mss. rec. et editis legitur, *mendaces*.

At quin, etc. Sic legit Isæus, et recte, cujus ad hunc locum annotationem vide. Alii vero legunt *atqui*, sed minus bene; Sangerman. legit *atque*.

Implerique. Sic legendum, volentibus mss. 2 Reg. 900 annor., 1 al. Reg. bonæ notæ, Gronov. nec non 1 Claromontano a prima manu. Loquitur de prophetis Hieron. præfat., 6, in Hieroniam: *Nos autem sequentes auctoritatem apostolorum, et evangelistarum, et maxime apostoli Pauli, quidquid populo Israel carnaliter promittitur, in nobis spiritaliter completum esse monstramus hodieque compleri.* GRONOVIVS. — Sic legunt Cauc. et Ultr.

Futura præcineret. Valla c. 1. in suo codice legit, *futura prædicere*... Eleganter *canere* et *præcineret* vates dicuntur. Lact. I, v, c. 5, *Zachariam constat*... *cerini-se.* L. IV, c. 11, *Olim Prophetæ cecinerant.* BUN.

Mentis emotæ. Plane *motæ* loco, Seneca cap. 18 de Cons. ad Polyb. Sic etiam Lactant. I, IV, c. 27. Mss. duo Reg., 2 Colb., Goth., Jun. et Brun. habent *mentis emotæ*, quod etiam recte exprimit, imo efficacius, id quod Lactantius intendit; nam volens probare prophetas non fuisse furiosos, dicit hoc fieri non

posse ut furiosi, quibus mens est semota, et futura et coherentia loquantur. GALLÆUS. — Vide quoque apud Lactantium *hominum mentes emotas*, lib. IV Div. Inst., c. 27.

Sed etiam coherentia. Ita ferunt mss. et editi omnes. *Sed saltem coherentia, vel, sed certe coherentia, sive, sed vel coherentia, dicere debuisse Lactantium,* notat Vall. et mendum esse librorum suspicatur, lib. IV Elegant. cap. 27. ISÆUS.

Num ergo. Mss. 8 recentes, *Non ergo.* Utraque lectio bona. — *Num ergo.* Ita habent fere omnes, Subl., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, 95, 97, Junt., Ald., Parrh., Crat., Paris., Gymn., Gryph., Thom., Torn., Isæus, Gall., Cantabr., Sparkius. BUXEMAN.

Alienum. Heumannus putat addendum esse *fuit*; at sequimur mss.

Correctores pravitatis. Ms. Cant. et prima ed. Subl. 1465, *correctores.* At amplius et aptius prius vocabulum ob sequens, *pravitatis.* Notæ ad Lactant. de Ira, cap. 15; et c. 17, *ad pravitatis correctionem.* BUXEMAN.

Procul ab. Rectius sic cum mss. quam Subl., Rost., Ven. 1471, 72, 97, Pier., Parrh., Crat., Paris., D Gymn., Gryph., Ald., *procul dubio.* Reim., *procul ab illis fuit.* BUXEMAN.

Ad tutelam vitæ. Vid. I, VII Inst. c. 4: *Tutela ejus* (confer. supra) *atque usibus data.* Seneca ad Helviam c. 9: *Terra ea vix ad tutelam incolentium fertilis... quantum est, quod in tutelam homini necessarium sit.* BUXEMAN.

In diem. L. III, c. 25: *Quibus in diem victus labore est querendus.* BUXEMAN.

Extemporali cibo. Sublac., Venet. 1471, 1472, utraque 1478, Rost., Paris., *temporali cibo.* At etiam latissimus cibus temporalis est. Ven. 1495, 1479, Parrh., *ex temporali,* vocibus duobus. Tandem Ald., Gymn., Gryph., Thom. una voce, *extemporali.* et sic mss. Goth. et alii. Optime. *Cibus extemporaliis* est, facilis, subito, parvo, parabilis. BUXEMAN.

Cruciatus atque mortem. De quibus infra lib. IV, cap. 11. Vitas prophetarum scripserunt Epiphanius et Theodoretus Cyri episcopus.

quos cadere non posset suspicio cupiditatis ac fraudis, et tamen præconium Dei singularis eadem, quæ cæteri, divinatione fecerunt?

CAPUT V.

De testimoniis poetarum et philosophorum.

Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur esse de his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores; et eos ipsos ad veri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent, poetas dico ac philosophos. Ex his unum Deum probemus necesse est: non quod illi habuerint cognitam veritatem; sed quod veritatis

VARIORUM NOTÆ.

Non posset. At in 13 mss. non potest.

Cupiditatis. Cupiditas, h. l. idem quod infra studium lucri. Confer infra, sine avaritia. BUNEMAN.

Dei singularis. Id est unius, unici. Nihil frequentius Lactantio, quam singularis, pro unus, unicus, Ciceronis more; l. i, cap. 5, c. 6; lib. ii, c. 16; lib. v, c. 1, c. 21; lib. vi, c. 9; l. iv, c. 12, c. 26, c. 29. Epit. Taur. c. 3, c. 4. BUNEMAN.

De his. Ex omnibus prope mss. et vetustioribus editiis Rom., Venet. 1490, Erasmi. 1539, Betul. et Is., Lactantio suum restituimus loquendi modum. Sic et infra lib. v, c. 15, de suis auctoribus doceamus. Sed et Cicero Lentul., de Crasso domum emissem; idem de Orat., Hoc audiivi de patre. Partim ex Isæo. In editis rec. ab his: quæ lectio magis placeret, si esset mss. codicum.

Poetas dico ac philosophos. S. Augustinus contra Faustum. lib. xiii, cap. 15, ostendit poetarum et philosophorum testimonia valere ad paganorum vanitatem revincendam, non tamen ad istorum auctoritatem amplectendam.

Ex his unum Deum probemus necesse est. Demonstrat Lactantius ethnicos sapientes veteres unum Deum credidisse. Idem præstat S. Justinus in libro de Monarchia, et Clemens Alexandrinus in Orat. ad Gent. Vide August. Eugubini. de Perenni philosoph. Ex Isæo.

Ingerentem... claritatem. Refert Minuc. 17, 5: Ignorare nec fas, nec licet, ingerentem sese oculis et sensibus caelestem claritatem. Ad rem conf. l. ii, c. 4; l. iii, cap. 4. — Pro claritatem, ed. Sublac. habet voluntatem BUNEMAN.

Poeta igitur. Sic et Minucius Felix c. 19: Audio poetas quoque unum patrem divum atque hominum prædicantes. Passim hoc apud poetas, tam græcos, quam latinos, videre licet, quod nullum præter unum Deum statuunt. Vide Orpheum, Phœnidem, Xenophanem Colophonium, Hermesianum, Parmenidem, Philemonem; quid vero divinitus hisce Sophoclis, quæ extant apud Clement. Alexand. Προτραπητ. πρὸς Ἑλλ. et Cyrillum contra Julianum. E Latinis vero, adi: Valerium Soranum; Plautum in Captivis:

Est profecto Deus, qui quæ nos gerimus auditque et videt; Manilium, lib. i Astronom. :

Deus est, qui non mutatur in ævo.

Horatium lib. i, Od. xii :

Qui res hominum ac deorum,
Qui mare et terras variisque mundum
Temperat horis.

Unde nil majus generatur ipso,
Nec viget quicquam simile aut secundum.

Eundem, lib. iii, Od. iv; Ovid., lib. Metamorph. :

Sic onus inclusum numero distinxit eodem
Cura Dei.

A ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui non videat ingerentem se oculis diviniæ claritatem. Poeta igitur, quamvis deos carminibus ornaverint, et eorum res gestas amplificaverint summis laudibus, sæpissime tamen contentur spiritu vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui est vetustissimus poetarum, et æqualis ipsorum deorum (si quidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis et Hercule navigasse), Deum verum et magnum, *πρωτόγονον*, id est primogenitum, appellat; quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata: eundem etiam *πάντα* nominat; quod cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit et

B Senecam, in Thyeste :

Res Deus nostras celeri citatus turbine versat.

Lucanum, lib. ix Pharsal., ubi de Jove :

Estque Dei sedes, ubi terra, et pontus, et aer,
Et cœlum, et virtus. Superos quid quærimus ultra?
Jupiter est quodcumque vides, quodcumque movetur.

Orpheus qui est vetustissimus. Ita optimi et antiquissimi mss. 2 Bon., 7 Reg., Tax., Lips., 4 Colb., Jun., 2 Clarom., Ultr. et antiq. ed. Rom. et Is. In mss. 4 rec. et multis editis, qui, etc. Tatianus, Ὀρφεὺς δὲ, etc. hoc est, Orpheus iisdem ac Hercules temporibus fuit: alia autem, etiam versus ei attributos, aiunt, auctorem habere Onomacritum, qui fuit temporibus Pisistratidarum, circa Olympiada quinquagesimam. Tzetzes quoque historia cccxcix, chil. 12, eum Herculis facit cœtaneum, ac centum ante bellum Trojanum annis floruisse ait Clariss. ex quo hæc descripsi. Vossius. — Cyrillus libro i contra Julianum, Orpheus, Ἄγρι λιλίον, primum odas et hymnos idolis conscripsisse, deinde, mutata sententia, paliuodiam cecivisse asserit. Inter cæteros Orphei versus hi præcipue occurrunt:

Ἐὶ δ' ἴσῃ ἀδελφεῖς, ἰσὶς ἔργα πάντα σίτουται,
Ἐν δ' αἰσὶς αἰσὶς παρρηχεται, ὅδῃ τις αἰσὶς
Εὐοπία, etc.

Tullius, lib. i de Natura deor., refert Aristotelem prodidisse Orphea istam numquam fuisse; quæ vero carmina ejus nomine circumferuntur, ea a Pythagoricis attribui cuidam Cecropi, vel, ut legi debet, Cecropi. Ex Vossio. — Nota etiam Origenem negasse ulla Orphei scripta suo ævo extitisse lib. i contra Celsum. De Orphea vide infra cap. 22.

Inter Argonautas. Argonautæ fuerunt illi heroes qui cum Jasono in Colebos profecti sunt, numero amplius quinquaginta, ex quibus præcipui fuere, Castor et Pollux, Telamon, Orpheus, Hercules, et Hylas puer. Sic cognominati a navi qua veeti fuere: Argo enim navis illa vocabatur a longitudine.

Cum Tyndaridis. Castore et Polluce, qui καταχρηστικῶς Tyndaridæ vocantur: non enim uterque ex Tyndaro natus, sed tantum Castor; Pollux autem ex Jove. Vocantur autem Tyndaridæ, quia uterque e Leda Tyndari uxore natus.

Id est Primogenitum. Verba hæc eradenda, nec leguntur in mss. R. hanneo et Sangermanensi. Nec aliud sunt, quam glossema seu interpretatio amanuensis.

Cuncta generata. De hac Orphei doctrina vide Eusebium, Præpar. Evang. l. iii.

πάντα. Macrobius qui omnium deorum numina ad Apo linem refert, hæc illi epibethon tribuit, rationem tamen nominis diversam offert. Item, inquit, Phœnæta appellant ἀπὸ τοῦ φαίνεσθαι et φαίνεσθαι, ἐπειδὴ φαίνεται νέος, quia sol quotidie renovat se; libro i, c. 17, et sequenti capite hosce Orphei versus citat

extiterit. Cujus originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aere immenso natum esse dixit : Πρωτόγονος γαίθων περί μίχκος ἕρος υἱός. Aliud enim amplius quod diceret non habebat. Hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa cælum condiderit, liberisque prospexerit ut haberent habitaculum, sedemque communem : ἔκτισεν ἀθανάτους δόμον ἀφθιτον. Natura igitur et ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potestatem cæli ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere Jovem esse principem rerum, qui erat Saturno genitus; neque Saturnum ipsum, qui cælo natus ferebatur: cælum autem tamquam Deum primum constituere non audebat, quod videbat elementum esse mundi, quod ipsum egerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui assignat et tribuit principatum.

Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius quam divina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non a Deo conditore sumens exordium, sed a chao, quod est rudis inordinatæque materiæ confusa conge-

A ries : cum explanare ante d. buerit, chaos ipsum unde, quando, quomodo esse, aut constare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia : sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi Deus, fecit, cujus potestati subjacent omnia? sed refugit hoc ille dum horret incognitam veritatem. Non enim Messarum instinctu, sicut videri volebat, in Helicone carmen illud effudit; sed meditatus venerat et paratus.

Nostrorum primus Maro non longe fuit a veritate; cujus de summo Deo, quem mentem ac spiritum nominavit, hæc verba sunt :

Principio cælum, ac terras, camposque liquentes,
Lucentemque globum lunæ, Titanisque astra,
S; Iritus intus alit; totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

B Ac ne quis forte ignoret quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declaravit alio loco, dicens :

Deum namque ire per omnes
Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum.
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque sibi tenues nascentem accessere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis, sine ulla

VARIORUM NOTÆ.

in eundem fere sensum. *Orpheus quoque*, Macrobbii sunt verba, *solem volens intelligi*, ait inter cætera :

Τὴν αἰθέρα Δίον, ἀείητον πρὶν ἔσθαι
Ἐκείνην θεοῖς ἔσαν κἀλλίον ἰδέσθαι,
Ὅν δὲ γὰρ κἀλλίον γένετ' αἰ καὶ Διόνυσον,

etc. cap. 18 Macrobbii.

Πρωτόγονος, etc. Hoc est :

Principio genitus Phaeton longo aere natus.

"Ἐκτισεν, etc. Hoc est : *Condidit immortalibus domum incorruptibilem.*

Ducente. Sic e cunctis pene mss. et antiquioribus ac melioribus editis, et ipsomet Lactantio infra, item *natura ducente.* In ms. Bonon. antiq., *deducente.* In 4 rec., *docente*; in 3 aliis rec., *dicente.*

Potestatem cæli. Mss. tres rec. et omnes fere editi, *potentiam.*

Non poterat Ferebatur. De Jove et Saturno plura infra capp. 11 et 12.

Elementum esse. Hoc tamen non admisisset Aristoteles, qui libro de Mundo æthera censuit esse στοιχεῖον ἴτερον τῶν τεσσάρων, ἀσάρκον καὶ θεῖον.

Ad veritatem. Ostendit tamen Cyrillus contra Julianum, Homerum unum cognovissè Deum. Vide Lactant. infra cap. 19.

A chao. l. ii, c. 8, id refutat. Conf. Grotium de Verit. Rel. Christ. 1, § 16, hæc docte illustrantem. BUN. — *Sed a chao quod est rudis,* etc. Vide Hesiodum in Theogonia. Apud Ovidium Metamorph. lib. 1 : *Rudis indigestaque moles.* Confusas res fuisse etiam Linus didicit docuitque :

Tempore primævo simul omnia mixta fuerunt.

Anaxagoras quoque : *Cuncta simul erant; at mens ea discrevit ornabitque, et quæ confusa erant ordinavit.* Ægyptii etiam intellexerunt mundum e chao, confusa massa, prodiiisse; de illis Laertius in proximo : *Ἀρχὴν εἶναι τὴν ὄλην,* etc. *Principium esse molem confusam, ex hac discreta elementa quatuor, et animalia perfecta.* Hesiodum secutus est Valentinus heresimarcha : *Τριάντα γὰρ καὶ οὗτος θεοὺς καὶ οὐράνους βόλλεται προσάγειν ὃ μὲν πρῶτος ἐστὶ βίθος.* Vide Epiplianium hæres. 31. Sic et Anaxagoras chaos indigestum omnium seminarium constituit, cui adjecit principium effectivum, *mentem seu Deum.*

Effecta. Mss. 1 Bonon. antiq. et 1 Colb. rec. *facta.* Viro erudito placeret *efficta*, propter id quod sequitur, scilicet *materiam fictam.*

Materiam fictam. Bene : nam fictio materiæ est et materialium. Mss. 1 Bonon. antiq. 1 Colb. et Goth. et Sangerm. *factum.*

Fecit. Ita restitutum ex mss. prope omnibus. At Bonon. et Taxaq. cum editis, *fecerit.*

In Helicone. Monte Musis dicato. Heliconis sublimitatem passim poetae prædicant. Sic Aratus in Phænomenis, v. 216, et Strabo lib. ix, c. 8, 9 et 10. Jam Hesiodus initio Theogonias dixerat : *Δῖτ' Ἐλικῶνος,* etc., id est,

Quæque Helicōna tenent montem magnumque sacrumque.

Meditatus venerat et paratus. Cic. l. ii in Verr., c. 40; l. ii in Verr., c. 6; et pro Publ. Quint., c. 11 : *Cum paratus meditatusque venisses.* BOKEMAN.

Non longe absuit a veritate. Lib. iii. c. 8, *ab hac veritate non longe fuit.* BUN.

Quem mentem ac spiritum. Hic ordo est omnium mss. præter 2 Colb., in quibus ut in editis est, *quem spiritum ac mentem.*

Ignoret. Sic optimus codex mss. Regio-Puteanus, Lipsienses, 3 Colbert., 1 Claromont. alique cum omnibus editis, præter Cellar. ac mss. 12, in quibus est *ignoraret.* Utraque lectio bona. Prior Lactantii esse mihi videtur. Si enim scripsisset is *ignoraret*, quis librarius substituisset *ignora?*

Ille spiritus. Ita emendavimus ex omnibus mss. codicibus et editis Rom. 1468, 1740, Gymnic., Crat., Torne., 2 Lips. Editi 4 habent, *illi spiritus, male.*

Deum namque ire per omnes. Lib. iv, Georgic. vers. 221. Juvencus lib. i de Hist. Evang. :

Nil absente Deo loquimur; nil abdita clausum
Pectoris antra tegunt : cernit Deus omnia præsens.

Vide Epictetum, apud Arrianum. lib. i, c. 14; Apul., de Mundo; Hieron., in Epist. Pauli ad Eph. cap. iv; Augustin., de Civ. Dei lib. iv, c. 2; Salvianum de Gubernat. Dei, lib. i; pariter et Ovid., lib. i Metamorph. ELMENHORST.

Operis. Metamorphoseos scilicet, in quo gentilium theologia explicatur.

nominis dissimulatione, a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur instructum. Quod si vel Orpheus, vel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent, eandem quam nos sequimur, doctrinam comprehensa veritate tenuissent.

Sed hactenus de poetis. Ad philosophos veniamus, quorum gravior est auctoritas, certiusque iudicium; quia non rebus commentitiis, sed investigandæ veritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus e septem sapientium numero fuit, quique primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit, ex qua nata sint omnia; Deum autem esse mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum posuit in humore; principium causamque

nascendi constituit in Deo. Pythagoras ita definiuit quid esset Deus: « Animus, qui per universas mundi partes, omnemque naturam commeanz atque diffusus; ex quo omnia, quæ nascuntur animalia, vitam capiunt. » Anaxagoras Deum esse dixit infinitam mentem, quæ per seipsam moveatur. Antisthenes multos quidem esse populares deos, unum tamen naturalem, summæ totius artificem. Cleanthes et Anaximenes æthera dicunt esse summum Deum; cui opinioni poeta noster assensit:

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther
Conjugis in gremium lætæ descendit, et omnes
Magnus alit magno permixtus corpore fœtus.

Chrysippus naturalem vim divina ratione præditam,

VARIORUM NOTÆ.

Quæ. Legitur qui, in ed. Sublacensi.

Ducente. Mss. recentes 1 Reg., 2 Colb., Em., Goth., docente. Cæteri, ducente; vera lectio, quæ confirmatur e superiori loco, natura et ratione ducente.

Thales Milesius, etc. aquam esse dixit ex qua nata sint omnia. Et quæ 25 mss. inter quos sunt veterrimi Bonon. et Reg. Nata sunt, in sexdecim. Augustinus de Civ. Dei I. VIII, c. 2: Ionici generis princeps fuit Thales Milesius (qui obiit anno primo Olympiad. LVIII), unus illorum septem, qui appellati sunt sapientes. Sed illi sex vitæ genere distinguebantur, et quibusdam præceptis ad bene vivendum accommodatis. Iste autem Thales, ut successores etiam propagaret, rerum naturam scrutatus, suasque disputationes litteris mandans emittit, maximeque admirabilis existit, quod Astrologiæ numeris comprehensis, defectus solis et lunæ etiam prædicere potuit. Aquam tamen putavit rerum esse principium, et hinc omnia elementa mundi, ipsunque mundum, et quæ in eo gignuntur, existere. Videantur: idem, ejusdem l. c. 5; Justinus Mart., Serm. parænet. sive Exhort. ad Gentes, paulo post initium; Laertius, l. 1; Tertullianus, adversus Marcionem; Sext. Empiricus, contra Mathematicos; Hermias, διασωρητῶν τῶν ἔξω φιλοσόφων; Seneca, libro IV Natural. Quæstion., c. 15; Chalcidius, in Timæum Platonis; Vitruvius, præmio libri VIII; Servius, ad VI Virg. Eclogam; Ausonius, Ludo sapientum; Arnobius, l. II; Eusebius, Præparat. l. V, c. 15. Cic., l. I de Nat. deor., n. 25: Thales Milesius, qui primus de naturalibus rebus quæsit, aquam dixit esse initium rerum: Deum autem eam mentem quæ ex aqua cuncta fingeret.

MERULA. — Existimant quidam, Thalesis doctrinam e sacris Litteris esse desumptam Geneseos capite 1, 2, ubi dicitur: Spiritus Dei ferebatur super aquas. Verum de numero sapientum vide Diogenem Laertium lib. I. Hi porro erant Thales, Solon, Periander, Cleobulus, Chilon, Bias, Pittacus; his etiam annumerantur loco Periandri, aut Anacharsis Scythæ, aut Myso.

Aquam esse dixit, etc. Arist., 1 Met.; Cic., 1 de Nat. deor.; Plut. in Placit.; Laert.

Quæ ex aqua. Recte a nobis emendatum ex omnibus pene mss. ac vet. ed. Rom. et sic legendum esse, non qui, ut in rec. 1 Reg. et 1 Colb. rec. non editis, confirmatur ex proxime allato præcedenti nota Ciceronis loco, l. I de Nat. deor., n. 25. Ita etiam Minutus Felix, post Ciceronem et Laertium, dixit: Is Milesius Thales rerum initium aquam dixit, Deum autem eam mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit.

Rerum. In editis legitur omnium rerum; at secuti sumus mss., præcipue Itahan. et Sangerm. Sane hæc duo verba non sunt necessaria, cum proxime præcedat cuncta formaverit, illaque Lactantii non esse, et ab amanuensibus intrusa suspicabar, cum etiam multum hic varient codices. Ea enim absunt a mss. Regiis sex, omnium ab Ultr., Jun., 1 Claromont., Brun.

et ab edit. Cellarii; rerum ab editis Betul., Thomas., Is., Spark. Illa tamen retinui ex vet. mss. Bonon. 8, 2 Reg., 2 Colb., Cantabrig. ac editis Rom., Ald., Paris. 1525, Crat., Gymn., Tornæs., Fasitel. et Walch. In decem mss. Item, pro Ita.

Constituit. Rectius ex vetustissimis ms. 2 Bonon. et 2 Reg. aliisque tribus, 6 Colb., Tax., Jun., Lips., 2 Claromont., Em., Brun., quam ex mss. 5 Reg. editisque posuit; quæ est non elegans repetitio.

Pythagoras ita definiuit. Vide etiam Lactantium, libro de Ira Dei, c. 11; Galenum, in Hist. Philosoph.; Cicero, Plutar., Laer., Salvianus, de Gubernat. Dei, l. 1: Pythagoras philosophus, quem quasi magistrum suum philosophia ipsa suscepit, de natura et beneficiis Dei disserens, sic locutus est: « Animus per omnes mundi partes commeanz atque diffusus, ex quo omnia nascuntur, animalia vitam capiunt. » Cic. de Nat. deor. l. I.

ELMENS.

Anaxagoras dixit, etc. Is natus est Olympiad. LXX. De eo legatur Jamblichus, de Vita Pythag., c. 48; Cicero, 1 de Nat. deor., l. IV Academ. Quæstionum; Plutarchus, de Placitis philosophorum; Diogenes Laertius, l. II. ELMENS. — Vide etiam ante ad c. 5; item August., de Civ. Dei I. VIII, c. 2; Clement. Alexand., Protrept.; Aristotel., de Phys. Auscult. Strab., l. XIV.

Per se ipsam. Ita ex omnibus mss. emendatum et ex antiquioribus et melioribus editis. In 5 vulgatis per se ipsum, in ed. Betul., per se ipsa.

Antisthenes multos, etc. Inf., l. de Ira Dei, c. 11; Cic., de Nat. deor.

Naturalem summam, etc. Ante erat inter duas hæc voces insertum, id est, quod expunximus; habetur tamen in sex mss. rec. et recentioribus editis; desideratur in antiquis, nec est necessarium.

Cleanthes et Anaximenes. Anaximenes, inquit Augustinus loquens de Anaximandro, discipulum et successorem reliquit, qui omnes rerum causas infinito aeri dedit, nec deos negavit aut tacuit; non tamen ab ipsis aerem factum, sed ipsos ex aere ortos credidit. Adeundi: Diogenes Laertius, l. II; Plutarch., περί ἀρεσκ.; Justinus Martyr, λόγ. παρασκευ. πρὸς ἑλλ.; Stobæus, l. I Eclog. Physic., c. 15. De Cleanthe, vide Cic., l. I de Nat. deor., ubi legitur aera, non æthera; Clementem Alexandrinum, in Protreptico, ubi optime mentem Cleanthis exponit circa rerum generationem. Legatur etiam Tertullian. in Apologet.

Poeta. II Georg., 325. Vide Macrobi., l. I de Somnio Scipion., cap. 17, et Servium in hæc verba Virgil.

Permixtus. Vulgata Maronis lectio habet commixtus.

Chrysippus. Chrysippus ait vim divinam in ratione esse positam, et universam naturam animo atque mente; ipsamque mundum esse, et ejus animi fusionem universam; tum fatalem umbram, et necessitatem rerum futu-

interdum divinam necessitatem Deum nuncupat. Item A Zeno divinam naturalemque legem.

Horum omnium sententia, quamvis sit incerta, eodem tamen spectat, ut providentiam unam esse consentiant. Sive enim natura, sive æther, sive ratio, sive mens, sive fatalis necessitas, sive divina lex, sive quid aliud dixeris; idem est, quod a nobis dicitur Deus. Nec obstat appellationum diversitas, cum ipsa significatione ad unum omnia revolvantur. Aristoteles, quamvis secum ipse dissideat, ac repugnantia sibi et dicat et sentiat, in summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus judicatur, monarchiam plane aperteque defendit; nec æthera, aut rationem, aut naturam, sed, ut est, Deum nominat; ab eo mundum huic perfectum atque mirabilem esse fabricatum. B Quem Cicero secutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac supremum vocat in

VARIORUM NOTÆ.

rarum. Ita Cicero, l. 1 de Nat. deor. Vide Aristot., tom. II; Stob. in Eclog. Phys., c. 2; Diogenem Laertium, l. VII. ELMENH.

Zeno. Cic., l. 1 de Nat. deor., c. 14: Zeno naturalem legem divinam esse censet; eamque vim obtinere recta imperantem, prohibentemque contraria, atque alio loco æthera Deum esse dicit; testantibus Laertio et Plutarcho, quem deinde Cleanthes ejus auditor est secutus. Zeno autem ille Citiensis Stoicæ factionis princeps fuit.

Nec obstat, etc. Huc apprime conveniunt verba S. Cypriani, de Idololorum cultu. Nec, inquit, nomen Dei quæras; Deus nomen est illi. Illic vocabulis opus est, ubi propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est. Deo, qui solus est, Dei vocabulum totum est.

Aristoteles. Vide Aristot., lib. 1 Metaphys. cap. 3 et 4; Cicero, lib. 1 de Natura deorum; Minut. Felic., Octav., ubi videbis quantum philosophus ille a se ipso dissideat.

In summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. De Aristotele loquitur, quem ex II de Generat. ex XII Divinorum, ex c. 7 libelli de Mundo, unum Deum sensisse constat. Vide Scaliger., de Subtilitate, ad Cardan. exercitat. 365. ISÆUS.

Plato. Minucius Felix: Platoni in Timæo Deus est ipso nomine mundi parens. Plato, libro IV de Legibus: ὁ θεός μὲν πάντα, etc., et in Sophista, πάντων δημιουργόν appellat. Platonis theologiam examinat S. August. libro VIII de Civit. Dei.

Supremum vocat. Plato lib. 1 de Legib., et lib. II.

De legibus. Quos scripsit Cicero paulo ante mortem. Nihil est præstantius... naturam. Hæc singula sunt ipsa Ciceronis verba ex l. II de Nat. deor., c. 30. BUNEMAN.

In Consolatione. Opus deperditum; sed vide Cicero in Tusculanar. ex Platone.

Quum de immatura morte dissereret. Non est superstes liber hujus nominis a Seneca confectus. BON.

Auctoritatem ac majestatem. Ita emendavius ex omnibus fere mss. codicibus, et vetustioribus ac posterioribus editis; in posteriores irrepsit auctorem ac majestatem; in 1 Reg. rec., 1 Colb., 1 Brun., veritatem et majestatem. Mox rectoris legitur, pro rectorem, in ed. Sublac.

Deorum omnium Deum. Recte, ita mss. 48. Prius erat, rectoris orbis terrarum, cælique et deorum omnium Dei; sed minus bene.

Quæ singula adoramus. Quia auctor noster sæpe mentionem facit adorationis, animus est impræsentiarum ea quæ ad adorationis ritum pertinent anno-

lis libris, quos de Legibus scripsit; ab eoque regi mundum argumentatur, cum disputat de Natura deorum, hoc modo: « Nil est præstantius Deo; ab eo igitur mundum regi necesse est. Nulli igitur est naturæ obediens aut subjectus Deus; omnem ergo regit ipse naturam. » Quid autem sit Deus, in Consolatione definit: « Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quædam et libera, segregata ab omni concretionem moriali, omnia sentiens ac movens. »

Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam sæpe summum Deum merita laude prosequitur! Nam cum de immatura morte dissereret: « Non intelligis, inquit, auctoritatem ac majestatem judicis tui, rectorem orbis terrarum, cælique et deorum omnium Deum, a quo ista numina, quæ singula adoramus, et colimus, suspensa sunt. » Item in Exhortationibus: « Hic, cum prima funda-

tare, ne postea, ubi idem recurrit, cogamur eadem oberrare chorda. Itaque in adorationis ritu manum ori admoveri solitam omnibus jam notum. Brisson, de Form. notat locum admodum luculentum ad hanc rem explicandam, nempe Luciani, quod et Dempsterus ad Rosin. notavit ex Apuleio Milesiar. 4: Et admoveentes oribus suis dexteram, priori digito in erectum pollicem residente, ut ipsam prorsus deam Venerem religiosis adorationibus venerabuntur. Idem, Apolog., adorandi gratia manum labris admovere. Recte observavit Salmasius exercit. Plin., p. 956, adorantes in dextrum latus corpus circumagere solitos. Plinius: In adorando, dexteram ad osculum referimus, totumque corpus circumagimus. Videndi Plautus et Propertius. Salmasius in Flav. Vospisc. hunc adorandi ritum explicans, docet, non solum totum corpus ab adorantibus dextra circumagi solitum, verum etiam speciatim, manum labris admoveri, eique oscula ligi; hincque labratum osculum ejus, qui in adorando manus labris admovebat atque osculabatur. Sic olim numina sua, sic imperatores suos adorabant, et imperatorum imagines, haud minus quam deorum simulacra. Hieronymus adversus Rufinum: Qui adorant, solent deosculari manum, et capita submittere. Plura de hoc more Lipsius in Electis, lib. II, pag. 20; sed male ab illo ibidem scriptum est, adorantes manum prius porrigere, deinde statim ad os referre solitos: immo contra faciebant, manum enim osculari, deinde eam versus illum quem adorabant, protendere consueverant; et hoc erat quod dicebant, oscula jacere, et basia jactare (Tacitus, lib. I Hist.). Jactare basia apud Juvenal., Satyr. 4, et apud Phædrum, 87, lib. V:

Jactat basia

Tibicen,

id est populum adorat. Jacere autem osculum is proprie dicitur, qui manum osculatur, deinde eam porrigit ad eos, quorum honori ac venerationi dat illud osculum: nam protensione manus, quam prius erant osculati, quodammodo osculum ipsum porrigere, et jactare ad eos videbantur quibus honorem illum deferrebant. Tacitus de Nerone cantante: Postremo genu flexus, et cætum illum manu veneratus est. Histrionem ille verum agebat: at histrionum, pantomimorum et cantorum mos hic erat, ut populum scenam ingressi adorarent. Vetus epigramma, a Pythæo editum, ut videre est ejus lib. IV Epigr.:

Ingressus sceam populum saltator adorat.

Sic aurigæ flagello populum venerabantur: cum enim

menta molis pulcherrimæ jaceret, et hoc ordiretur, A quo neque majus quidquam novit naturæ, nec melius; ut omnia sub ducibus suis irent, quamvis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros regni sui deos genuit. » Et quam multa alia de Deo nostris similia locutus est : quæ nunc differo, quod aliis locis opportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare, summo ingenio viros attingisse veritatem, ac pene tenuisse; nisi eos retrorsum infatuata pravis opinionibus consuetudo rapuisset, qua et deos alios esse opinabantur, et ea, quæ in usum hominis Deus fecit, tamquam sensu prædita essent, pro diis habenda, et colenda credebant.

VARIORUM NOTÆ.

dextram manum in adorando ad os referrent, aurigæ B qui dextra flagellum tenebant, flagellum ipsum osculabantur, et sic adorabant (Dio, in Caracalla, de ejus aurigationibus). Hic ritus non solum Romanis, verum et Orienti usitatus, ut doctiss. Drus. frag. veit. interpr., p. 834, recte annotavit; probavitque ex Job c. xxxi, vers. 26, 27 et 28 : Si vidi solem cum splenderet aut lunam nobiliter incedentem, et seductum est in abscondito cor meum, et admota est manus mea ori, etiam hæc est iniquitas a iudice vindicanda, quia sic negassem Deum supremum. Ubi lxx reddunt : Si manum meam ori admotam deosculatus sum. Juxta Symmachum : Et adoravit manus mea circum os meum. Hieronymus : Et osculatus sum manum meam ore meo. Deosculatio Hebræorum phrasi est adoratio, ut constat ps. ii, vers. ult. ut et I Reg., c. xix, vers. 18 : Omnia genua quæ non curvaverunt se ipsi Bahal, et omne os quod non osculatum est eum. Apud Oseam, cap. xiii, vers. 11, osculentur. Symmach. et Theodot. reddiderunt, adorantes; Aquila καταδουόντες, osculantes. Hieronymus : Pro eo quod juxta Symmach. et Theodot. verius adorantes, Aquila interpretatus est καταδουόντες, id est, deosculantes; qui enim adorant, solent deosculari manum suam, quod Job fecisse se negat, dicens : « Si osculatus sum manum meam apponens ori meo » (ex Salmasio). Vide Martium Kempium de Osculis Dissert. 4, de Osculo adorativo.

Deus genuit. Illustrat Crenius part. ix. Animadvers., p. 50 sqq. Credidi omnino in Lactantio hic corrigendum fuisse, Deus genuit. Ita suadent verba l. i, c. 7, ubi ad hunc locum provocat : Genuisse regni sui ministros Deum. In editis erat, deos genuit. BUNEMAN.

Ac pene tenuisse. Ita restituitur ex mss. vel. 4 Reg., 4 Bonon., 6 Colb., Gronov., Lips., 2 Claromont., 2 Brun., ac veteribus editis quinque. In sex vulgatis rec., prope.

Infatuata pravis opinionibus. Sic mss. duo codices eruditissimorum virorum Gronovii et Claromontii, 4 a prima manu, cum recentioribus editis quatuor. D At mss. 5 Reg., 4 Bon., 5 Colb., 1 Sorbon., Cauc., Jun., 1 Claromont., Lips., Pen., Tax., Ultr., Em., Cant., Christ., Balliol., cum editis Rom. 1468 Betulei et Isæi, habent infucata. In 3 Reg., 1 Colb. et Brun. nonnullisque editis legitur fucata. In 1 Colb. rec., fuscata; in altero Colb., retroversus infricata, corrupte; in 14 mss., retrorsus. Verior nobis visa est lectio mss. Gronov. et Clarom., infatuata; per opiniones enim in stultitiam labimur. Lactant. lib. iv, cap. 1 : Quod minus sæculi stultitia religiones varias suscipientis, deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorantiam sui ventum est. Verbum autem hoc, ut exprimentæ rei efficax, ita non nimis vulgare. Cicero, Philip. iii : Ea, cur magister ejus ex oratore arator factus sit, ut hominem stultum magis etiam infatuat mercede publica. Pro Flacco : Neminem quidem adeo infatuare potuit, ut ei nummum ullum crederet? In dictis mss. 23 et in nonnullis edit. legitur infucata,

CAPUT VI.

De divinis testimoniis et de Sibyllis et earum carminibus.

Nunc ad divina testimonia transeamus : sed prius unum proferam, quod est simile divino, et ob nimiam vetustatem, et quod is, quem nominabo, ex hominibus in deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, et de varietate opinionum, quæ solent esse de diis, ut more academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait; et enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum, a quo occisus sit Argus, ob eamque causam in Ægyptum profugisse, atque Ægyptiis leges ac litteras tradidisse. Hunc

librariorum oscitantia prave pro infatuata; in nonnullis fucata. Quid autem illa fucata consuetudo; quid est fucare, nisi interpolare certam rei speciem? Non omnino tamen nobis displicent mss. et editiones quæ legant, fucata vel infucata pravis opinionibus consuetudo; cum alibi legatur veritatem fucatum mendacio. Ili loquendi modi apprime inter se conveniunt.

Divina testimonia. Id est, quæ pro divinis et divinæ auctoritatis habebantur ab ethnicis, veluti Sibyllarum versus. Apollo Milesius, Hermes Trismegistus, qui unum dumtaxat Deum prædicant.

Ex hominibus in deos relatus est. Ita potiores mss. Bon., 2 Reg. 900 annor., 5 alii Reg., 4 Colb., 2 Sorbon., 2 Clarom., 3 Lips., Gatian. et Marm., in quo, ut in Reg. vetustissimo, legitur mendose relaxatus est, pro relatus est; in undecim aliis recentioribus et plerisque editis, inter deos.

In deos. Sic Reimm., Goth., Lips., tres Ultr., Tax., Junt., Bon., elegantius quam subluc., Ven. 1471, 97, etiam Rost. 1476. De eodem vero Mercurio iterum constanti codd. lectione Lact., l. vii. c. 15 : Quamvis in deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoratur. Ipse Cicero, l. iii de Nat. deor., c. 20 : Referre in deos; et jam, l. i, c. 15.

Apud Ciceronem. Libro scilicet iii de Nat. deor., quem adeas.

Quinque Mercurios. Totidem ab Arnobio numerantur, quem vide libro iii adversus Gentes : primus Cælo patre et Die matre genitus : secundus Pharonidis et Valentis filius, qui et Trophonius vocatur; tertius Jove tertio natus et Maia; quartus Nilum patrem habuit, quem Ægyptii nefas ducunt nominare; quintus est quem colunt Pheneate, qui et Argum dicitur intermisisse. Hunc, ut dicunt, Ægyptii Thoyth appellant; at tamen non conveniunt tempora. Vide Ciceronem, l. iii de Nat. deor., atque notam infra positam.

Ob eam causam. Quidquid sit, constat Thoyth, sive Mercurium Ægyptiorum, multo antiquiorem fuisse eo Mercurio, a quo Argus fuit occisus. Ultimus iste Mercurius Jovis fuit filius : at Jupiter decimo nono sæculo ante vulgarem æram vixit; sed Thoyth, sive Mercurius Ægyptiorum, decem sæculis antiquior est Jove, sive is sit Thoyth I, vel ejus filius Thoyth II. De libris vero qui a Thoyth, vel Mercurio Ægyptiorum sunt editi, vide Clementem Alexandrinum l. vi, Stromatum, ubi eos enumerat. Libri autem quos nunc habemus sub Mercurii Trismegisti nomine, constat esse supposititios.

In Ægyptum profugisse. Sic in Lactantii codicibus, tum mss., tum impressis legitur. Cicero autem, l. iii, de Natur. deor., unde hunc locum descripsit auctor noster, habet, ob eamque causam Ægypto præfuisse. Nihil tamen obstat, Thoyth profugerit in Ægyptum, et ei postea præfuerit.

Ægyptiis leges ac litteras tradidisse. Sanchoniathon dicit Mercurium invenisse τὴν τῶν πρώτων στοιχείων γράφην, et litterarum characteres instituisse.

Ægyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus A anni sui mensis, id est september, nomen accepit. Idem oppidum condidit, quod etiam nunc Græce vocatur *Ἐρμόπολις*; et Phenatæ colunt eum religiose. Qui tametsi homo, fuit tamen antiquissimus, et instructissimus omni genere doctrinæ: adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Hic scripsit libros, et quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majestatem summi ac singularis Dei asserit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum et patrem. Ac ne quis nomen ejus requireret, *ἀνώουμον* esse dixit; eo quod nominis proprietate non egeat,

ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius hæc verba sunt: *Ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὃ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδίδεται: ἔστι γὰρ ὃ ὦν ἀνώουμος*. Deo igitur nomen non est, quia solus est; nec opus est proprio vocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unamquamque personam sua nota et appellatione designes. Deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est Deus.

Superest de responsis carminibusque sacris testimonia, quæ sunt multo certiora, proferre. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poetis putent esse credendum, tamquam vana fingentibus; nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi homines fuerint. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud

VARIORUM NOTÆ.

Hunc *Ægyptii Thoyth appellant*. In omnibus Lactantii operibus nulla mss. editor. major hac varietas. Frequentes editi ferunt *Thoth*. At cunctorum mss. vetustissimi et præstantissimi Bonon., 1 Reg. 900 anor., Marm., Gat., 1 Sorbon., *Thoyth*; accedentibus 1 Reg., in quo *Thout*; 1 al. Reg. *Θεουθεν*; 1 Colb. in quo *ΝΘΟΥΤΗ*; 1 al. Colb. in quo *Θεουμ*. Quinque recentiores scripti, 1 Reg. a prima manu, 1 Colb., Nav., Vict., Brun., legisse videntur *Θουθ*, aut *Θουθ*, ut editi Betul., Fasitel. et Henr. Petri 1556. Corrupte admodum cæteri mss., 2 Reg. rec., 1 Colb., 1 Sorbon., 1 Claromont. *Ηουθ*, vel *Ηουθ*; Reg. duo cum editis. Rom. 1468, 1470, *προυγρια*, *προυγρι*, etc. Claromontanus alter *προυσία*, 1 Colb. *Hernin*. Sed cum Joan. Ger. Vossio eo potissimum propendeo, ut *Thoyth* legendum putem: sic enim habent optimæ notæ codices mss. ac impressi; sic etiam legendum esse docet Eusebii præparationis Evang., l. 1, c. 9: *Αἰγύπτιοι μὲν ἐκάλεσαν Θουθ, Ἀλεξανδρεῖς δὲ Θώθ, Ἐρμῶν δὲ Ἑλλήνες μετέφρασαν: Ἄgyptii Thoyth vocarunt, Alexandrini Thoth, Græci Hermen, hoc est Mercurium, interpretati*. Similiter apud Ciceronem, l. iii, de Nat. deor., unde hunc locum desumpsit noster Lactantius, legitur: *Hunc Ægyptii Thoyth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur*. Notandum porro, quod 1 ms. Lips. pro *Thoyth* habet *Moysin*. De variis Mercuriis vide Isæum, in notis. De Mercurio vide etiam doctissimum D. Fourmont, in observationibus ad Sanchoniatonem, quarum editio nova modo prodiit anno 1747, Paris., apud Joan. de Bure, t. 1.

Ἐρμόπολις. Urbs magna, a qua denominata fuit regio Hermopolitana, *Ἐρμοπολίτης νόμος*, in partibus Ægypti Mediterraneis, ad occasum Nili.

Et Phenatæ colunt eum religiose. Idem, Cic., l. iii, de Nat. deor., n. 56, ubi de Mercurio loquens, sic ait: *Quintus quem colunt Phenatæ, qui et Argum dicitur interemisit, ob eamque causam Ægypto præfuisse, atque Ægyptii leges et litteras tradidisse*. Hunc *Ægyptii Thoyth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur*. Et Pausanias in Arcadicis, l. viii, p. 504: *Deorum vero, inquit, omnium maxime Mercurium Phenatæ venerantur*. Legendum itaque ex mss. codicibus Cauc., 1 Lips., Ultr., Christ., et ed. Cellar., et *Phenatæ colunt eum religiose*; convenientibus 1 Bonon., 8 Reg., 5 Colb., 2 Sorbon., Gat., Marin., 1 Lips., Goth., Em., Cantabrig., et 2 Claromont., in quibus legitur *Feniatæ* pro *Fenatæ*, seu *Phenatæ*: accedentibus quoque ms. Vict. in quo *Fenitæ*; mss. Navar., 1 Colb. et Brun. in quibus est *Fenicæ*; et 1 al. Lips. *Fenices*. In mss. Cauc., Jun. et Cantabrig., ac edit. Rom. 1468 habetur, et *Phenatæ servant et colunt eum religiose*. In editis Betul., Thys., Gall., Spark., Walch., et *Saitæ colunt eum religiose*; in edit. Paris. 1525, Ald., Fas., Crataud., Graph., Gymn., Tornes., et *Saitæ servant et colunt eum religiose*, quod in nullo manuscriptorum quos viderim

B reperi. Petrus Ciaconius suspicatur legendum esse, et *Saitæ et Phenatæ colunt eum religiose*. Mallem, et *Saitæ servant et Phenatæ colunt eum religiose*, si aliquam haberem ex mss. auctoritatem; ut dicatur ei in Ægypto a Saitis servari, et in Arcadia a Phenatis coli. Apparet igitur legendum esse *Phenatæ*, quia supra dixerat de Ægyptiis, a quibus transit ad Phenatas arcadicos. — *Colunt*. Reimn., et *servant et colunt*. Cant., Jun., Cauc., *Servant et colunt*.

Adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Ita antiquiores et meliores mss. Bon., 6 Reg., Lips., Pal., Gronov., et omnes fere editi; Crat. et Tornes., *imponerent*. In mss. vero Cauc., Jun. 1 Colb., et edit. Paris. 1525, ut ei ob multarum rerum scientiam Trimegisto cognomen imponerent; et in recentioribus, 2 Reg., 1 Colb. et Brun. nomen.

Trimegisto cognomen. Vel Termagnus appellatur, quod leges eximias condiderit; quod summo sacerdotio illustratus, Religionis ceremonias et ritus sacros indiderit; atque tandem quod in Philosophiis apprime versatus, geometriam in Ægypto summe necessariam, atque alias scientias naturales docuerit. De Trimegisto iterum disseret Lactantius libro de Ira Dei, cap. 10.

Iisdemque nominibus. Vide Trismeg. Pimand., c. 11, *Asclep.*, 1. Sed constat hos libros Pimandri et Asclepiadis esse fictitios.

Ἀνώουμον. Latine, sine nomine.

Ὁ δὲ θεός. Latine, *Deus autem unus; unus autem nomine non eget: est enim qui est sine nomine*.

Deo igitur nomen non est. Minutius Felix in Octavio: *Nec nomen Deo quaras; Deus nomen est illi*. Item apud Xistum in sententiis; apud Hermetem Ægyptium dicitur ineffabilis, innominandus, silentio prædicandus; apud Platonem quoque indictus, innominabilis; apud Apul., l. de Nat. phil. Platonis; Alcinoûm, Isagog., c. 9; et Porph., l. iv Hist. philosophicæ, apud Cyrillum. Vide supra testimonium S. Cypriani nota ad initium cap. 5.

Unus est. Sic apud S. Cyprianum contra Idolorum cultum: *Hermes Trismegistus unum Deum loquitur, eumque incomprehensibilem atque inestimabilem*.

Putent. Sic repositum ex omnibus penè mss. et editis Betull. et Cellar. In 2 Colb., 1 Claromont. et in cunctis fere editis est *putant*.

Quod errare potuerint. Ita restitimus ex omnibus ferme mss. In 1 Clarom. a prima manu, et in editis multis, *potuerunt*.

Ei ipsi homines fuerint. Sic reposuimus ex mss. prope omnibus. Edd. et 3 mss. rec., *fuerunt*. In editis, si excipias Cellar., *hi*, pro ipsi.

M. Varro. Hic autem natus anno urbis DCXXXVIII, denatus autem pene nonagenarius anno urbis DCCXXVII, familiaris fuit Ciceroni, qui eum in Epistolis ad Atticum libro v, epist. 10, vocat *universalem polygraphum*. Sic Quintilianus, lib. xii, Varronem omnia pene tradidisse testatur; quem etiam vide

græcos quidem nedum apud latinos vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæsarem pontificem maximum scripsit, cum de quindecim viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllæ; sed appellari uno nomine Sibyllinos quod omnes fœminæ vates Sibyllæ, sint a veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine, vel a consiliis deorum enuntiandis. *σιούς* enim deos, non *θεούς*, et consilium non *βουλήν*, sed *βουλῆν* appellabant Æolico genere sermonis: itaque Sibyllam dictam esse quasi *σιοβαλήν*; cæterum Sibyllas decem numero fuisse; easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitaverint: primam

A fuisse de Persis, ejus mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit: secundam Lybissam, ejus meminit Euripides in *Lamiæ* prologo: tertiam Delphida, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit: quartam Cimmeriam in Italia, quam Nævius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominat: quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem, eamque Graiis Ilium petentibus vaticinatam, et perituram esse Trojam, et Homerum mendacia scripturum: sextam Samiam de qua scribit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum repe-

VARIORUM NOTE.

libro x, sicut et Ciceronem, in Academicis, lib. 1, ubi Varronem eximie laudat.

Ne apud Græcos quidem... vixit. Sic quoque mss. Tax., Cauc., Jun., Ultr., Reimm., ubi male Rost., Ven. 1471, 72, utraque 78, aliaque, neque Latinos, aut nedum Latinos, infarciunt. BUNEMAN.

Nedum apud Latinos. Hæc verba absunt a 35 mss. atque etiam a Rohanneo et Sangermanensi, et ab edit. Cellar. et Sublac. Pro *nedum* legitur *neque* in edit. Rom. 1468, Paris. 1525, Ald., Grat., Graph., Gynioic.

In libris, etc. De Varronis libris vide S. Augustin. de Civ. Dei lib., vi, cap. 3.

De quindecim Viris. De quibus vide Alexand. ab Alexandro, Genialium dierum lib. iii, c. 16, et infra alia nota. Hæc tamen ex Pomponio Læto: *Duumviri*, inquit, a Tarquinio superbo instituti fuere, qui soli inspicerent libros Sibyllinos: deinde cum plebs creari ex suis instaret, ex Plebeis et Patriciis creati decem, et deinde quindecim, qui libros Sibyllinos inspicerent.

Sibyllæ. De Sibyllarum nominis etymologia vide Servium in vi Æneid.

Vel ab unius Delphidis nomine. Vide Antimach., de Oraculis Sibyll.

Vel a consiliis deorum, etc. Id multimodis ineptum, atque etiam falsum. *Σιβυλλα* simplex nomen est, non compositum. SALMASIUS.

Enuntiandis. Ita restitimus ex cunctis ferme mss. et editis Rom. 1470, Paris. 1525, Betul., Cellar. In octo editis est *denuntiandis*; in ms. 1 Colbert., *nuntiandis*.

Σιοβαλήν. Ita emendavimus ex mss. 1 Reg. opt. notæ, 1 Sorb., Colb. et 2 Brun. in quibus legitur *Siobulen*. Et sic profecto legendum esse constat ex præcedentibus *σιούς* et *βουλῆν*. Ante erat, *θεοβολῆν*.—Hæc verba, *Itaque Sibyllam...* *Σιοβαλήν* desunt in ed. Sublac.

Cæterum Sibyllas. De Sibyllis earumque scriptis multa olim gentiles et christiani memoriæ prodiderunt: quid de iis statuerunt non est hujus loci, nec nunc vacat referre. Vide si lubet S. Augustinum, de Civ. Dei lib. xviii, cap. 23; Vossium, et Blondellum, qui de his optime disseruit in suo de Sibyllis libro. Vide etiam Servatum Gallæum, in sua Sibyllinorum carminum ditione in-4º; Amstelod. 1688 et 1689.

Decem numero fuisse. Vide Antimachum, de Oraculis Sibyllinis. Alii novem tantum fuisse volunt, inter quos Suidas; alii quatuor, ut Pausanias; nonnulli tres, ut Silius et Ausonius. Alii duas ponunt, ut Marianus Capella: denique nonnulli unam tantum. C. Plinius lib. ii, cap. 53, ad stipulante Aulo Gellio lib. i, cap. 19. DEMPFSTERUS. Sed Gyraldus plures quam decem numerat.

Scriptitaverint. Ita restitui ex plerisque et optimis mss. et edit. Betul. In mss. Tax., 2 Colb., 1 Clarom., *scriptitaverunt*. Colb. a secunda manu, et 1 Clarom. a prima, cum editis, *scriptitarunt*; 1 Clarom. a secunda manu, *scriptitarint*. Subjunctivus modus valde familiaris est Lactantio, ut ex sequentibus patebit.

Primam fuisse de Persis. Aliis Chaldæa, aliis Hebræa, proprio nomine Sambetho. BETULEIUS.

Nicanor. Fortasse hic Leander Nicanor Alexandrinus grammaticus, qui de Alexand. Commentarium scripsit. THYSIUS.

Secundam Lybissam. Juxta Græcam terminationem. Ita mss. 7 Reg. quorum duo sunt 900 annor., 3 Colb., Nav., Ultr., 1 Sorbon., Vict., Marm., 1 Clarom. et al. Clarom. a secunda manu, cum editis Fasit., Tornes., Spark. In mss. 5 Reg., Bonon., Lips., Em., Cantabrig., Ultr., Christ., 3 Colb., 1 Sorbon., Gat., 1 Clarom. a prima manu, cum plerisque editis, *Lybicam*.

In lamiæ prologo, etc. Inter Euripidis tragœdias non extat *Lamia*.

Tertiam Delphida. Ita mss. Gronov. et edit. Cellar. ut et Lactantius in Epitom., cap. 5, convenienter Varroni, et prorsus recte. Etenim Lactantius paulo ante dixit, visum esse quibusdam Sibyllarum nomen ductum esse ab unius Delphidis nomine. Et quidem lectioni nostræ favent mss. 4 Reg. quorum duo sunt 900 annor. et duo alii recentiores, sed bonæ notæ, 2 Colb., Navar., Vict., et 2 Brun., in quibus legitur *Delphidam*. Quis autem non videat, legendum esse *Delphida* juxta Græcam terminationem ex supradictis? hellenismis enim quandoque utitur nosier Firmianus. In undecim mss. rec. et in omnibus fere editis est *Delphicam*.

In eo libro, etc. Hic liber a Laetio non recensetur in Chrysippo.

Quartam Cimmeriam. Sic emendavimus ex mss. vetustissimis 2 Reg., Navar., 1 Sorbon., Vict., Ultr., 2 Brun., Christ., et edit. Cellar. In aliis 3 Reg., 2 Colbert., Em., et Gat. est *Cimmeriam*; etiam reponi vult Lilius Gyraldus *Cymeriam*. In Goth., *Cymeream*; in Gronov., *Cimenam*, pro *Cimeriam*; in 1 Colb. et Marm., *Cimæam*; in 2 Colb. rec., *Cuneam*; in 5 Reg., 12 Vatic., 1 Sorbon., 2 Clerm. ac editis multis, *Cumæam*; mendose omnino, cum auctor noster aperte *quartam Cimmeriam a septima Cumana* seu *Cumea* paulo inferius posita distinguat; itemque Isidorus lib. viii Origin., cap. 8, et Suidas ad V. *Σιβυλλα*. *Cymmeria*, autem sic dicta est, teste Gyraldo, quod in *Cimmeria* Italiæ oppido, fuerit quondam, juxta lacum Avernum in Campania, secundum Plinium lib. iii, cap. 5.

Nævius... belli Punici. Sc. primi, quo stipendia fecit. Vid. Voss. Hist. Lat. i, c. 2. BON.

Quintam Erythræam. Hanc Sibyllam Erythræam, Cumiæam et Cumanam, unam eandemque fuisse vult Salmas. exercit. Plin. pag. 57.

Graiis. mss. 4 rec. *Græcis*. Sed idem est.

Graiis Ilium... mendacia scripturum. Hoc in carm. Sibyllinis sermon. 3 his verbis: *Ἰλιον, οἰκτεῖρω σε, κατὰ Σπαρτὴν γὰρ ἔρηνός, etc.*

Sextam Samiam. Φωτῶ nomine, ejus Valer. Maximus meminit lib. 1 de Ominib. ubi de Priensibus. BETULEIUS.

Scribit. Ita repositum ex mss. codd. ac edit. Tor-

isse scriptum : septimam Cumanam nomine Amaltheam, quæ ab aliis Demophile vel Herophile nominatur; eamque novem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum, ac pro eis trecentos Philippeos postulasse; regemque aspernatum pretii magnitudinem, derisisse mulieris insaniam: illam in conspectu Regis tres combussisse, ac pro reliquis idem pretium postulasse: Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret, motum esse regem, ac residuos trecentis aureis emisse: quorum postea numerus sit auctus, Capitolio reffecto, quod ex omnibus civitatibus et Italicis, et Græcis, et præcipue Erythræis coacti, allatique sunt Romam, eujuscum-

A que Sibyllæ nomine fuerint: octavam Hellespontiam in agro Trojano natam; vico Marpesso, circa oppidum Gergithium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis et Cyri fuisse temporibus: nonam Phrygiam, quæ vaticinata sit Ançyræ: decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quæ Tiburi colitur ut dea, juxta ripas amnis Anienis, cujus in gurgite simulacrum ejus inventum esse dicitur, tenens in manu librum: ejus sortes Senatus in Capitolium transtulerit.

Harum omnium Sibyllarum carmina et feruntur et habentur, præterquam Cumææ, cujus libri a Romanis oculantur, nec eos ab ullo, nisi a quindecim viris inspicere fas habent. Et sunt singularum singuli

VARIORUM NOTÆ.

nes. et Walch. In multis editis, scripsit.

Septimam Cumanam. Vide Silvas. Exercit. Plin. p. 75, eamque eandem cum Cuma Italia reperies; cui etiam adstipular; et notandum ms. Ultr. habere hoc modo, *septimam Cumanam vel Cumeam.* GALLEUS. — Ac eam Cumæam vocat eximia editio Colonienfis in-folio anno 1544. De hac intelligitur Justini martyris locus.

Quæ ab aliis Demophile vel Herophile. Solinus et Suidas, non Cumanam, sed Erythræam vocant Hierophilem, quamquam apud Solinum et Tibullum, Eleg. 5, lib. II, legatur *Heriphile*. Eusebius vero nec Erythræam, nec Cumanam, sed Samiam Hierophilem vocatam scribit, quam Numa, Romanorum rege, vivente floruisse refert. ISÆUS.

Eamque novem libros, etc. Salmasius in Exercit. Plin. plane negat libros Sibyllinos a Cumana Sibylla Tarquinio oblatos, imo ne Sibyllam quidem eam fuisse asserit. Dionysius Halicarnasæus, *ἑνὰ τὰ ἐπι-ζωπία* tantummodo nominat lib. IV. Gellius libro I, cap. 49: *In antiquis annalibus memoria super libris Sibyllinis hæc prodita est: Anus hospita atque incognita ad Tarquinium Superbum regem adit, novem libros ferens, quos esse dicebat divina oracula, eos velle venditare, etc.* Plura si quis desiderat, locum consulat. GALLEUS.

Tarquinium Priscum. Cum Lactantio sic eum nominant Varro, Isidorus lib. VIII, cap. 8, et Suidas; at Dionysius Halicarnasæus lib. IV, Plinius lib. XIII, cap. 15, Gellius lib. I, cap. 49, *Superbum*. Sed verius, inquit erud. Cellarius, Prisco tribuitur, quia Solinus, c. 2, quamquam cum Plinio eum *Superbum* vocat, *quinquagesima Olympiade* id contigisse refert.

Philippeos postulasse. Servius, in Virgilium, addit, hos Philippeos aureos fuisse, qui tam pretiosi erant; non tamen quod nummi illi cusi fuerint nomine Philippi, patris scilicet Alexandri magni: siquidem eo tempore quo empti dicuntur illi libri, nondum fuerit Philippus Macedo. Sed veteres auctores, ut ait doctiss. Walchius, in re nummaria ita scribunt, prout facies ejus erat tempore suo: quod multis exemplis posset illustrari. Valebat autem nummus Philippæus aureus duos circiter aureos Gallicos, ut adnotat Lambinus ad Plautum. Vide Budæum de Asse, lib. IV, et Gronovium, lib. III, de Pecunia vet. et nova. Multi tamen hæc omnia fabulam redolere existimant.

Trecentis. Vide Gellium supra citatum, et Dionysium Halicarnasæum lib. IV.

Capitolio reffecto. Sic etiam Tacitus lib. VI Annal., cap. 12: *Post exustum sociali bello Capitolium, quaesitis Samo, Ilio, Erythris, per Africam etiam et Siciliam et Italicæ colonias carminibus Sibyllæ, etc.*

Fuerint. Mss. 17 et 15 ed., *Fuerunt.*

Hellespontiam. Ita cum Epitome cap. 5 omnes fere mss. In duobus recentioribus est *Hellesponticam.* Edd., *Hellesponticam.*

Vico Marpesso. Sic etiam legit Pausanias ad mss. Græcos tres Regios a me collatos lib. X, ubi de Hierophile fatidica loquitur. Ego in omnium fere editionum recentia lectione nihil mutare volui, siquidem Isæus et Gallæus asserunt legi *Marpesso* in maxima Lactantianorum mss. parte: licet in omnibus quos vidi, scilicet 10 Reg., 6 Colb., Nav., 2 Sorbon., Vict., Gat., Marm., 2 Claromont., 2 Brun., necnon in 1 Bonon., Tax., Pen., Christ., Goth., Lips., Cauc., Ultr., Pal., Rostoch., Cantabrig., et in veterissimis tribus Ramanis editionibus habeatur *Marmesso*; apud Suidam d. I. *Marmisso*.

Gergithium. De qua vide Stephan. Byzantinum in *Γέργις*; eamque sepultam esse in templo Apollinis Gergithii dicit. Gergis vero locus est in Troade. — *Vico Marpesso circa oppidum Gergithium.* Alii, *Marpesso*, quibus videtur Tibullus favere, l. II, El. 5, v. 67:

Quidquid Amalthea, quidquid Marpessia dixit:

nisi et ibi cum Salmasio in Solin. pag. 55, *Marmessia* legendum est. BUNEMAN.

Heraclides Ponticus. Platonis et postea Aristotelis auditor. Voss. Hist. Gr. I, c. 8 et 9. Diog. Laert. l. V, f. 86, sq. BUNEMAN.

Nonam Phrygiam. Hanc Capella eandem cum Erythræa et Cumana facit. BETULEIUS.

Decimam Tiburtem. Albuneam Tiburi cultam religiose, indicat in agro Tiburino mons et fons ejus nomine, de quo Virgil. *Æneid.* lib. VII.

Cujus sortes Senatus in Capitolium transtulerit. Ita restitimus ex mss. Jun., Marm., Jani Gulielmi, et 4 Regis, quorum duo sunt eximii, nisi quod in vetustissimis habetur, in *Capitolio*. Mss. Gat., *Cujus sortes Senatus in Capitolium attulit.* Hæc absunt a mss. 6 Reg., 6 Colb., 2 Sorbon., Nav., Vict., 2 Clarom., Tax., Pen., Em., Cantabrig., 2 Brun., Edit. Rom. 1470. Betul. et Walch. et Sublac. Pro *sortes* legitur *sacra* in 12 editis rec. Legendum esse *sortes* confirmatur ex Virgilii loco, ubi *Æneas* ad Demophilem Cumanam Sibyllam ait lib. VI *Æneid.*, v. 72:

Hic ego namque tuas sortes arcanæque fata
Dicta mee genti ponam.

Sortes enim, inquit Servius ad hunc locum, Sibyllina responsa sunt. — *Cujus sortes.... transtulerit.* Tibullus idem eadem voce extulit l. II, el. 5, v. 67, sq. (al. el. 6):

Quidquid Amalthea, quidquid Marpessia dixit,
Herophile Phæbo grata quod admonuit,
Quodque Albuna sacras Tiberis per flumina sortes
Portarit.

Ipsæ Lactantius, l. I, c. 14. *Saturno datam sortem.... elevande sortis.* In epist. c. 28, *sortes et oracula* junxit.

Nisi a quindecim viris inspicere fas habent. Ita reposuimus ex Mss. 4 Reg., 5 Colb., 2 Sorbon., 2 Clarom., Lips., Goth., Ultr., Cauc., Jun. aliisque. Mss. Gronov., *inspectos habent*, non male. In 1 Colb. et in

libri: qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur; suntque confusi, nec discerni ac suum cuique assignari potest: nisi Erythrææ, quæ et nomen suum verum carmini inseruit, et Erythræam se nominatum iri prælocuta est, cum esset orta Babylone: sed et nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum.

VARIORUM NOTÆ.

impressis, *inspici fas est*. Cæterum de hoc collegio quindecim virorum notandum, in principio Tarquinium duos tantum constituisse: post ducentos et tredecim annos, anno U. C. 388, numerus illorum auctus fuit, atque a denario numero, decemviri appellati sunt: vide Livium, iv Decade. Postea ad quindecim numerus accrevit, quod factum fuit intra annos U. C. 671, quo Capitolium conflagravit, et 673, quo Sylla se dictatura abdicavit; ut diligenter annotavit David Blondellus in opere quod Gallica lingua de Sibyllis composuit. Hoc nomen quindecim virorum illis semper mansit immutatum, etiamsi postea quadraginta fuerint numero, notante Servio. Etiam tempore christianorum, ut videre licet loco laudato. Horum quindecim virorum munus erat, sedulo asservere oracula Sibyllina, eaque exigente necessitate ex mandato senatus consulere. GALLÆUS.

Mortis supplicio (juxta S. Justinum Apolog. 2 pro christianis) erat ethnicis interdictum librorum prophetarum et Sibyllarum lectione; mutuebatur enim, ne scripta illa legentes, veræ fidei ac bonarum rerum notitiam perciperent, et ad christianam transirent religionem. Sibyllæ autem sæminæ erant, quæ antiquis vates habebantur. Earum nomine hodieque supersunt libri octo, in quibus multa reperiuntur christianæ religioni convenientia, a priscis Ecclesiæ Patribus a S. Justinus tempore prolata. Hosce octo libros, vel omnino vel partim supposititios, aut saltem depravatos esse, nunc convenit inter eruditos: non item de Sibyllarum numero. De his optime disserentem vide Blondellum. Dionysius vero Halicarnasæus hæc lib. iv dicit: *Romani, inquit, nihil ita custodiunt, neque sanctum neque sacrum, quemadmodum Sibyllina divinitus missa oracula.* — *Inspectos habent.* Lactantius, l. iii, c. 20, *quæ adspici... nefas habentur.* Sublac. Ven 1471, 97, Rost., Junt., Ald. aliæ, *inspici fas est*, quod placet Henmanno. Sic Cicero, l. v, Verr., c. 72: *Simulacrum Cereris ne adspici quidem fas fuit.* BUN.

Singuli libri. Libri isti non in chartaceis voluminibus descripti, sed linteis. Symmach. lib. iv, epist. 34: *Et Marciorum quidem vatium divinatio euducis corticibus inculcata est, monitus Cumanos linteæ texta sumpserunt: tu etiam sericis voluminibus, Achemenio more, infundi litteras meas jubes.* Fl. Vopisc. in Aurel. Inveni nuper in Ulpiana Bibliotheca inter linteos libros epistolam D. Valeriani. Ausonius, ep. 23:

Per licia texta querelas
Edidit, et tacitis mandavit crimina telis.

Hinc itaque patet, non solum libros Sibyllinos in linteis tabulis, verum etiam et alios scriptos fuisse. Plinius totam hanc rem expedit, lib. xiii, cap. 11: *In Palmarum (lege Malvarum, corrigente Dalecampio) foliis primo scriptum, deinde quarundam arborum libris: postea publica monumenta plumbeis voluminibus, mox et privata linteis confici cæpta aut cereis.*

Ego vidi hominem in linteis egregie scribentem in carcere, custode papyrum seu cartham donegante. Linteæ autem ista leviter agglutinata erant primario pane aqua diluto, farina penuria. Hæc ait Joan. Bapt. le Brun.

Et Erythræam se nominatum iri prælocuta est. Hæc vera et genuina nobis visa est lectio edit. Graph. Gymnici, Betulei, manuscriptorum 4 Reg. ex quibus duo sunt veterissimi, al. duor. rec. bonæ notæ, nec-

Omnes igitur hæc Sibyllæ unum Deum prædicant; maxime tamen Erythræa, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habetur: siquidem Fenestella, diligentissimus Scriptor de quindecim viris dicens, ait, restituto Capitolio, retulisse ad Senatam C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ acquisita Romam deportarent; itaque

non vet. edit. Ald. 1515, Paris. 1525, Crat., Fasitel., in quibus tamen 4 pro Babylone, est Babyloniæ. Quid enim rectius, quam quod illa Sibylla Erythræa nomen suum verum ac proprium (aliud quam Erythræa) carmini inseruit; et tamen se aliquando Erythræam nominatum iri prælocuta est, cum, id est quamvis, esset orta Babylone. Mira est et inepta varietas in aliis 15 mss. rec. et ed. Rom. 1470, in quibus est, Erythræam se nominat, ubi prælocuta est cum esset orta Babylone; in sex aliis scriptis rec., Babyloniæ; in 1 Bonon. rec., ubi perlocuta est. Ad quid enim referetur ubi? Ad Erythræam? Sed quam incomposita locutio! — *Nominat ubi prælocuta est.* Codex Jani Guil. et Emmann., Tax., Pen., prolocuta est. Addit. Guil. proloqui, vaticinari et futura canere, unde prophetæ, quod proloquerentur. BUNEMAN.

Prælocuta. Vel potius prolocuta, ut habetur ad oram eximæ editionis Coloniensis in-folio anni 1544.

Abutendum. Id est, utendum. Sic Terentius in Prologo Andr. *Operam abutitur, pro utitur.* Eodem sensu hoc verbum acceperunt Apul. lib. iv: *Jam provecata vespera abusi beneficio tenebrarum, Trasileonis caveam Demochari cum litteris illis adulterinis offerimus.* Cic., de Nat. deor., lib. ii: *Nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur.* Nazarius Panegyri. dicto Constantino, n. 30: *O si nunc mihi facultas daretur sermonis pro rerum dignitate figurandi, adhiberem omnes flosculos, et abuterer exquisito quodam lepore ac venustate dicendi.* Baldricus Noviomensis, lib. iii, cap. 69: *Sentiens imperator se blanditiis impetrare non posse quod petebat, cæpit abuti violentia.*

Curionem. Is fuit consul anno urbis Varroniano DCLXXVIII, cum Cn. Octavio. De his vide Librum de Ira Dei infra, capite 22 et 23.

Sibyllæ. Tanti olim fecerunt antiqui christiani Sibyllarum carmina, ut ex re esse crediderim de iis aliquid dicere. Numerum tamen earum non attingere visum est, quia incertus est ac diversus. Sat igitur erit earum auctoritatem ad examen hic paucis revocare. Constat olim fuisse quasdam, easque valde antiquas, mulieres fatidicas, quas Sibyllas veteres nominarunt. Sed quid prænuntiaverint, id semper in obscuro fuit; sacrum quippe erat earum secreta mysteria revelare. Solis namque datum fuit apud Romanos duumviris, qui postea ad quindecim excrevere, earum libros perscrutari: sed iis sub pœna capitis fuerat prohibitum, ne detegerent ea quæ legerint. Unde fit, ut scriptoribus christianis semper earum carmina fuerint penitus ignota, eaque nil nisi de gentilibus superstitionibus agebant, ut notant historici, multumque erant obscura, immo ambigua et furore quodam poetico scripta. Verum in iis carminibus, quæ undique ex Græcia mendacii corraserant quidam veterum, et quæ nunc habemus, nec mens emota poetarum agnoscitur, nec obscuritas ulla; cuncta more historicorum christianæ religionis secreta mysteria adeo clare, adeo manifeste enarrantur, ut pateat ea fuisse tum a prophetis Judæorum, tum a scriptoribus evangelicis desumpta, sive a Judæis ipsis, ut opinatus est Isaac Vossius, sive a quibusdam prioribus christianis vel efficta, vel saltem interpolata sint, quod ad verum propius accedit. Quidam tamen ex antiquis Patribus iis parum fidei adhibebant. Testis est de se ipso S. Augustinus

missos esse P. Gabinium, M. Otacilium, L. Valerium, A qui descriptos a privatis versus circa mille Romam deportarunt. Idem supra ostendimus dixisse Varro- nem. In iis ergo versibus, quos legati Romam attu- lerunt, de uno Deo hæc sunt testimonia :

Εἷς θεὸς ὅς μόνος ἐστὶν πανκράτους, ἀγένετος.

Hunc esse solum Deum summum, qui cælum fecerit, luminibusque distinxerit.

Ἄλλὰ θεὸς μόνος εἷς, πανκράτους, ὅς ποιεῖται
Οὐρανὸν, ἡλιὸν τε καὶ ἀστέρων, ἥδη σελήνης,
Καρποφόρον γαῖαν τε, καὶ ὕδατος οὐδρανα πόντου.

Qui quoniam solus sit ædificator mundi, et artifex rerum, vel quibus constat, vel quæ in eo sunt, so- lum coli oportere testatur :

Ἀπὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεισ' ἡγήτορα κόσμου.
Ὅς μόνος εἷς αἰῶνα καὶ ἔξ αἰῶνος ἐτύχθη.

Item alia Sibylla, quæcumque est, cum perferre se ad homines Dei vocem diceret, sic ait :

VARIORUM NOTÆ.

libro xviii de Civit. Dei, capitibus 45 et 47. Ea porro carmina videntur emissa post annum cære vulgaris 140, id est post tempora Papiæ Hierapolitani, cujus opinio erronea de regno christianorum in terris millenariis iis in libris legitur. At quamvis Celsus infensissimus christianorum adversarius, quosdam eorum, teste Origene, lib. v contra Celsum, sugillet, quod Sibyllarum carmina in sui defensionem adducant, non ideo tamen culpandi sunt priores religionis propugnatores, quod tam incerta, tam caduca veritatis asserendæ studio adhibuerint momenta. Tunc sat erat ad Gentilium errores revincendos, ut his carminibus fidem adhibuerint, unde contra eos recte argumentarentur veteres christiani. Totum Sibyllarum negotium jam ante medium sæculi proxime elapsi in controversiam venerat; atque res summo criterio, multaque ac varia eruditione agitata fuit, non quidem a nimis credulo Crassæio Jesuitici Sodalitii alumno, sed a Ludovico Elia Dupin, doctore Parisiensi, a Nicolao le Nourry atque P. le Cellier, utroque ex ordine S. Benedicti, hoc ex S. Vitoni, illo S. Mauri Congregationibus. Non inutilem etiam hæc in controversia examinanda suam extranei doctissimi operam adhibuerunt. Hi sunt Joan. Dallæus, Isaac Vossius et Servatus Gallæus, quos omnes adire licet.

Otacilium. Sic lego cum optimo ms. Reg. Put. Martial. Epigram. l. x, c. 78. Multi, *Octacilium.*

Εἷς θεὸς ὅς μόνος ἐστίν. Interpret. lat. *Unus Deus qui solus est excedens omnem magnitudinem, increatus.* Pro *ἐστίν, est,* ms. Reg. antiq. habet *ἄρχη,* al. *ἄρχη,* regnat.

Ἄλλὰ θεός. Interpret. lat. vide Theophilum ad Autolic. lib. ii : *Sed Deus solus unus eminentissimus, qui fecit cælum, solemque, et stellas, et lunam, fructiferaque terram, et aquæ maris fluctus.*

Πανκράτους, Commode transfert, *exsuperantissimus,* et illustrat docte Spanhem. ad Callimach. Jovem, v. 91, p. 42. BUNEMAN.
Ἀπὸν τὸν μόνον. Lat. :

Ipsium, qui solus est, colite principem mundi,
Qui solus est in sæculum, atque a sæculo fuit.

Ἐτύχθη. Sic legendum ex emendatione Cl. Turnebi, et auctoritate optimorum ms. codicum Cauc., i Clarom. et 3, Reg. vet. in quorum altero est redditum latine *permanet* : in nonnullis, *ἐτύχθη* quod proxime accedit ad *ἐτύχθη*; repugnantibus licet cæteris fere ms. qui habent *ἐτύχην* vel *ἐτύχε*, quod ferre non potest metri ratio.

Εἷς μόνος εἷμι θεός καὶ οὐκ ἔστι θεός ἄλλος.

Exequeret nunc testimonia cæterarum, nisi et hæc sufficerent, et illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus causam veritatis apud eos, qui aberrantes a veritate falsis religionibus serviunt, quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus, quam ut eos deorum suorum testimoniis revincamus?

CAPUT VII.

De testimoniis Apollinis et deorum.

Apollo enim, quem præter cæteros divinum maximeque fatidicum existimant, Colophone respondens, quod Delphis (credo) migraverat, Asiæ ductus amœnitate; quærenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino Deus, respondit viginti et uno versibus, quorum hoc principium est :

Εἷς μόνος εἷμι θεός. Hæc sermone 3, in ms. i Reg. *μόνος γὰρ θεὸς εἷμι;* latine, *Unus enim Deus sum.* Ranconeus legendum censebat, *Ὅς μόνος ἐστὶ θεός;* lat. *Qui solus est Deus.* Interpret. lat. *Unus solus sum Deus, et non est Deus alius.*

Præter cæteros. Id est, *præ cæteris.* lib. i, c. 17. *Ne sola præter alias mulieres impudica . . . videretur.* Ibidem, *præter cæteras animantes.* Cic. ii, Off., 7: *Testis est Phalaris, cujus est præter cæteros nobilitata crudelitas.* Plura ad lib. de Ira c. 14.

Colophone. Urbs Ioniæ ad fluvium Halesum, circa xxxviii, gradum Latitudinis. Vide Strabonem libro xiv, et Solinum cap. 53: *Non longe Epheso, inquit. Colophon civitas, nobilis Oraculo Clarii Apollinis.* Vide etiam Plinium lib. ii, cap. 103.

Quod Delphis (credo) migraverat. Ita ms. 3 Reg., 3 Colb., 1 Sorbon.; 1 Lips., Cauc., Jun., 2 Clarom., edd. Rom. 1468, 1470, Ald. 1515, Paris. 1525, Crat., Tornes. At in editis et mss. septem est, *emigraverat.* Nec opus est mutatione illa quam vult Thomasius, qui legit *quo Delphis*, ut est in 12 ms., in duodecim vero ms. rec. est, *quo a Delphis*; contenditque quod nullo modo legi posse: imo sic legendum esse patet ex scopo et mente Lactantii; nam ut rationem reddat quare Apollo *Colophone respondit*, cum in templo suo Delphis ordinarie redderet sua oracula, hoc causatur, *quod Delphis migraverat amœnitate ductus Asia.* Sic etiam supradicti priores codices optimi legunt, et illud, *credo*, quod in nonnullis impressis omissum, in iisdem reperitur; et quis non videt, ut recte notant Thomasius et Isaacus, hanc voculam omnino retinendam, propter elegantem ironiam; Lactantius enim sic tacite convellit gentilitios deos, quippe qui tales sunt, qui amœnitate locorum recreantur. GALLÆUS. — De oraculo Delphensi et aliis oraculis vide Theodoretum de Græcarum affectionum curatione lib. x de Oraculis; Ænomaum Cynicum, Porphyrium de electorum Philosophia, Plutarchum libro de Oraculis quæ jam defecerunt, et Diogenianum. — *Quo Delphis.* Gallæus sibi non constat. In Var. Lect. dixit B. T. P. G. habere, *quo*: contra in notis, *quod* codices optimos, Bon., Tax., Pen., Lips., Jun. Cauci, aliosque, habere contendit et defendit contra Thomasi- um. *Quo* est in Goth. et Lips. tertio; in Lips. secundo ductus est obscurior, *quo*, subscriptum, *quod.*

Amœnitate. Scilicet loci, quia ex Justinii Histor. lib. xxiv, Delphicum sanum Parnassi rupibus horridum erat; Colophon e contra situs in Promontorio Asiæ minoris, ex Mela plus delectationis habebat.

Αὐτοφυής, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφιλικτός.
Ὀνόμα μὲν δὲ λόγῳ χωροῦμεν, ἐν περὶ ναίων.
Τῷτο θεός, μακά δὲ θεοῦ μαρὶς ἀγγελοὶ ἡμαίς.

Num quis potest suspicari de Jove esse dictum, qui et matrem habuit, et nomen? Quid quod, Mercurius ille ter maximus, cujus supra mentionem feci, non modo ἀμήτωρα, ut Apollo, sed ἀπάτωρα quoque appellat Deum; quod origo illi non sit aliunde? Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generavit. Satis (ut opinor) et argumentis docui, et testibus confirmavi, quod per se satis clarum est Unum esse regem mundi, unum patrem, unum Deum.

Sed fortasse quaerat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quaerit Hortensius: Si Deus unus est, quæ esse beata solitudo queat? Tamquam nos, qui unum esse dicimus, desertum ac solitarium esse dicamus; habet enim ministros, quos vo-

A camus nuntios. Et est illud verum, quod dixisse in Exhortationibus Senecam supra retuli, ministros genuisse regni sui Deum. Verum hi neque dii sunt, neque deos se vocari, aut coli volunt: quippe qui nihil præter jussum ac voluntatem Dei faciunt. Nec tamen illi sunt, qui vulgo coluntur, quorum et exiguus et certus est numerus. Quod si cultores deorum eos ipsos se colere putant, quos summi Dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos sexaginta quinque (ut Orpheus), sed innumerales esse arguimus errores eorum in diversum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant: ne Deum verum violent, cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant

VARIORUM NOTÆ.

Αὐτοφυής. Sic Nonno αὐτόφυτος, καὶ λόγος αὐτοφυτοῦ θεοῦ. Et Sibylla Erythr. Ser. 5,

Αὐτοφυής, ἀδάκτος, ἴραν μόνος αὐτὸς ἀπαντα.

Plutarch. in Placit. Ph. Platonis et Socratis sententiam aliorum sententiis subjungit, qui dicunt Deum esse τὸ ἐν, τὸ μονοφυές καὶ τὸ αὐτοφυές, τὸ μονόδικον, τὸ ὄντως ἀγαθόν. In ms. antiq. Regio Put. est αὐτοφυής. Interpret. Lat.

Ex se ortus, non edoctus, sine matre, inconcussus, Nomen ne verbo quidem capiendum, in igne habitans, Hoc Deus est: modica autem Dei portio Angeli, nos.

Α'μήτωρ. De hoc vide infra lib. iv, cap. 7.

Α'στυφιλικτός. Ita Callimachus Hymn. in Delum, v. 2, 6: Θεός δ' αἰεὶ ἀστυφιλικτός, quam vocem egregie illustrat Spanhem., pag. 545. Ipse Lactantius lib. vi, c. 25: *Ut idem (Deus) sit semper et stabilis, et immutabilis, et INCONCUSSUS.* BUNEMAN.

Ἡ'μαίς. De his Apollinis oraculis vide Augustinum Steuchum Eugubin. lib. iii, de perenni Philosophia, cap. 16, ubi hæc responsa refert.

Num quis. Ita emendavimus ex mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, et Em. ac Balliol. Et ita legendum esse censent nobiscum doctissimi viri. Alii Numquid.

Mercurius. Is est Trismegistus, de quo capite 6, nota 5.

Α'μήτωρα ... ἀπάτωρα. Lat. sine matre ... sine patre. Aliunde. Id est, ab alio.

Generavit. Sic restitimus ex omnibus fere mss. et sex vetustioribus editis. In 7 recentioribus, et in 3 mss. rec., 1 Reg., 1 Colb. et Brun. generaverit.

Qui unum. Sic quoque Goth. ubi Sublac., Ven. 1471, 97. Rost. et reliquæ, qui, quod Heum. ex Thom. præfert. Ab Bon., Tax., Pen. plane absunt, quia unum esse dicimus. BUNEMAN.

Solitarium esse, etc. Falsa est hæc propositio; Personarum enim divinarum pluralitas a Deo solitudinem excludit, non associatio angelorum, qui sunt extraneæ naturæ. Dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multæ plantæ et animalia. V. S. Thom. p. p. quaest. 51, art. 5. ex Isæo. Verum hic loci Gentilium captui pauloquam par est sese accommodat Lactantius; atque ut aliquid proferret quod rudibus ingenii arderet, factum ait angelorum consortio ne Deus esset solitarius: cum interim solitudo non tollatur per societatem alicujus quod sit extraneæ naturæ. — Solitarium. Ita Deum singulare contumeliose vocabant e. g. Cæcilius apud Minuc., cap. 10: *Unde, vel quis ille, aut ubi Deus unicus, solitarius, destitutus.* Alia de hac voce solitarius contra Hæreticos habet Hilarius lib. iv de Trinit. f. 86, seq. ed. noviss. Veron. Bun.

Ministros. Hos angelos vocamus, quod nomen est officii, non dignitatis. De his vide Philonem Judæum

... ubi multa leges de angelis, eorumque ministerio et officiis.

Genuisse. Valet, creasse. Vid. exempla ad lib. iii, cap. 14. Huc pertinet lib. vii, cap. 5. BUNEMAN.

Genuisse regni sui ministros. Sic Apostolus de Angelis in epist. ad Hebræos cap. i, v. 14: *Nonne sunt omnes administratorii spiritus in ministerium missi propter eos qui hæreditatem capient salutis?* Hinc etiam B. Joannes. Apocalyps. cap. v, vers. 11, vidit illos in visione κύκλον τοῦ θρόνου, in circuitu throni, ut exequantur mandata. Cæterum vox genuisse improprie sumitur a Lactantio aliisque ecclesiasticis scriptoribus pro creasse.

Neque deos se vocari aut coli volunt. Coli, id est adorari. Hoc enim sensu accipi, cum de Deo aut de fictis diis sermo est, in multis Scripturæ sacre locis cuius notum est. Et angeli et sancti semper prohibuerunt se adorari (Apocal., c. xix, v. 10, et cap. xxii; Act. c. x, v. 26, et cap. xiv, v. 14 et 17). Soli enim Deo debetur adoratio.

Quod. mss. 5 rec., in quod; Em., in quo.

Invidiam. Mss. 2 Colb. a secunda manu, injuriam.

Qui unum Deum dicamus, multos negemus. Ita veterimi mss. aliique optimi. In 4 veteribus editis deest Deum. In mss. vero rec. 2 Reg. 1 Colb., Vict. et Brun., Qui unum Deum dicamus, si multos negemus.

Esse arguimus. Interposui plenam distinctionem, esse. Arguimus. BUNEMAN.

In diversum. Habent mss. in his Reim. et utraque Ven. 1778, et pleræque: expono, in contrarium, ut Cicero alicubi contrarius et diversus junxit. Absunt ab Ven. 1471, et Rost. 1476. In Heuman. 1479, annus est vitiosus. Ipse scribit, esse, ac arguimus eorum errorem, qui paucos putant. BUNEMAN.

Cujus nomen exponunt. Ita legunt mss. Vaticanæ, 9 Reg. 6 Colb., 1 Bonon. antiq., 1 Sorbon., 2 Clarom., Jun., 2 Brun. aliique, cum editis, præter ed. Btul. et ms. Cauc. in quibus est exponunt; in ms. 1 Bonon., rec., tax., Lips., explodunt., Omnes hæc lectiones bonæ Exponunt; id est, extrudunt Dei nomen qui illud pluribus tribuunt. Dei enim nomen extrudunt, et foras projicitur quando aliis tribuitur. Thomasius tamen credit legendam esse, *cujus nomen explodunt*, ex antiquis codicibus; quia Dei nomen dicitur explodere et ejicere, qui illud pluribus tribuit. — Nomen exponunt. Cauci, expungunt. Servo exponunt, sc. contemptui, derisui. Sic ponunt scriptores sacri: Ambrosius, l. i Abrah., c. 6, lin.: *Non utique vitia Patriarcharum Scriptura exposuit, quos victos vino legimus; sed ut tu disceres, quid caveres;* Sulpic. Sever. Dial. 1, de Virt. Monach., c. 8, 6: *Nihil omisit, quod non caperet, laceraret, exponeret; præcipue vanitatem insectatus est.* BUNEMAN.

Apollini suo, qui eodem illo responso, ut Jovi principatum, sic etiam cæteris diis abstulit nomen. Tertius enim versus ostendit, Dei ministros, non deos, verum angelos appellari oportere. De se quidem ille mentitus est, qui cum sit e numero dæmonum, angelis se Dei aggregavit: denique in aliis responsis dæmonem se esse confessus est. Nam cum interrogaretur, quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit:

Πάνσορ, παντοδύνακ' αἰολόστροφρ, κίλιθι, δαίμον.

Item rursus cum precem in Apollinem Smynthium rogatus exproberet, ab hoc versu exorsus est:

Ἀρμονίη κάσμοιο, φασεφίρε καὶ σοφὶ δαίμον.

Quid ergo superest, nisi ut sua confessione verbis veri Dei ac pœnæ subiaceat sempiternæ? Nam et in alio responso ita dixit:

Δαίμονες οἱ φασίτωι περὶ γήνοια καὶ περὶ πόντου
Ἀκάματοι δάμονται ἕκαλ μάστιγι θεοῖο.

De utrisque generibus in secundo libro disserimus

VARIORUM NOTÆ.

Dæmonum. *Dæmon* apud antiquos idem est ac *angelus*; sed Lactantius ad mentem sacræ Scripturæ, *Dæmonis* nomine intelligit gentilium deos juxta illud psalmi, *omnes dii Gentilium dæmonia*.

Πάνσορ Interpret. lat. *Omnia sapiens, omnia docte, qui circa varia versaris, exandi dæmon*.

Αἰολόστροφρ. Sic mss. 1 Reg. et Guillelmi Canteri. Regii 4, *πρόστροφρ*, et sic Goth., Clar. et Brun. legisse videntur ex latina versione, *qui per multa versaris*. Alter *Clarom.*, 1 Reg., 1 Colb., *δολοστροφρ*; 2 Colb. et edd. quiddam, *ἐνολοστροφρ*.

Precem. Ita restitimus ex mss. estque apud Plautum. In editis est *preces*. — *Preces*. Id est diras execrationes. Vid. Davis. ad Cæs. vi Gall., 31, 5: *Omni*bus precibus detestatus Ambiorigem. Ovid. xv Met., 505:

Hostilique caput proce detestatus euntes.

Sic mss. Bon., Tax., Ultr., Gron. in singulari, *cum precem*, cum Reimm. habent. BUNEMAN.

Apollinem Smynthium. Ita in mss. fere cunctis et optimis, favente Romana editione 1470, in qua est *Samnitium*: in editis, *Smyntheum*. A muribus hoc epitheton ductum est, qui *σμίνοι* appellantur. Auctoribus Pausania, Strabone, et Homero, *Iliad. a*,

Τυνηθόϊ τε ἱεὶ ἀνάσσει, Σμινθεῖ.

Cum enim sacerdos quidam Apollinis, Crinis nomine, sacra dei neglexisset, atque ob hoc nihil penitus fructuum eo anno collegisset, omnibus rebus a muribus corrosis, tanto detrimento commotum sacerdotem consueta deo sacra peregrisse, deumque illico mures omnes sagittis suis perdidisse, atque ex ea re *Smyntheum* vocatum esse. Nam Cretenses, mures *Smyntas* vocaverunt. BETULEIUS.

Ἀρμονίη. Interpret. Lat.:

Concentus mundi, lucifer et sapiens dæmon.

Dæmones qui ventitant circa terram, et circa mare indefessi, domantur sub flagello Dei.

Honorare se vult et in cælo collocare. Ita mss. cum omnibus editis præter Cellar. et 7 mss. rec. in quibus est *honorari et collocari*; quam lectionem vetustioribus et melioribus mss. confirmari vellem.

Deo semper assistunt. Addidimus semper ex mss. 2 Bonon., 4 Reg. quorum duo sunt veterrimi, 6 Colb., Pen., 2 Clarom., Em., Cantab., Cauc., Jun., Brun. ac Lipsiensibus, et editis Rom. 1468, 1470, et Betul. in rec. editis deest, *semper*. — *Assistunt.* Ut apparitores Dei, l, ii, c. 16, Bon., Pen., Cauc., Jun., Goth., Lips. 4, 3 Eum., Reimm., Sublac., Ven. 1471, 1497, qui *Deo* semper assistunt. BUN.

Parentem suum dominumque. Hoc sæpe urget; loca indico ad l. iv, c. 3. BUNEMAN.

(scilicet cap. 15). Interim nobis sat est, quod, dum honorare se vult, et in cælo collocare, confessus est, id quod res habet, quomodo sint appellandi qui Deo semper assistunt.

Retrahant ergo se homines ab erroribus et abjectis religionibus pravis, parentem suum dominumque cognoscant: cujus nec virtus æstimari potest, nec magnitudo perspicui, nec principium comprehendere. Cum ad illum mentis humanæ intentio et acumen et memoria pervenerit, quasi subductis et consummatis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit; nec est aliquid ulterius quo progredi possit. Verum quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cæperit, consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex se ipso sit procreatus. Ideoque ab Apolline *αὐτογενής*, a Sibylla *αὐτογενής*, et *ἀγέννητος*, et *ἀποίητος* nominatur. Quod Seneca, homo acutus, in Exhortationibus vidit: « Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem respi-

Consummatis omnibus viis. Sic emendavimus ex optimo ms. Regio-Put. et 4 aliis, ex 5 Colb., 1 Clarom., Em., Cantab. et Lipsiensibus, nec non ex veteribus editis 3, Rom., Paris. 1525, Ald., Crat., Graph. 1552. In 3 Reg. 1 Colb., 1 Clarom., et 2 Brun., *consumptis*, in quorum posteriore est *suis pro viis*.

Aliquid ulterius. Mss. 1 Bonon. antiquior., et Pen., *aliud ulterius*.

Verum quia fieri non potest quin id quod sit, aliquando esse cæperit. Animadversio R. P. Jo. Marie Brasichelli, sacri palatii apost. Magistri, excerpta ex ora ms. Reg. n. 3759: *Caute lege ista omnia ad finem usque capituli, nam vehementer abhorrent a more loquendi theologorum; neque enim Deus a seipso genitus est aut procreatus, cum nihil magis impossibile sit, quam aliquid seipsum generare aut producere. Nec videntur verba Lactantii in bonum aliquem sensum posse reduci, nisi negative a seipso genitus, id est, non ab alio genitus. Denique in hac causa quam illud absurdum: « Fieri non potest quin id, quod sit, aliquando esse cæperit. » Vide apparatus sacrum Possevini in Gilb. Genibrardo. — Quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cæperit. Locus hic immunis est ab errore; debet enim de rebus quæ existunt intelligi: ut l. ii, c. 10. Quoniam est apparatus aliquando cæpisse. Esse enim nulla res sine exordio potest. Confer. infra l. vii, c. 1 De Deo recte sensit, lib. iv, c. 12, cap. 13. Conf. Hœckeri Biblioth. Heilsbronn. f. 48 (30). BUNEMAN.*

Quando. Ita mss. optimi et omnes ferme editi. Et hæc vox est Ciceroniana pro *quandoquidem*, vel *quoniam*. In mss. codicibus 1 Bonon., 6 Colb., Ultr., 1 Clarom. et Brun., *quoniam*.

Ex seipso sit procreatus. Notandum Lactantium errare, quando dicit Deum seipsum procreasse; quem errorem repetit Lactantius, lib. ii, cap. 9. GALLEIUS. — *Ex seipso sit procreatus.* Haud accurate: ita lere lib. ii, c. 8, *ex seipso est*. Notatur Lactantii errorem Gall. et Sparck. BUNEMAN.

Αὐτογενής. Lat., *Ex se ortus*.
A Sibylla, αὐτογενής, etc. Lat., *se genitus*, et *ingenitus*, et *non factus*. Minus recte mentem christianorum explicat Lactantius per has voces *αὐτογενής* et *αὐτογενής*, quæ excludunt creationem et generationem; atque melius explicarentur per hanc vocem quod *ex seipso sit, ex se ipso existens*; quod ex S. Athanasio probat Pearsonius.

Αγέννητος et ἀποίητος. Id est, non genitus nec factus. Huc redeunt Athanasiani Symboli verba, *non factus, nec creatus, nec genitus*. De quo vide Theophilum Antiochenum ad Autolicum libro ii.

Homo acutus. Ita reposui ex omnibus mss. ac ve-

cimus, cui, quod est optimum in nobis debeamus. Alius nos edidit; alius instruxit: Deus ipse se fecit.

CAPUT VIII.

Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat.

His igitur tot et tantis testibus comprobatur unius Dei potestate ac providentia mundum gubernari; cujus vim majestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quisquam possit, ob nimiam ejus et inexstimabilem potestatem. Dubitet vero aliquis, an quidquam difficile aut impossibile sit Deo, qui tanta tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute constituit, ratione perfecit; nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, et nulli alii satis notus quam sibi? Unde mihi de tanta majestate sæpius cogitanti, qui deos colunt,

interdum videri solent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum a mutis animalibus differentes, qui credant eos, qui geniti sunt maris ac feminae coitu, aliquid majestatis divinaeque virtutis habere potuisse; cum Sibylla Erythraea dicat:

Οὐ δύναται ἄνθρωπος

Ἐκ μητρὸς πατρὸς τε θεοῦ τετυπημένος εἶναι.

Quod si est verum, sicuti est, apparet Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium, Jovemque ipsum cum cæteris homines fuisse; quando sunt ex duobus sexibus nati. Quid est autem tam remotum a Deo, quam id opus quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit, et quod sine substantia corporali nullum potest esse?

Dii ergo si sunt immortales et æterni, quid opus est altero sexu; cum successione non egeant, qui semper sunt futuri? Nam profecto in hominibus

VARIORUM NOTÆ.

teribus editis Rom. estque apud Ciceronem libro in Natur. deor., cap. 85. In cunctis fere editis est, vir acutus. — Homo acutus. Præfero scripturam Bon., Tax., Pen., Ultr., Pal., Juntar., Goth., Lips. trinm, Reim., Sublac., Rost., Ven. 1471-97, homo acutus; ut de Opif. c. 1, homo disertissimus. Bux.

Quod est optimum in nobis debeamus. Ita omnes editi et mss. codices, præter unum Bonon. et 4 edit. rec. qui ex eo post in nobis addunt animam: quam vocem ut glossema expunximus.

Majestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato. Eadem Hermes in Pœmand. et S. Justinus Parænet. Platonem illa hausisse ex Mosis et Ægyptiorum disciplina scribit Clem., Protrept.; apud Hebræos enim nomen Dei ἀνεκρόνητος. Basil. de S. Spiritu, cap. 18. Vide Wowerum in Minuc.

In Timæo Plato. Hunc locum, quum Celsus apud Orig. l. vii, p. 360, attulisset, Origenes examinatum plenius explicat de Platone unum Deum confitente. Conf. Athenag. pro Christianis p. 26, 27; Just. Mart. Apol. ii, sect. 41, ed. Ox., p. 27; Minuc. Felic. c. 19.

Ob nimiam. Mss. Jun. Cauc. et editi sex addunt ejus: quæ vox in cæteris deest. Hæc tamen mire hic convenit.

Dubitet vero. Recte vero a nobis immutatum ex omnibus mss. codicibus et ed. Cellar. pro ergo quod est in vulgatis.

Inexcogitabilis. Id est, cujus divinam naturam infinitasque perfectiones humana mens cogitatione ac meditatione cognoscere non potest.

De tanta majestate. Mss. 2 Bonon. et alii rec. habent potestate.

Incogitabiles. Id est, incogitantes, inconsiderati. Hic Lactantius imitatus est Plautum, qui Milit. Glorios., act. ii, sc. 6, v. 65, scribit:

..... Nunc demum scio
Me fuisse excordem, cæcum, incogitabilem.

Hæc vox est affectatio vocabuli soni grandioris, cujusmodi sunt ejus formæ omnia, quibus solet Maro majestatem suo carmini conciliare: ut, lacrymabile bellum; ineluctabile fatum; illacabile murmur. Alioquin religiosiores fuisse veteres Latinos in ejusmodi vocibus, docet M. Tullius, qui καταληπτόν cum vertisset comprehensibile, quasi magnum aliquid ausus, Feretis hæc? inquit; et Seneca notat apud Mœcena-tem irremediabile, pro ἀνεκρότος, epist. 114. Simile apud Lucilium, Monstrificabile: apud disertissimum scriptorem Lactantium, insustentabilis dominatio, lib. vii, cap. 16, pro eo quod Græcis ἀνεκρότατος ἀρχή,

etc. ISÆ. CASAUBON.

Mutis animalibus differentes. Pleraque omnes edd. et ms. Goth., a mutis; et sic legit Heumannus. Malim cum Cellario, Reimm., Lipsienses Codd. aliosque sequi, qui dativum habent, mutis, more Horatii, Ciceronis. Vid. exempla in Vechner. Hellenol., p. 440, ubi Heusingerus nobiscum facit. Hic imitatur Cicer. v Fin., c. 15: Quid animantibus differamus. Sic Grat., Gron., Verburg. edd. Iterum Lact. l. ii, c. 5: Sol... luna luminibus astrorum... differunt.

Οὐ δύναται. Lat. Non potest ex viri femoribus et utero (mulieris) Deus formatus esse. Hæc græca verba leguntur apud Theophilum libro ii ad Autolicum, sed loco τετυπωμένος legendum videtur τετυπωμένος.

Sicuti est. Mira hujus formulæ elegantia. Cic. Paradox. v, c. 1: Si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi. Et pro S. Rosc. c. 8: Quamvis ille felix sit, sicut est. Livius vii, 35: Si nox opportuna est eruptioni, sicut est. — Sicuti est. Sic rei veritas eleganter confirmatur. Nepos in Eumene c. 1: Apud nos revera, sicut sunt, scribæ mercenarii æstimantur. Bux.

Quando sunt. Ita potiores mss. et vetustiores editi Rom., Ald., Crat., Graph., Fasitel., Gymnic., nec non Lactantius noster variis in locis pro quandoquidem, quod substituerunt 4 Colb., 2 Clarom. et 8 rec. editi., 5 Reg., quoniam.

Dii ergo si sunt immortales et æterni. Sic lego sine incisione cum mss. 2 Bonon., 1 Reg. vetustissimo alisque duobus, Tax., Pen., 3 Lips., 6 Colb., 2 Clarom., 2 Brun.; et omnibus fere editis. In mss. 5 Reg. Goth. et Betul., ac 2 ed. rec., Diis ergo, si sunt. Magis tamen consonans videretur oratio, si legeretur, Diis ergo, si sunt immortales et æterni, quid opus est altero sexu.

Quid opus est altero sexu, cum successione non egeant. Ita mss. 1 Bonon. antiq., Navarr., 2 Brun., et edd. Is., Thys., Gall., Spark., et 2 Lips. Post altero sexu, mss. 4 Reg. Vatic., 4 Colb., Gat., Marm., Em., Christ., Val., Lips., Cauc., et ed. Fasitel., Betul. ac Tornes. addunt, nimirum ut generent. In aliis 4 Reg., 2 Colb., 1 Sorb., 1 Clarom., ac ed. vet. 2 Rom., Paris. 1525, Ald., Crat., Graph., Gymnic., nimirum ut generentur, quod ut glossema respicimus, velut etiam sequentia verba, Ipsa progenie quid opus est, quæ absunt ab antiquiore Bononiensi, a Nav. et ab editis multis. Et quidem sententia est optima, et oratio est efficacior, brevi quodam entymemate conclusa; ut dicat utroque sexu non opus est diis, quia successione non egent, qui semper sunt futuri.—Sexu. Post hæc verba legitur in ed. Sublac,

cæterisque animantibus diversitas sexus, et coïtio, et generatio nullam habet aliam rationem, nisi ut omnia genera viventium, quando sunt conditione mortalitatis obitura, mutua possint successione servari. Deo autem, qui est sempiternus, neque alter sexus, neque successio necessaria est. Dicit aliquis, ut habeat vel ministros, vel in quos ipse possit dominari. Quid igitur opus est sexu fœmineo, cum Deus, qui est omnipotens, sine usu et opera fœminæ possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id præstitit, ut sibi

E foliis natos et suavibus herbis
Ore legant :

cur existimet aliquis ipsum Deum, nisi ex permutatione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos Imperiti et insipientes tanquam deos et

nuncupant et adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, dii crediti sunt? Nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerint : ob merita virtutum suarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum cari fuissent iis quibus imperitaverant, in memoriam sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas, et facta consideret, quæ universa tam poetæ quam historici veteres prodiderunt.

CAPUT IX.

De Hercule et ejus vita et morte.

Hercules, qui ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terræ, quem peragrasset ac expurgasset narratur, stupris, li-

VARIORUM NOTÆ.

nimirum ut generent? Ipsa progenie quid opus est? Hæc verba desunt in Gallæi editione; leguntur tamen in eximia Coloniensi editione anni 1544, et in Betuleii aliisque multis: sed absunt a mss. quæ in altera parte notæ superioris referuntur. Huc referri possunt verba, quæ sunt in Orphicis :

Ζεύς ἀρχὴν γένετο, Ζεύς ἀμφοτέρους ἐπέλετο νόμῳ;

sic à Soraico reddita :

Progenitor genitrixque Deum, Deus utus et omnis.

Attamen opinatur Thomasius hæc eradenda esse, velut glossema, quod ex margine in textum irrepserit. Sine his verbis sententia est optima et oratio efficacior; eradas igitur si velis.

Coïtio. Pro coitus, concubitus; ut Solinus, desiderium coitionis. BUNEMAN.

Quando. Sic passim Lactantius pro quandoquidem. Plures mss., quoniam.

Cum Deus, qui est omnipotens, sine usu. etc. In nonnullis post omnipotens sequitur ut vocatur, quod inepte addi censet Thomasius, fretus auctoritate antiqui codicis Bonon. aliorumque mss. Et sane Deus non solum vocatur, verum revera est omnipotens, ut et gentiles ipsi illud divinum attributum agnoscunt. GALLÆUS.

Minutis animalibus. Apibus nempe. Vide Virg. Georg. iv, et Plinium; inter neotericos Clusium, vulgo de Lecture de Generatione Apum. Istud vero de Apum generatione habet Quintilianus, declamatione 45: *Abest inimica virtutum voluptas castis sine labe corporibus. Solæ omnium non edunt fœtus, sed faciunt, et ut oportet animal laboriosum, ex opere nascuntur.*

E foliis natos. Virgili verba sunt de apibus, Georg. lib. iv, vers. 200.

Quia Reges maximi ac potentissimi fuerunt. Mss. Colb. et Brun., fuerint. Maximus Tyrius, Dissertat. 38, καὶ Ἕλληνας, etc. Et Græci quidem bonis etiam viris sacra faciunt, quorum virtutum memoriam celebrant, calamitates vero omittunt. Et multo ante ita Persæus Citæus, is quem Aratus Sicyonius Acrocorintho ejecit; et Cicero lib. i de Nat. deor. *Persæus* (scribe *Persæus*, ut Græce, Περσείος) Zenonis auditor, eos dicit habitos Deos, a quibus magna utilitas ad vitæ cultum esset inventa, ipsasque res utiles deorum vocabulis nuncupatas, etc. Vide Doctiss. Voss. de Idolol. Suidas in Σπούχ et Damascen. lib. de Hæres., inquit Elmenhorst., auctores sunt, Seruchum, defunctos præstantes viros adorari, et quotannis eorum memoriam celebrari jussisse, et illorum nomina in sacros commentarios referri, atque deos eos judicari, tam-

quam benefactores; hinc primum ortam idololatriam, deorumque pluralitatem. Vide etiam lib. Sapientiæ, c. xiv, v. 15; Athanasium, adversus gentes; Euseb. i, cap. 6; Theodoret., serm. iii; Nazianz., Orat. i, in Julianum. Quem locum, quia prolixior est, hic non describam. Sic et Cyprianus tractatu Quod idola dii non sunt: *Deos non esse, quos vulgus colit, hinc notum est. Reges olim fuerunt, qui ob regalem memoriam coli apud suos postmodum etiam in morte cœperunt. Inde illis instituta templa; inde ad defunctorum vultus per imaginem detinendos expressa simulacra: nam et immolabant hostias, et dies festos dando honore celebrabant. Inde posteris facta sunt sacra, quæ primis fuerant assumpta solatia.* De his vide plura ad hujus lib. cap. 15. Hinc Tzetzes in varia historia, de Hercule scribens, Ptolemæum auctorem citat, quod reges omnes θεοὺς, Reginas vero θεᾶς appellari fuerit solitum.

Hercules. Integrum caput abunde illustrat Munckerus ad Hygin., c. 29, 30, quem toties exscribere non est meum.

Quasi Africanus. Scipio videlicet Africanus tot virtutibus celebratus. Deest quasi in ms. i Clarombt. In mss. rec. i Reg., i Colb. et Brun., *gentes apud Africanas.* Id est, sicut non celebratur alius inter Romanos Scipione nemo virtute præstantior: sic inter heroes nullus Hercule celebrior fuit.

Ac expurgasse. Ita mss. et editi multi, faventibus mss. 2 Bonon., 1 Reg. vet., Tax., 1 Lips., 3 Colb., 1 Clarom., Brun. et ed. Rom. 1470, in quibus *ac purgasse.* In 1 Reg., 3 Colb., Jun., Ultr., Christ., Em., *ac expugnasse;* quæ lectio præ cæteris aridit nonnullis. Hæc duæ voces Walchio superflue esse et glossema sapere videntur. Est autem *purgare*, inquit Cellarius, a monstris et tyrannis liberare. De Hercule vide S. Basilium magnum, serm. 21, et S. Asterium Amasenum episc., serm. 10.

Stupris. Hoc argumento etiam Arnobius, lib. iv, ejus Divinitatem oppugnat: *Ut Hercules,* inquit, *sanctus deus, natus quinquaginta de Thespio (vel potius Thespio) nocte una perdocuit, et nomen virginittatis exponere, et genitricum pondera sustinere.* Pausanias Bæot. Ἡρακλῆα ταῖς θυγατρῶσαι, etc. Hæc ita latine vertit Romulus Amasæus: *Herculem tradunt Thespii filias quinquaginta (tot enim erant) eadem nocte constuprasse, una excepta: eam, cum solu obsequi recusasset, sacerdotem sibi perpetuæ virginittatis lege data legisse.* Audivi tamen alios, qui omnes plane Thespii quinquaginta filias ab Hercule eadem una nocte vitatas, et ei singulas mares filios peperisse narrarent; et quidem geminos, natu maximam et minimam. Tatian. contr. Græcos, Theodoric. de Martyr. contra Græc. ser. 8, Clemens Alexandrinus hoc idem Her-

bidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum A Orator) tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo esse divini, quis suis ipse vitiis mancipatus, et mares et fœminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecti? Sed ne illa quidem, quæ magna et mirabilia gessit, talia judicanda sunt; ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem aprumque superavit, si aves sagittis dejecit, si regium stabulum egressit, si viraginem vicit, cingulumque detraxit, si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia et mortalia fuerunt. Nulla enim est (quod ait B

frangique possit. At animum vincere, iracundiam cohibere, fortissimi est: quæ illè nec fecit unquam, nec potuit. Hæc qui faciat, non ego eum cum summis viris comparo; sed simillimum Deo iudico.

Vellem adiecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia; ut virtutem ejus impleret, quem similem Deo iudicabat. Non enim fortior putandus est, qui leonem, quam qui violentam in seipso inclusam feram superat, iracundiam; aut qui rapacissimas volucres dejecit; quam qui cupiditates avidissimas coercet; aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famæ debellatricem; aut qui fi-

VARIORUM NOTÆ.

culi objicit in Protrept. Suidas in *θεσπιλάδες*. Epiphani. Anchorato. Nazianz. orat. 1 in Julian. ELMENHORST. — Et non solum has quinquaginta compressit, verum et Elienses mulieres cum exercitu suo concubere permisit. Vide Diódorum Siculum libro iv. Ghalciopen, Eurypili filiam, vitiavit: Iolem, Eurymi filiam, vi abstulit: ejus concubitus cum Alcimedontis filia, etc., diversis locis Pausanias tradit. V. Betuleium.

Alcmenæ. Amphitronis uxoris. Arnobius lib. iv, scribit: *Jovem in Alcmena novem continuis noctibus pervigilasse; atque ex illo concubitu natum Herculem, qui patris transivit exsuperavitque in hujusmodi rebus virtutes.* Hoc etiam testatur Clemens Protrept., Servius in viii *Æneid.* et Lucian. Dial. deor. scribunt Jovem triñoctium, Plaut. Prolog. Amphitr. unam saltem, sed longiorem; Hieron. tom. ii, advers. Vigilant., cap. 4, Ovidius lib. i Amor, Eleg. 13, et Hygin. fab. 39, duas noctes congeminasse, dum cum Alcmena cubat. ELMENHORST.

Gessit. Mss. 1 Colb. et Brun. addunt, *ut vultis*.

Leonem. Nemæum discerpit ac dilaceravit. Ovid. Metamorph. lib. ix, fab. 3.

Aprumque. Menalium, sive Erymanthium, Arcadiæ vastatorem cepit vivum. Ovid. Metamorph. lib. ix, fab. 3. — *Si leonem aprumque*. Noti labores Herculis. Hyginum lege fab. 30; Diodor. Sic. lib. iv, c. 9, seq.

Si aves sagittis dejecit? Stymphalidas, a Stymphalo

Arcadiæ oppido et Stymphalide palude dictas. — *Si aves dejecit*. Infra, *volucres dejecit*. Verbum venatorum *dejecere*. Vid. Virgil. lib. v *Æn.*, 542, et ii *Æn.*, 580. BUN.

Stabulum. Scilicet Augiæ, Eliensium regis, quod purgavit superinducto in stabulum Alcæo fluvio. Pausanias in Eliacis i, c. 1; Diodor. Sicul. lib. iv, cap. 13.

Si viraginem vicit. Vitiose in plerisque mss. et nonnullis editis, *virginem*. Legere malo cum 3 Reg., 1 Colb. Brun., et pluribus impressis *viraginem*, Hippolyten scilicet, Amazonum reginam. Justinus, qui lib. ii, Herculis cum Amazonibus bellum describit, non Balteum, vel cingulum (*ζωστήρα*), sed arma habet. Varias de hac re sententias refert Isacius Tzetzès in Lycophroniano commentario. BETUL.—*Viraginem vicit*. Volunt nonnulli, *virginem* valere *virginem fortem*; unde infra *Amazonem bellatricem* vocat.

Domino. Scilicet Diomede, Rege Thraciæ, de quo Ovidius Metamorph. lib. ix, fab. 3.

Quod ait Orator. Ita restitimus ex omnibus mss. Præterquam 1 Claromont. in quo, sicut et in plerisque editis, est ut *ait Orator*, id est Cicero Oratio pro Marcello. — *Quod ait*. lib. iii, c. 19. *Non dissimile illud Platonis est, quod aiebat*. Lib. vi, cap. 11: *Verumque est illud Ciceronis, quod ait*, etc. BUN.

Quæ non ferro. Sic habent mss. et editi omnes quos hactenus videre licuit, et Cicero ipse, cujus est

hæc sententia. Bonch. tamen antiquior habet, *quæ ferro ac viribus debilitari frangique non possit*.

Cohibere. De hac victoria vide Ambrosium de Officiis, et Prudentium, ubi est virtutum cum vitiis monomachiae descriptio.

Hæc qui facit. Goth. *hæc qui facit*, sicuti Grævius ex Erfurt. cod. in Cicerone restituit. BUN.

Non ego eum cum summis viris comparo. Ego excutendum curavi ut est in mss. 3 opt., Reg., Bonon. antiq., 1 Colb., 2 Brun., et apud Ipsiū Tullium. Illa enim tantum soluhumodo, eleganter ad Græcorum imitationem plerumque negationi subintellecta, quam addita malunt Latini, sequente adversativa, quamvis et aut etiam non addatur. ISÆUS, qui de eo plura exempla adducit.—In aliis est, *non modo ego eum*, etc.

Simillimum Deo iudico. Apuleius lib. de Deo Socr. *Nihil est Deo similis et gratius, quam vir animo perfectè bonus*. Plinius initio Panegyri: *Quid enim est præstabilius aut pulchrius munere deorum, quam castus et sanctus et diis simillimus princeps?* Idem Musonius, de re eadem apud Stobæum, ser. 46. Aristot. etiam Polit. lib. iii, cap. 9, hominem virtute præstantem *θεόν ἐν ἀνθρώποις εἶναι*, esse tamquam Deum inter homines existimat. Plura de hoc vide lib. de Ira Dei, cap. 19. VALLINUS.

Similem Deo. Julium scilicet Cæsarem propter clementiam.

Putandus est. Sic legere malo cum omnibus pene mss. inter quos sunt optimi et vetustissimi 2 Reg. 900 annor. et 2 Bonon. quam cum Cauc., Jun. ac editis, *judicandus est*. Plura vide apud Lactantium lib. de Ira Dei, cap. 19.

Quam qui violentam in se, etc. Plerique impressi et mss. habent *violentiam*; sed Isæus post Thomasium correxit, legitque, *quam qui violentam in se ipso inclusam feram superat iracundiam*. Sic etiam D habent 1 Bon. antiq., 2 Reg., 1 Clarott. et 2 Colb.; quod mihi valde probatur; nam oratio ipsa elegantior est ac gravior. Quod si legamus *violentiam*, non video, quæ ratio reddi posset, cur iracundiam appellaverit feram in seipso inclusam, cum violentia sit acerbior quedam iracundia; ita, cum unum uni tantum comparare, et leonem assumat, illum sine dubio cum violenta illa fera iracundia comparat.

Rapacissimas volucres dejecit. Sagittis interfecit; Hygin. Fab. 30, quod negat Apollonius lib. ii, v. 1055, æneo crepitaculo potius et tinnitu, quam arcu, abegisse contendens. BUN.

Amazonem bellatricem. Amazonum nomen tractum est ab alterius mammae jactura: *dextram quippe mammam ab infantia inurebant, ne sagittarum factum impediret*; quod fabulosum non esse prorsus colligere est ex Platone, de Legibus, lib. vii. Aliquid simile habet Hippocrates in re seria de Scythiis sui temporis. BOCHARTUS.

Quam qui... famæ debellatricem. Hæc desunt in ed. Sublacensi.

rum de stabulo, quam qui vitia de corde suo egerit, A quæ magis sunt pernicioſa, quia domestica et propria mala sunt, quam illa, quæ et vitari poterant et caveri. Ex quo fit, ut ille solus vir fortis debeat iudicari, qui temperans, moderatus et justus est. Quod si cogitet aliquis, quæ sint Dei opera: jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptissimi, ridicula iudicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit, Herculem non Eurystheo tantum servisse regi, quod aliquatenus honestum videri potest; sed etiam impudicæ mulieri Omphalæ, quæ illum vestibus suis indutum sedere ad pedes suos iubebat pensa facientem: detestabilis turpitudinis sed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetisne credendum putas? Quidni putem? Non enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui diis et hominibus non pepercit; sed hi potissimum, qui deorum laudes canebant.

Quibus igitur credemus, si fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios quibus credamus auctores, qui nos doceant, qui sint isti dii, quomodo, unde orti; quæ sit vis eorum, qui numerus, quæ potestas, quid in his admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius veriusque myste-

VARIORUM NOTÆ.

Temperans est, et moderatus, et. Reimm. qui temperans et moderatus est, et justus. Non male. BUN.

Eurystheo. Regi Mycenarum. V. Diodor., l. iv, c. 9, et Betul.

Omphalæ. Lydiæ reginæ. Vide Fulgent., Mythol., lib. ii, c. 5; Diodor. Sicul., lib. iv, c. 31; Hygin., Fab. 32; Elmenhorst. in Arnob. libro iv, apud Lucianum, Æsculapium et Statium.

Turpitudinis. Ms. Jun. legit fortitudo, sed male. Vide Ovidium in Heroicis.

Non enim ista Lucilius. Vitiatorum notator acerrimus. Videndi Juvenalis Sat. 4, de hoc Lucilio poeta, et Persius Sat. 1.

Quod denique certius veriusque mysterium. Sic cum reliquis Reimm. Non credit Heumannus, Lactantii esse hæc verba; at mihi videntur vel maxime necessaria propter suspectos mendacii poetas, qui illa mysteria revelaverant. Hinc cap. 12, *revelavimus mysterium poetarum*, quibus rejectis, certius veriusque mysterium erat requirendum. Conf. c. 15, c. 21.

Nullos dabit. Mss. rec., 3 Colb. et 1 Bonon. cum ed. Rom. 1470, Paris. 1525, Graph., Gymnic., Is., nullus dabit.

Argonautis. Argonautarum navigatio facta fuit 83 annos ante Trojanum excidium, vel 32 annos antequam regnaret Theseus. Vide Apollonium et Valerium Flaccum in Argonauticis.

Trojam. Hæc quidem obsidio 40 annis ante Trojam a Græcis direptam, in qua Laomedontem regno privavit Hercules.

Filiæ. Hesiones, quam a monstro vorandam redemit Hercules.

Insania percitus. A Junone, quæ scilicet ipsi infesta erat. Vide Herculem furem Euripidis atque etiam Senecæ.

Uxorem. Cui nomen erat Megara, Creontis Menæcei filii natam. Vide Epitomen Lactantii, cap. 7, atque Apollodorum, lib. ii.

Philocteta. Ita restituimus ex mss.; ad hoc enim cuncti conveniunt. In editis est *Philoctetes*. De hoc lege Servium ad Æneid. iii. Cæterum de Philoctetæ interitu et ἀποδησίᾳ, lege Ovid. lib. ix Metamorph.,

rium: nullos dabit. Credamus igitur istis, qui non ut reprehenderent sunt locuti; sed ut prædicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filia salute mercedem: unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atque insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines deum putant? sed Philocteta ejus hæres non putavit, qui facem suppositus arsurus, qui artus ejus ac cineres in Æteio monte sepelivit, pro quo munere sagittas ejus accepit.

CAPUT X.

De Æsculapii, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberi vita et gestis.

Æsculapius et ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, nisi quod sanavit Hippolytum? mortem sane habuit clariorem, quod a Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitiis de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum, et a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam: fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuribus ait sepul-

fab. 4. Ejus historia est apud Philostratum in heroicis, cap. 6. BETULEIUS.

Qui ossa ejus ac cineres in Æteio monte sepelivit. Vibius Sequester de Montibus: *Æta mons Thraciæ, ubi Hercules est combustus.* Cyprianus de idolis: *Hercules ut hominem exuat, Æteis ignibus concrematur.* Videsis Mythologos, Hyginum, fab. 36; Servium ad Ecl. 8 et viii Æneid.; Augustin., de Civ. Dei, lib. xviii, cap. 4. Ex ELMENHORST.—Arnobius lib. iv ex Plutarcho, ait id factum esse post comitialis morbi ruinas; unde et iste morbus ab Aristot. in Problem. Herculeus vocatur.

Æteio. Præstat mss. pene omnes sequi, quam *Æta* vulgatorum, et quorundam Vaticanorum. 1 Lips. habet, in *Æteio monte Thessaliæ.* Sic et apud Ciceronem lib. iii de Natura deor., c. 40, in monte *Æteio.*

Flagitio. Id est adulterio Apollinis cum Arsinoe vel Coronide, ut Pindarus ait, atque Arnobius lib. i et vii.

Hippolytum. Thesei filium.

Quod a deo meruit fulminari. Arnob. lib. iv, testatur illum fulminis telo fuisse transfixum; et Tertullian. rationem reddit quare meruerit fulminari, Apol. cap. 14: *Est de Lyricis (Pindarum dico) qui Æsculapium canit avaritiæ merito, quod medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum.* Locus ad quem respexit Tertull. est Pyth. Od. 5. De Æsculapio vide Pausaniam in Corinthiacis, ac Diodorum Siculum lib. iv, Virgil. lib. vii Æneid.

Hunc Tarquitiis. Ammianus Marcellinus lib. xxv, c. 6, de hoc auctore: *Ex Tarquitiis libris in titulo, De rebus divinis, relatum esse.* Memorat etiam Macrobius Saturn. iii, c. 7. BUNEMAN.

Chironi. De Mort. Pers. cap. 33. Vid Apollodor. l. 1 p. 5, et lib. iii, § 5, pag. 198. BUNEMAN.

Epidauri moratum. Ita ed. et mss. ferme omnes: 4 Clarom. commoratum; mss. 1 R., 1 Colb. et 1 Brun., mortuum. Epidaurus est urbs in Achaia, Noronico quasi marmore redimita, Æsculapii delubro percelebris: hinc Epidaurinus vocatur Æsculapius.

Cynosuribus. Cic. Nat. deor. lib. iii, c. 22. Cynosura

tum. Quid Apollo pater ejus? Nonne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pavit alienum, et muros Laomedonti exstruxit, cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune, ab eoque primo Rex perfidus, quicquid cum diis pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerum et dum amat, violavit; et dum ludit, occidit.

Homicida Mars, et per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne videretur nimis ferus et immanis, adulterium cum Venere commisit. Castor et Pollux, dum alienas sponas rapiunt, esse gemini desierunt. Nam livore injuriæ concitatus Idas, alte-

rum gladio transverberavit; et eosdem poetæ alternis vivere alternis mori narrat: ut jam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poetæ solent) mortuos esse testatur. Nam cum faceret in muris assidentem Priamo Helenam, cunctos Græciæ principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subjecit orationi ejus hujusmodi versum:

Ὀς γὰρ το, τοὺς δ' εἶδη κάτεχεν θυμίζουσι αἶμα.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit nisi memoriam fraudum suarum? Cælo scilicet

VARIORUM NOTÆ.

urbs est in Arcadia, ubi est et promontorium B evenit 1532 annis ante vulgarem æram; vide etiam Pausaniam et Suidam. Ab hoc judicio iudices nomen Areopagi sortiti sunt; Ἄρης græce idem atque Mars latino sermone.

Apollo. Tertull. Apol. c. 14; Minuc. c. 22, et notas. BUNEMAN.

Flagrabat. Sic restitutum ex omnibus pene mss. ac veteribus editis. Mss. rec. 2 Reg., 1 Colb. et quidam rec. editi, flagravit.

Turpissime gregem pavit alienum. Nempe Admeti. Hujus pastoritii muneris meminere Orpheus, in Argonaut.; Homerus, Iliad. β; Pindarus, Pyth., Od. 9; Callimachus, Hymno in Apoll.; Euripid., in Alcestid.; Q. Smyrnæus, lib. III παραλ.; Apollonius Rhodius, IV Argonaut.; Coluthus, de raptu Helenæ; Pausanias, lib. VII; Diodorus Siculus, lib. V; Plutarchus, in Numa; Lucianus, de Sacrificiis; Clem. Alexand., προσηπτ.; Virg., in Georg.; Ovid., in Metamorph., Tibullus, lib. II, Eleg. 5, et lib. III, El. 4; Lucanus, lib. VI; Hyg., fab. 50; Val. Flaccus, Argon.; Macrob., lib. I Satur., cap. 17; Tatianus, in Oratione; Arnob., lib. IV; Augustinus, de Civ. Dei, lib. XVIII, c. 15; Sidonius Narbon. aliique. Fabulam sic referunt veteres, Apollinem succensus Jovi, ob filium interemptum, ac propterea sagittis ejus confectos Cyclopas, qui Jovi fulmina fabricarent: tum Jovem aiunt ita excanduisse, ut Apollinem cælo relegaret in terras, ubi is inopia adactus, confugerit ad Thesaliæ regem Admetum, ejusque pecus paverit.

Neptuno. Vide Tertull. Apologet. cap. 13, atque Tatianum contra Græcos, Ovidium lib. XI Metamorph. — Non est hic Neptunus Jovis frater; multo enim hunc Trojani muri conditorem, illo junio-rem esse ex temporum ratione liquet. De eo, qui cum Apolline muros condidit Trojanos, placet sententia eorum, quæ est in Eustath. ad II. p.

Quæ illi negari potuit impune. In mss. rec., 2 Colb., 2 Brun. et edit. Tornes., negare. In Jun. et 1 Colb., quæ ille negare, etc. In 1 Bonon. antiq., Ultr., 1 Clarom., quam illi negavit. Negata igitur a perfido Laomedonte merces, atque ob id a Neptuno inundatio, ab Apolline pestis in urbem fuit immissa. Vide Ovidium lib. XI Metamorphos.

Ab eoque primo rex perfidus. Ab eo tempore, rex primum perfidus in deos; nam iterum mox perfidus fuit in Herculem Argonautam; Hygin. ibid. CELL.

Idem formosum puerum. Hyacinthum, Amyclæ et Diomedæ filium, Cynorti fratrem, ab Apolline valde adamatum, sed ab eodem per imprudentiam quoque occisum, lusu disci, qui ab Apolline jactus, in Hyacinthi caput cecidit; et cum Apollo diu multumque artem suam nequicquam experiretur, Hyacinthum in florem sui nominis convertit. Vide Apollodorum lib. II Bibliot. BETULEIUS.

Per gratiam. De Ira c. 20. Qui judicia eludunt per gratiam, vel potentiam, BUNEMAN.

Per gratiam cædis. De hac cæde et judicio legitur Epochâ III, in marmoribus Arundellianis. Id

eventit 1532 annis ante vulgarem æram; vide etiam Pausaniam et Suidam. Ab hoc judicio iudices nomen Areopagi sortiti sunt; Ἄρης græce idem atque Mars latino sermone.

Adulterium. Quod describitur ab Homero Odys. 0, Ovidio lib. IV Metamorph. a Luciano in dialogo Apollinis et Mercurii, ab Arnobio lib. V adversus Gentes.

Castor et Pollux. De Castore et Polluce vide Theocritum, Idyl. 22; Joann. Tzetzen, Chiliade II variæ historiæ; et Arnobium, lib. IV contra Gentes. Rapuerunt II Phæben et Naciram, Leucippi filias, Idæ et Lyncei Apharei filiorum sponas.

Dum alienas sponas rapiunt. Hygin. Fab. 80. CELL.

Livore. Ita mss. cum veteribus editis Rom., Ald., Paris. 1525, Graph., Crat., Gymnic., favente vet. et optimo codice Regio-Puteano, in quo est labore corrupte (ut puto) pro livore, b pro v. In 5 mss. rec. et posterioribus editis, dolore.

Dolore injuriæ. Sic Goth. cum Gryph., Thom. et recentioribus. At mss. Lips., Angl., Reimm., Sublac., Rost., Rom., Ven. 1471, 1515, Junt., Paris., Gymn., livore injuriæ. Heumann., livore et injuria. Nihil mutò. Sic Sal. Cat. 28, 4, dolore injuriæ. Livius I, 40, injuriæ dolor ... eos stimulat. Phædr. IV, 24, 17, dolens injuria. Ipse Lact. de Mori. Pers. c. 83, Constupratis uxoris ... quum dolorem ferre non possent, sc. mariti. Boethius I. IV Consol. ineunte: Non injuria dolorem nuper oblita. BUNEMAN.

Idas. Sponsus alterius raptæ. Hygin. fab. 80. Idas fulmine perit, ait Homeri commentator.

Poetæ. Virgiliti Æneid. lib. VI, vers. 121.

Ὀς γὰρ το. Lat. ex mss. 1 Colb. et Brun. Vide Homerum in Iliad. et Ciceronem libro III de Natura deorum.

Sic ait: ast illos retinebat terra sepultos.

Multi editi, Hæc ait. Hunc versum in pluribus editis repertum e textu abstulimus, velut interpretationem, quæ ex ora libri in textum irrepserit in postremis editionibus.

Fur ac nebulo Mercurius. Fulgent. Mythol.: Mercurium dicunt internuncium furatrumque deum. Hunc, inquit idem Fulgentius, deum Furti et præsum-lem volunt, quod nihil intersit negotiantis rapinam atque perjurium, furantisque dejectionem et raptum. Arnob. lib. IV: Numquid furem Mercurium publicivimus. Prudentius Hamartig.:

Expertes furandi homines hac imbuat arte
Mercurius, Maia genitus: nunc magnus habetur
Ille Deus, cujus dedit experientia fures.

Hinc Mercur. ab Aristoph. in Pluto, τευχρορύχος, effractor parietum, vocatur. βουκόλον alii, boum furem, dixerunt. Ex ELMENI. et BETULEIO.

dignus, quia palæstram docuit, et Iyram primus invenit. Liberum patrem in senatu deorum summæ auctoritatis primæque esse sententiæ necesse est; quia præter Jovem solus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille Imperator Indicus, maximus ab amore ac libidine turpissime victus est. Delatus enim Cretam cum semiviro comitatu, nactus est impudicam mulierem in littore ac fiducia victoriæ Indicæ vir esse, voluit, ne nimium mollis videretur atque illam patris proditricem, fratris inte-

A remptricem, ab alio relictam et repudiatam, in conjugium sibi vendicavit, et Liberam fecit, et cum ea pariter ascendit in cælum.

Quid horum omnium pater Jupiter, qui in solemnī precatōne Optimus, Maximus nominatur? nonne a prima sua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit ac fugavit, nec expectavit mortem decrepiti senis, cupiditate regnandi: et cum paternum solium per vim, per arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus; quod

VARIORUM NOTÆ.

Quia palæstram docuit, et Iyram, etc. De illo Horatius, lib. 1, Ode 10:

Mercuri facunde, nepos Atlantis,
Qui feros cultus hominum recentum
Voce formasti catus, et decora
More palestræ, etc.

et lib. III, Ode 2. Vide Homeri Hymnum in Mercurium. BETULEIUS.

Et Iyram primus invenit. Hygin. Astron. II, cap. 7. CELL.

Primæque esse sententiæ. Primæ aut secundæ sententiæ esse dicebantur proprie senatores, non consules: horum erat relatio; illorum sententiæ dictio. Primi sententiæ rogabantur Coss. designati, aut si illi nulli essent, princeps senatus: quare primæ sententiæ senator, et princeps senatus tantumdem valent. Trebellius Pollio in Pisone tyranno: Aurelius Fuscus consularis primæ sententiæ qui in locum Valeriani successerat. Valerianum autem Capitolium in Gordianis vocat principem senatus; Trebellius, clarissimum principem civitatis. Vopiscus in Aureliano: Tunc surrexit primæ sententiæ Ulpianus Syllanus. Ita sæpe legas primæ sententiæ senatorem; etiam in lapide, qui honori Symmachi fuit dicatus, QUI PRIMUS IN SENATU SENTENTIAM ROGARI SOLITUS. Huc alludit Lactantius hoc loco. IS. CASAB.

Indos debellavit. Diodorus Siculus libro IV; Orosius, lib. 1, cap. 9: Ea tempestate subactam Indiam Liber pater sanguine madefecit, cædibus opplevit, libidinibus polluit, gentem utique nulli unquam obnoxiam, vernacula tantum quiete contentam. Ejus stratagemata aliqua enumerat Polyænus, Chil. 1. Vide Arrianum, lib. VIII. Ex BETULEIO.

Indicus. Hoc cognomine scilicet more Romano donatus Bacchus ex devicta gente, sicut Imperatores dicti Parthici, Germanici, Britannici. Valchius legendum putat, Indisque maximus. In nonnullis editis rec. est Inclytus.

Ab amore ac libidine. Ita Vetustiss. et optimi mss. Bonon., Regii, Cauc., alique multi, necnon editi. In 16 mss. rec. male, ob amorem ac libidinem. Quæ ultima lectio minus arridet Thomasio, quam ab amore et libidine. Nam si diceretur Liberum ob amorem fuisse victum, innui videretur amorem et libidinem ei fuisse causam, quare ab aliquo victus fuerit; cum tamen nesciamus ab aliquo duce Liberum in illa Indica expeditione victum fuisse. A libidine tamen, qua in Ariadnen exarsit, victus fuit.

Delatus enim Cretam. Sic restituimus ex cunctis mss. codicibus, et antiquis editionibus Romanis, Tornes. et Veneta ante Aldum, cujus est *Diam*, quem recentes editiones secuti sunt, Diodori Siculi, lib. V, c. 51, auctoritate moti: at cum Cellario nullus dubito quin Lactantius scripserit *Cretam*, quia illustrior est quam parva *Dia*, 70 stadiis a Cretensi littore remota, ut Strabo sub finem libri X tradit; cui potius credo quam Diodoro, qui Naxum postea vocatam ait.

Cum semiviro comitatu. Qui ex viris et fœminis constabat: quia Bacchus non solum viros, verum et fœminas in suo exercitu habuit. Moris enim erat apud Persas et Assyrios (verba sunt Bocharti in lib.

de Col. Phœn.) ut in bellicis expeditionibus uxores viris adessent: sic Darius in Alexandrum dimicaturus uxorem matremque et aliarum fœminarum gregem circumducebat. Quin et Indicæ mulieres viris *συστρατεύουσαι*, omni armorum genere instructæ: ita refertur a Megasthene apud Strabonem lib. XV. Hæc mulieres quæ Libero in expeditione Indica adfuerunt, Bacchæ, sive Bacchantes, fuerunt appellatæ, sic dictæ a luctu, (*Ezech. VIII*), quia Bacchi sacra multo cum fletu et ululatu celebrabantur. Vide Bochart. loco citato. Hæc verba, cum semiviro comitatu, ex Virgilio, *Æneid.* IV, vers. 215, desumpta sunt. De hoc Libero comitatu vide S. Augustin. de Civit. Dei, lib. XVIII, cap. 15.

Impudicam mulierem in littore. Ms. Bonon. antiq. solus addit *Arrianen*, non *Ariadnam*, ut est inter varias lectiones edit. Gallæi. In ms. Taurin. Epitom. est, *Arianam*, c. 8.

Ne nimium mollis. Mss. 1 Colb., Em., Christ., *nimirum*: quod Cellario placet.

Patris. Minois: fratris, Minotauri: alio, Thesea. Vendicavit. Mss. 5 Reg. et 1 Clarom. a secunda manu, vindicavit: nec male.

Et Liberam fecit. Jocus est. Cum, inquit is, Liber esset, sibi met eam copulando Liberam fecit, et cum ea pariter in cælum ascendit. Neque enim τὸ *Liberam*, hic accipi potest, ut, contra *servam*, distinguitur, cum nusquam sit proditum, Libero patris ope ab ulla servitute Ariadnem liberam factam; ideo contra cæteras editiones majori littera hoc nomen scripsimus. Erat autem apud gentes et dea quæ Libera vocabatur, de qua Cic., II de Nat. deor. et VI Act. in Verrem; Tacit., lib. II; Livius, I, 5 decad.; Arnob., V; August., VI de Civit., cap. 19. Hanc alii Cererem, alii Venerem, quidam Proserpinam fuisse aiunt. Sed Ovid. de Ariadne loquitur, lib. III. Fast., vers. 512, ad quos versus procul dubio respexit Lactantius cum hæc scriberet:

Tu mihi juncta thoro, mihi juncta vocabula sumes;
Nam tibi mutata Libera nomen erit. ISÆUS.

Ascendit in cælum. Goth. *ascendit ad cælos*. Non male. At Ciceronis est, *ascendere in cælum*; item, *adscendere cælum*. BUNEMAN.

Optimus, maximus nominatur. Jovem Capitolinum propter beneficia Pop. Rom. optimum, propter vim, maximum nominavit, teste Cic. de Nat. deor. I, II, et in epilogo Orationis pro Domo sua in solemnī precatōne. Hunc titulum gentiles semper tribuebant Jovi, ideo ut eos salvos, incolumes et opulentos redderet. Inscriptio vetus:

OPTIMUS. MAXIMUS. CÆLUS.

ÆTERNUS. JUPITER.

Expulit. Huc refer Virgilio verba *Æn.* lib. VIII:

Primus ab æthereo venit Saturnus Olympo,
Arma Jovis Iugiens.

De hac fabula vide S. Augustin., lib. VII de Civit. Dei, cap. 26. Videatur et Cicero lib. II de Natura deor.

Titanibus. De hoc bello vide Hesiodum, in Theoc-

humano generi principium fuit malorum : quibus A victis, et pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris adulterisque consumpsit. Omisit virgines, quas imminuit. Id enim tolerabile judicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud vero summæ impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda fœminarum pudicitia maculosusset ac turpis, nisi etiam sexui suo injuriam faceret : hoc est verum adulterium, quod fit contra naturam. Hæc qui fecit viderimus, an maximus; certe optimus non est : quod nomen a corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest; nisi forte nos erramus homines, qui talia facientes sceleratos vocamus, ac perditos, omnibusque B pœnis dignissimos judicamus. Stultus autem Marcus Tullius, qui C. Verri adulteria objecit : eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit; qui P. Clodio sororis incestum : at illi Optimo Maximo eadem fuit et soror et conjux.

CAPUT XI

De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano.

Quis est igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non in-

VARIORUM NOTÆ.

gon.; Ovidium, lib. v Metamorph.; et Claudianum, C in Gigantomachia.

In stupris adulterisque. Jovis adulteria et supra lege apud Arnobium lib. iv et v, et Epiphani. in Anchorato.

Omiso. etc In omnibus Lactantii libris passim usitatus hic loquendi modus.

Virgines quas imminuit. Vide similem locutionem libro de Mort. Persec., c. 38.

Id enim tolerabile. Ed. Sublac. habet intolerabile, minus recte.

Amphitryonem ac Tyndarum. Amphitryo princeps fuit Thebanus, e cujus uxore Alcmena Jupiter Herculem genuit. Tyndarus vero rex fuit Œbalix in Peloponneso, hic Lædam uxorem habuit. Ex ea et Jove nati sunt Pollux et Helena.

Regium puerum rapuit ad stuprum. Scilicet Ganymedem Trojanorum regis filium. De illo Homer. Iliad.. Virgil., Æn. v, Ovid. in Metam., Lucianus in dialogis aliquot, Cæsar Germanicus in Aquario, Herodian. lib. i, Oros. l. i, c. 12.

Maculosus. Pollutus, contaminatus. Tacitus Hist. iii, cap. 38, omni dedecore maculosus. Bun.

Adulterium, quod fit contra naturam. Turpissimum, detestabile, et summe nefandum Præderastiæ crimen, quod Plato lib. i de Leg. ut sceleratum et impurissimum execratur, appellatque ut hic Lactantius τὸ παρά φύσιν τὸ μῆμα. Christianis. Imp. Constantinus et Constantius primi obviam iverunt huic sceleratæ temeritati, et laudabili lege lata, qua infamibus hisce pædiconibus, infamia et capitalia irrogant supplicia, malum hoc sustulerunt de terra. Vide lib. iii Cod. Theodos. ad L. Juliam de Adulter.; lib. iii Cod. Just. ad Legem Juliam de Adulter.; Novellam LXXI et CXXI. Ex ELMENHORST.

Verri adulteria... Clodio incestum. Vide Ciceron. Act. ii in Verrem, et Orat. pro M. Cœlio.

Et soror et conjux. Vide Virgilium, Æneid. l. i; Ovidium, lib. iii Metamorph.; sicut et Horat. iii,

sulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit : quo in libro non modo potentissimum deorum Cupidinem, sed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis ditionemque venissent, instruit pompam, in qua Jupiter cum cæteris diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum : sed tamen non multum distat a vere. Qui enim virtutis est expers, qui a cupiditate ac libidinibus malis vincitur, non Cupidini (ut ille finxit), sed morti subjectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere : rem consideremus; ut intelligant homines, in quibus miseri versentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus existimat : id et doctis pariter et indoctis persuasum est. Quod et Religio ipsa, et preces, et hymni, et delubra, et simulacra demonstrant. Eundem tamen Saturno et Rhea genitum constituentur. Quomodo potest Deus videri, aut credi (ut ait poeta) :

..... Hominum rerumque repertor,

ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt; eorum scilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, sunt potiti. Video alium Deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est : cur despe-

Odar., 5; Macrobius et Plutarchum. Id in usu erat apud Orientales.

Excors. Sine corde, vel sine animo.

Quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit. Ignotum, qui fuerit poeta, nec liber ejus ad nostra tempora pervenit. Huc respexit auctor libri de Pudicitia apud Cypr. ubi scripsit : *Impudicitia hominem sub triumphum libidinis mittit.* Poetæ nomen ignotum quoque confitetur Nic. Abram. ad Cic. in Pison. c. 25.

BUNEMAN.

Potestatem. Sic apud Lucianum Jupiter Cupidini exprobat, quod ipsum fecerit *Satyrum, Taurum, aurum* et alia, quæ ipsi Jovi in dedecus verterant.

Cupiditate. Ita mss. codices. Editi, *cupidiatibus.*

Regnare in cœlo Jovem. Cælo tonantem credidimus Jovem, ait Horatius in Od., 5. Fingitur Jupiter cœli esse dominus, quia illi obtigerunt excelsa loca, præcipue vero Africa, cujus magna pars cum sit inter tropicos, solem habet et reliquos planetas supra verticem, unde est quod putatur esse cœlo proxima. V. *Lucanum* lib. ix.

Hymni. Hymnos ad Jovem vide apud Callimachum.

Delubra. Delubrum est locus, in quo Dei simulacrum dedicatum est. Vide Festum, Serv. et Macrob. in Saturnalibus.

Saturno et Rhea. Ita frequentes mss. et omnes fere editi. Mss. decem rec., dempto uno, habent *Saturno et Ope.* Res eodem redit; Rhea enim alio nomine *Ops* vocatur, ut cuius notum.

Credi. Hoc verbum quod est in antiquo Bononiensi codice, et in editis Thomas., Thys., Gall. et 2 Lipsiensibus, desideratur in cæteris.

Poeta. Virgil., xii Æneid., 820.

Millia fuerunt. Iisdem fere argumentis confutat Tertullianus Saturni divinitatem in Apologetico, capite 10.

Ut alius sit. Forte legendum, *ut et alius sit.*

Mutatum est. Sic Aristoteles libello de Mundo, hanc de Jove fictionem exponit.

remus etiam posterius posse mutari? nisi forte Saturnus generare potuit fortiolem: Jupiter non potest. Atqui divinum imperium aut semper immutabile est: aut, si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est.

Potest ergo Jupiter regnum amittere, sicut pater ejus amisit? Ita plane. Nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam peperisset, abstinuit se tamen una Thetide, quod responsum fuit, majorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset. Et primum imprudentia in eo non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. Si autem divinus non sit, ne Deus quidem sit; unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, qui timuit utique majorem: quod qui facit, scit profecto non esse se maximum: quondam quidem potest aliquid majus existere. Idem per Stygiam paludem sanctissime jurat.

VARIORUM NOTÆ.

Quod. Mss. 1 Colb. et 1 Brun. de qua. Vide Lucianum primo Dial. deorum.

Non potest. Non male his verbis antiqua manus in Reim. inscripsit, non potuit. BUNEMAN.

Ita plane. Elegans formula, ut l. ii. c. 2, de Mort. Pers., c. 18. Est a Cicerone i Tusc., 7. BUN.

Thetide. Vid. Apollodor. l. iii, pag. 218; Hygin. Fab. 54, Crenius Part. ix Animadv., p. 48. BUNEMAN.

Quod responsum fuit, majorem patre. Id. responsum Pindarus habet Isthm. Ode ult., sect. 4. BUNEMAN.

Et primum imprudentia in eo non Dei. Ita cum Isæo et Gallæo legimus ex mss. Regiis, Vaticanis, 5 Colb., 2 Brun. et compluribus editis. At in mss. 2 Bon., Tax., Pen., Jun., 1 Lips. et apud Aldum habetur, prudentia Deo non Dei; in 3 Colb., 1 Clarom. et vet. editis Rom. 1468 et 1470, Paris. 1525, prudentia in Deo non Dei; ita ut (inquit Walchius) prudentia fuerit in Jove, non autem divina, quia nesciret, nisi Themis prædixisset. At genuinam Lactantii lectionem, quæ est in textu, patet ex eo quod hic et infra cap. 15, ab auctore nostro arguitur Jovis imprudentia, id est, inscitia et ignorantia; quæ quam longissime a Deo abest. Imprudentia enim est (inquit Cicero) cum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur. Et nobiscum ita etiam legisse Heraldum constat, ex allegatione hujus loci ad Arnobium lib. iii. Walchius legit et apponit in textu Lactantiano, Primum in eo imprudentia, non Dei providentia. De qua lectione judicent eruditi.—Edit. Sublac. legit prudentia, pro imprudentia.

Conscientia imbecillitatis. Hoc est, notitia, judicium mentis quod homines convincit. Sic apud Plinium legitur litterarum conscientia, lib. vii, cap. 30, id est, notitia. SALMASIUS.

Timuit. Ergo non Deus. Vid. c. 15 et de Ira c. 15. BUNEMAN.

Scit profecto. Sic Bon., Tax., Pen.; scit utique, Ultr.; scit utique profecto, Antiquiss. Cauci, Rost. utraque 1478, Paris. 1513, Parrh., Ald., Crat. 1521-24, Gymn. Nolui junctas particulas, mihi nondum observatas, præmittere. BUNEMAN.

Aliquid majus. Forte leg. aliquis major. Eodem loco mss. 5 rec. habent item pro idem. Ms. 1 Bonon. antiq. post existere, addit: ideo nec optimus, nec maximus.

Idem, etc. Sic legunt optimi codices, atque meliores editiones, cum puncto ante voculam Idem.

Per Stygiam paludem sanctissime jurat, etc. Stygis tanta fuit veneratio, ut per hanc solam deos jurare crederetur: notum ex Homero II. o, Hesiod. Theog., Apollonio, lib. ii, Argon., item Marone ix et xii.

Vana superstitio, superis quæ reddita divis.

Quæ est ista superstitio? aut a quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima, quæ pejerantes deos puniat? quæ tanta formido est paludis infernæ, si sunt immortales? quid metuunt eam, quam visuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in cælum tollunt? quid per superos dejerant, cum ipsi superi ad inferos revolvantur, ibique habeant quod venerentur et adorent? Illud vero quale est? esse fata, quibus dii omnes, et ipse Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint quam cælestes universi, quamque ipse rector ac dominus, cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus ac statutis parere omnes deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is, qui alicui rei obsequitur, maximus non sit? nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad aliud, quod omiseram, redeo. In una

Æneid., Ovidio Met. i, Seneca Herc. Fur., et Appulei vi, Metam., Virg. vi Æneid.:

Stygiamque paludem,
Dii ejus jurare timent et fallere numen.

Cum quique eorum pejerassent, hi annum integrum, secundum Hesiod. jacebant spiritus atque animæ expertes. Orpheus tamen paulo aliter, ut Servius ad vi Æneid. his verbis indicat: Fertur namque ab Orpheo, quod dii pejerantes per Stygiam paludem, novem milibus annorum puniuntur in Tartaro. Ex Vossio de Idol. v, Bochart. Geograp. sacræ p. 165, qui locum Stygiæ paludis ex Ptolomæo indicat.— Idem per Stygiam paludem jurat. Cellarius hic et cap. 17 putavit Lactantium hunc versum de Jove jurante sumpsisse, quum de Junone agat; at Lactantius ea verba Virgilio tanquam descriptionem Stygiæ paludis jurisjurandi religione sacratæ addidit. Conf. Apollod. i, c. 2, § 4, et Voss. Theol. Gentil. l. ii, c. 81. BUN.

Vana superstitio. Locus Virgilio Æneid. xii, vers. 817. Ita restituimus ex codice, quo usus est editor Lactantii in fol. Colonia: anno 1514, pag. 15. Attamen in vulgatis legitur, Una superstitio. Juxta mss. fere omnes Lactantii, et vulgatos Virgilio. Posset etiam legi cum editione Gallica an. 1563 et mss. Anglicanis Christ. ac Balliolensi, Vana superstitio: siquidem apud Virgillum Æneid. lib. viii, v. 187, cit. a Lactantio lib. iv, c. 28, legitur,

Vana superstitio, veterumque ignara deorum.

Revolvuntur. Sic veterrimi et optimi mss. Regii, 2 Bonon., 5 Colb., Tax., Jun., Ultr., 2 Claromont. Illud verbum Virgilio familiare. In 3 rec. mss., 1 Reg., 1 Colb. et Brun. ut in editis, devolvantur.

Fata. Idem quod Parcæ. Hinc proverbium, necessitati (id est fato) deus ipsos non repugnare. Quid vero ἐνάγκα, quid εἰμαρμένη secundum philosophos, vide apud Plutarchum in Placitis philosophorum lib. i, c. 25, etc. Item Aristoteles, de Mundo.

Si Parcarum tanta vis, etc. Mss. rec., 1 Reg., 1 Colb. et Brun., Fatorum. Parcæ idem quod Fatum, ut hic loci vides, atque in aliis scriptoribus omnino liquet: pauca tantum delibabimus. Fulgentius Placidas Mythol. lib. i: Tria enim isti Plutoni destinant fata, quarum prima Clotho, secunda Lachesis, tertia Atropos. Procopius ἔχει δὲ τὸν κλόν, etc., Habet autem in foro templum prope curiam, paulum si supergressus sit illud trium fatorum. Sic Romani Parcas solent appellare. Ex Vossio.—Vide in Luciano dialogum, cui titulus Ζεὺς ἀπαρχόμενος, in quo Cynicus quidem

itaque sola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, sed metu successoris. Quæ formido utique ejus est, qui sit et mortalis, et imbecillus, et nihili: quippe qui potuit et tunc, cum nasceretur, extingui, sicut frater ejus ante genitus, extinctus est: qui si vivere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto servatus, furtimque nutritus, ζῆλος sive ζῆν appellatus est; non, ut isti putant, a fervore cœlestis ignis, vel quod vitæ sit dator, vel quod animantibus inspiret animas, quæ virtus solius Dei est (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accepit aliunde?), sed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit.

Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. At enim poetæ ista finxerunt. Errat quisquis hoc putat.

Illi enim de hominibus loquebantur; sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quæ tamquam de diis, non illa quæ tamquam de hominibus locuti sunt: quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in sinum ejus infudit. Hæc stupri merces fuit. At poetæ, qui quasi de Deo loquebantur, ne auctoritatem creditæ majestatis infringerent, finxerunt ipsum in aureo imbre delapsum, eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poeticus color est. Sed aut per legionem rapuit, cujus insigne aquila est; aut navis, in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam, sicut taurum, cum rapuit et transvexit Europam. Eodem

VARIORUM NOTÆ.

propter hanc inevitabilem necessitatem, conditionem Jovis et aliorum deorum nihilo meliorem esse humana indicat conditione.

Itaque. Sic emendatum ex vet. edit. Rom. et omnibus mss. præter 1 Brun., in quo sicut et in editis est *utique*; minus apte, cum mox *utique* sequatur.

Imbecillus. Ita restitimus ex vetustissimis et optimis mss. In decem rec. et in editis est *imbecillis*.

Furto servatus. Rhea igitur, Jovem enixa, metu patris infantem in Creta occultavit, nutriendum a duabus nymphis, Adrastea et Ida, Melissei filibus. Vide Ovidium Fastor. v.

ζῆν. Mss. 2 Colb., 82 Brun. Ζῆν, quasi vitæ dator. Non... a fervore cœlestis ignis. Immo videtur sic derivandum hoc nomen; ζῆω enim a ζῆδος, ferreo: sic etiam auctor Etymologici refert ad calorem aeris. De quo vide Platonem in Cratylo, et Aristotelem de mundo circa finem.

Accipit. Sic reposuimus ex omnibus mss. et edit. Rom. 1470. In cunctis fere editis, *accipit*.

Rectorem. Ita restitimus ex antiquioribus et potioribus mss. 2 Bonon., 5 Regii., 5 Colb., Gronov., 2 Lips., 2 Clarom., Tax., Pen., et veteribus edit. Rom. 1470, 1474, Paris. 1525, Ald., Graph., Crat., et Cellar. In 3 Reg., 1 Colb., 1 Lips., Pal., Cauc., Brun., et nonnullis editis, *regem*.

Danaen violaturus. Ita cum 5 editis omnes mss. demptis rec. 2 Reg., Cauc., et Cantabrig. ac editis multis qui addunt *Jupiter*: quod glossema viris doctis esse videtur; et quidem abesse potest, siquidem supra de Jove est sermo. De hac fabula Jovis in aureo imbre delapsi vide Terentium in Eunucho; Ovidium vi, de Tristibus; Horatium, lib. iii Carmin.; Germanicum Cæsarem in Aratum ubi de Perseo loquitur; Hyginum, in cap. 65 fabularum; lege etiam Epiphanium in Anchorato.

Ferreos. Sic Virgil. xii Æneid., Ovid. i Trist., 9.

In aquila. Vid. Lucian. de Sacrif. p. 364; Athenæi Deipnos. xiii, fol. 566; Alex. ab Alex. Hier. Genial. li. iv, c. 2, p. 865. Sex Vaticani, in *aquila*; quinque alii Vatic. Bon. Reimm. in *aquilam figuratam*. Bux.

Catamitum. Catamiti pueri sunt meritorii, inquit Betuleius. Glossæ: Catamitus, Γαρυμπίδης. Festus: *Catamitum pro Ganymede dixerunt, qui fuit Jovis concubinus.* Ita etiam Arnobius.

Aquila. Ita etiam Fulgentius de hoc Jovis facinore. Vide Platonem, lib. i de Legibus.

Tutelam habuit in aquila figuratam. Deferem in mss. 1 Bonon. antiq., 5 Vatic., 2 Colb., in *aquilam*. *Tutela*, deus sive dea erat, cujus simulacrum in puppi figuratum conspiciebatur. Consecraverant enim veteres diis quibusdam naves suas consecrare, eorumque tu-

telæ committere. Sic apud Ovid. in ep. ad Hel. Paris loquitur:

Addimus antennas et vela sequentia malos,
Accipit et pictos puppis adunca Deos.

Virg. lib. x Æneid.

Aurato fulgebat Apolline puppis.

Et non solum deorum, verum etiam deorum tutelæ naves committebantur; unde etiam deam Minervam pro tutela habuit navis illa, quæ Ovidium in Pontum vexit. Trist. lib. i, El. 9:

Est mihi, sitque precor, flavæ tutela Minervæ
Navis, et a picta casside nomen habet.

Isæus non solum deos deasque pro tutelæ fuisse habitas, verum et res alias, puta aquilam aliaque animalia, contendit; sed meo quidem judicio, errat: quodnam enim auxilium, quamve tutelam ab animali bruto sperare poterant navigantes? certe nomen ipsum tutelæ satis manifeste hoc indicare videtur, non ab alio quoquam navis conservationem expectasse veteres, quam ab illo deo deave cujus tutelæ eam commiserant, aut cui consecraverant, cujusque imaginem, honoris gratia, in puppi figuratam habebat navis. Errat porro idem Isæus, cum aliis nonnullis viris doctis, quod putet tutelam fuisse navis insigne proræ impositum, atque a tutela nomen habuisse, ac Græcis tutelam, παράσημον vocari. Erroris illi ac aliis occasionem præbuit, quod gloss. dicat *tutela*, παράσημον τοῦ πλοίου. Non semper hoc verum; nonnunquam enim tutelam nihil cum Parasemo commune habuisse, cum Salmasio affirmo: et patet in nave illa, qua vecta fuit Europa; Jupiter enim *tutela*, taurus erat παράσημον. Itaque sic habe, unam eandemque rem nonnunquam fuisse et tutelam et παράσημον, tum nempe, quando dei deæve effigies, in cujus tutela erat navis, in prora collocaretur. Hoc sæpe, non ordinarie factum fuit, ut navis illa qua vehebatur Paulus, Act. Ap. cap. xxviii, τὸν Διοσκουρον παράσημον habuit, simulque tutelam, unde et Διοσκουροι vocabantur, et in illo casu navis a tutela nomen accipiebat, alioquin nomen habebat a Parasemo, quod erat animalis alienus. Diligenter itaque distinguendum inter *tutelam*, quæ in puppi, et παράσημον, quod in prora effigebatur. GALLEUS.

Sicut taurum. Ed. Sublac. addit *figuratum*. Nolim intelligas taurum fuisse tutelam navis illius, quæ Europam vexit, sed παράσημον; Jupiter enim fuit tutela. V. Festum in voce *Europa*, Eusebium in Chronico, Seldenum in libello de diis Syris Syntag. ii, cap. 16. Mss. 1 Reg., 1 Colb. et Brun., *Taurus*. Vide infra Epitom., cap. 11, ubi hæc paulo aliter. Eusebius ta-

modo convertisse in bovem traditur Io Inachi filiam, quæ, ut iram Junonis effugeret, ut erat jam setis obsita, jam bos tranasse dicitur mare, in Ægyptumque venisse, atque ibi, recepta pristina specie, dea facta quæ nunc Isis vocatur. Quo igitur argumento probari potest, nec Europam in Tauro sedisse, nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur in Fastis, quo Isidis navigium celebratur: quæ res docet non tranasse illam, sed navigasse. Igitur qui sapere sibi videntur, quia intelligunt vivum terrenumque corpus in cælo esse non posse, totam Ganymedeam fabulam pro falso repudiant; ac sentiunt in terra id esse factum, quia res ac libido ipsa terrena est. Non ergo ipsas res gestas finxerunt poetæ; quod si facerent, essent vanissimi: sed rebus gestis addiderunt quemdam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, sed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur: maxime quod, dum hæc omnia ficta esse arbitrantur a poetis, colunt quod ignorant. Nesciunt enim, qui sit poetice licentiæ modus; quousque progredi fingendo liceat: cum officium poetæ sit in eo, ut ea, quæ gesta sunt vere, in alias species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas,

A fingere, id est ineptum esse, et mendacem potius quam poetam.

Sed finxerint ista, quæ fabulosa creduntur; num etiam illa, quæ de diis fœminis, deorumque connubiis dicta sunt? Cur igitur sic figurantur, sic coluntur? nisi forte non tantum poetæ, sed pictores etiam fictoresque imaginum mentiuntur. Si enim hic est Jupiter, qui a vobis dicitur deus, si non is est, qui ex Saturno et Ope natus est, non oportuit nisi solius simulacrum in templis omnibus collocari. Nisi sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus? in quem si cecidit hic Jupiter, eum vero ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse poetas, et his tamen credunt; immo vero non esse mentitos, re ipsa probant, ita enim deorum simulacra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse quæ dicunt poetæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti, et effigies aquilæ, cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, et cum ipso pariter adorantur: nisi ut nefandi sceleris ac stupri memoria maneat in æternum? Nihil igitur a poetis in totum fictum est: aliquid fortasse traductum, et obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tege-

VARIORUM NOTÆ.

men in Chronico ait: Europa a Cretensibus rapta est navi, cujus fuit insigne taurus. Naves enim jam ab antiquis temporibus insigne habebant, a quo denominabantur.

Europam. Agenoris Regis Phœnicum filiam Jupiter rapuit, ope navis tauri picturam habentis. Vide Ovidium lib. II Metamorph. et Lucianum de Dea Syria.

Io. Hæc fabula apud Ovidium lib. I Metamorphos. Inachus vero, Rex Argis, decimo-nono ante vulgarem æram vixit sæculo. Hinc nota est ætas Jovis et aliorum deorum.

Setis obsita. Æneid. VII, sub fin.

Pristina specie. Ita cum edit. Tornes. et duabus Lipsiensibus habent omnes mss. præter 2 Reg. rec. in quibus est *forma*, ut in cæteris edd.

Isis. Vide Ovid. lib. I Metamorph., sub finem. De cultu vero Isidis vide Herod. lib. II, Diodor. Sicul. lib. I, Euseb. libro II de Præparat. Evangel., Epiphani. in Anchorato.

Navigium. Pro navigatione ponitur.

Ganymedeam fabulam. Cujus auctores damnat Plato libro de Legibus primo.

Pro falso. Forte leg. *pro falsa.* FRANCIVS.

Ac sentiunt. Sic legere malo cum manuscripto 1 Colbert., edit. Is. atque Gallica an. 1563, et cum Thomasio ac Francio, quam *nec* cum cæteris. 2 Reg. rec., non.

Ipsas res gestas. Ms. Gronov., *ipsa gesta.*

Colorem. Juxta Horatium de Poetica, qui vult fabulas esse veris proximas: ita ante hunc observavit Aristoteles in Poetica.

Qui sit. Eleganter sic meliores libri, pro vulgari, *quis sit.* Sic solet infra: *unde, qui sit, apparet.* L. VI, c. 4, *Sicut enim, qui sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.* L. VI, c. 6, *Qui sit ex divitiis fructus petendus.* BEN.

Poeticæ licentiæ. Lib. VII, c. 22. Hoc amplius Ovid. III, Am., 12, fin.

Exit in immensum fœcunda licentia vatum.

Obligat historica nec sua verba fide.

BEN.

Cum officium poetæ sit, etc. Idem fere docet Vossius de natura ac institutione Poeticæ lib. III: *Mediam viam epici insistant. Nam multa quidem fingunt: sed primaria actio hauritur ab historia; vulgoque nota*

esse solet, quia regum ducumque gesta latere non possunt.

In alias species. Ita correximus ex mss. 5 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 5 Colb., 1 Clarom., et editis Betul., Tornes., Soubron., et Gallica an. 1563, faventibus aliis mss. 1 Reg., 1 Colb., 2 Brun., qui ferant, in *alia specie*; Em. in *aliis speciebus.* In 2 Reg. et 1 Clarom. atque in multis editis est, in *aliquas species.*

Finxerint. Sic emendavimus ex mss. tum vet. tum optimis 2 Bonon., 4 Reg., 1 Colb., Tax., 2 Brun., 1 Clarom. a secunda manu., et edit. Is. ac Cellar. Et quidem recte. Mss. 12 rec. cum ed. fere omnibus, *finxerunt.*

Sed et pictores fictoresque imaginum. Quom Bon., Tax., Pen., *sed pictores etiam imaginum cum Cell. legant, plenius Ultr.; Pal., Goth., Lips. 1, 2, Jun., Cauc., Torn., sed et pictores etiam fictoresque imaginum.* Apparet Cicero I de Nat. deor., c. 29, *Jovem... reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt.* BEN.

Si enim hic est Jupiter, qui a vobis dicitur Deus, si non is est. Ita reposuimus ex cunctis pene mss. et edit. Cellar. quod expressius est, quam quod habent mss. rec. 2 Reg., 1 Colb., 2 Clarom., et editi multi, *Si enim hic Jupiter qui a vobis dicitur Deus non is est.*

In quem si cecidit hic Jupiter. Mss. ex præcipuis et edd. Rom. 1470 ac Is. sic ferunt. *Hic* deest in 4 Colb. et in editionibus novissimis. Mss. Jun. *is Jupiter* habet; Cauc. et edit. Fasitel., Betul., Tornes., *iste Jupiter*; ms. Pen. et edit. Paris. 1525 Ald., Crat. Graph., Gymnic., *ipse Jupiter*; mss. rec. 2 Reg., 3 Colb., 2 Brun., *cecidit.*

Eum vero. Ita restitutum ex edit. Is. et omnibus ferme mss. inter quos sunt vetustissimi et optimi Bonon. et Regii. Doctissimus Francius legendum esse existimabat, *enim vero.* Deteriores editi cum mss. Cauc. *tum vero.* Mss. Pen., Lips., 4 Colb. cum editis multis, *cum vere.*

Nam quod aliud argumentum. Additum quod ex cunctis codicibus mss. et editis, præter Thys., Gall., Spark.; Welch.

Nihil igitur a poetis in totum fictum est. Sic restitimus ex optimis et vetustissimis cod. 2 Bon., Cauc.,

retur; sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim Jovi cœlum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam venit; nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est, quod regnum orbis ita partitū sortitūque sunt, ut Orientis Imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Agesilao fuit, pars Occidentis obtingeret: eo quod plaga Orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior; Occidentis autem inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicæ nihil derogaret. De Neptunii sorte manifestum est, cujus regnum tale fuisse dicimus, quale Marci Antonii fuit infinitum illud imperium; cui

A totius oræ maritimæ potestatem Senatus decreverat, ut prædones persequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum insulis venerunt. Quomodo id probari potest? Nimirum veteres historiæ docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Messene, res gestas Jovis, et cæterorum quidam dii putantur, collegit, historiamque contexuit ex titulis, et inscriptionibus sacris, quæ in antiquissimis templis habebantur, maximeque in fano Jovis Triphylis; ubi auream columnam positam esse ab ipso Jove titulus indicabat, in qua columna gesta sua perscripsit, ut monumentum esset posteris rerum suarum. Hanc historiam et interpretatus est Ennius,

VARIORUM NOTÆ.

5 Reg., 3 Colb., 2 Brun.; at in deest in quibusdam. In totum, id est omnino. V. L. II, c. 11; et Cic. Gallice dicimus en tout. In 13 mss. rec. atque in editis habetur: Non igitur a poetis totum fictum est.

Regnorum. Hæc sortitio legitur apud Homerum, Iliad. lib. III, sub persona Neptuni, Iridem alloquentis; quæ sortitio explicatur physice in vita Homeri. Vide etiam explanationes Fulgentii mythologicas.

Jovi cœlum obtigisse. Vide quomodo, initio hujus capituli.

Neptuno mare. Neptunus non dictus a nando, ut voluit Cicero l. II, de Natura deorum; sed a nubendo, vel a nuptu, ut voluit Lipsius et Varro, qui in quarto de L. L. ait: Neptunus, quod mare terras obnubit, ut nubes cœlum, a nuptu, id est, operatione. Quod etiam ex illo notavit Arnobius lib. III; Vossius, lib. de Idolol. Hunc Neptunum eundem cum Japheto esse (Genes., IX, v. 27) quidam volunt, cum Japheti Hebræo nomine sit synonymum latinum Neptuni nomen. Hunc mari præfecerunt, quia cum stirpi Semi septentrionalis et orientalis Asia obtigerit; Cham vero progenies meridionalem Asiam cum Africa obtinuerit; Japheto cesserit continens Europa cum insulis maris Mediterranei, ut hic Lactantius testatur. Quidam sic olim interpretati sunt hanc sortitionem trium fratrum; sed jam multo tempore ad interpretationes quæ magis ad historiam profanam accedunt, inclinarunt eruditi. At doctiss. Bochartus et clarissimus Huetius in Demonstratione Evangelicæ omnes mythologiæ fabulas ad familiam et posteros Noe referēbant: sed, re attentius considerata, Pezeronius et Banierus aliique ex fonte historiæ profanæ omnem veritatem, quoad fieri potuit, derivarunt. Et hinc multum lucis fabulis istis affertur, sine ambege et metaphora.

Agesilao. Alii legunt Agelasto, quod nomen Plutoni etiam datum est.

M. Antonii. Sic habent omnes mss. codices; uno Vaticano, Bononiensi antiquiore, recentioribus 1 Reg., 1 Colb., 1 Sorbon., exceptis, in quibus legitur Pompeii, sicut et in editis Tornes, 1579, Soubbron et Genev. 1613. Pompeio siquidem lege Gabinia data est classis præfectura, ad liberandum a prædonibus mare. Cæteri tam mss. quam editi, quos Isæo, Gallo, Cellario, et mihi videre licuit, legunt M. Antonii; quam lectionem, ut Lactantii genuinam, probarunt Cœlius Rhodig. lib. VI, c. 48. Petrus Giacinius, Latinus Latinus, et Isæus. Et quidem Cicero huic lectioni bis favet: Postquam, inquit, M. Antonii infinitum illud imperium senserant; et Frumentaria: Ita se M. Antonius in illo infinito imperio gessit. Vix dubito quin ad hæc loca respexerit Lactantius. Et tamen ex eodem Cicerone atque ex Plutarcho idem attributum ac delegatum Pompeio. Ergo a recepta, totque mss. et editis confirmata lectione discedere nolui. In vetustissimo Regio est quale Marci Antonini

vitiose; in Regio-Puteano, quale Antonii. Attamen magis arridet Thomasio ea lectio, qua scribitur Pompeii, quem Cicero pro lege Manilia ac pro lege Agraria, ob felicem ejus successum, Neptunum appellatum fuisse docet. Quin etiam, ait Thomasio, multæ antiquæ imagines Pompeii reperiuntur, quæ Pompeio Neptuni insignia attribuunt.

Senatus decreverat. Plutarchus tamen auctor est Cæsarem Aug. M. Anton. et Lepid. inter se partitos fuisse imperium Romanum anno urbis 712, injussu senatus, et rebus omnibus turbatis; quod imperium tripartitum historici vocarunt Triumviratum.

Obvenerunt. Frequenter hoc verbum de sorte adhibuit Cicero, quem hic imitatur; et Ambrosius l. I Off., 13: Poetæ mundum in tres serunt esse divisum; ut alii cœlum, alii mare, alii inferna coercenda imperii sorte obvenerint. Ita evenire: Livius l. XXI, 17: Sortiri jussi, Cornelio Hispania..... evenit; l. XXXII, c. 8. Sortitis... Quintio Macedonia evenit. Lactantius supra obtingere, eodem sensu. Bun.

Euhemerus. Auctor Historiæ deorum. Hunc Arnobius Agragantinum vocat lib. IV; Strab. vero lib. I et Plutarchus in lib. de Iside et Osiride Messenium faciunt. Vivebat ille anno post Romam conditam 458. Inter atheos ab antiquis computatur. Citatur autem et a Cicerone lib. I de Natura deorum: Quæ ratio, inquit, maxime tracta est ab Euhemero, quem noster interpretatus et secutus est præter cæteros Ennius. Hujus etiam meminere: Plinius, lib. XXXV, cap. 22; Josephus, lib. I contra Appionem; Clemens Alexandrinus Προρρηται; Minutius Felix, in Octavio; Eusebius, lib. II Præparat. Evang., cap. 4; Augustin., de Civit. Dei, lib. VI, cap. 7, et lib. VII, cap. 26; Theodoretus, Græcarum Affectionum, lib. II in fine, et initio lib. III. Festus, in Sus Minervam, aliique. Theophilus Antiochenus, serm. 3, hunc Euhemerum Ἀθεώτατον vocat.

Messene. Ita emendavimus ex mss. Regio-Put. aliisque 2 Reg., 1 Colb.; Goth., Brun., et Épitom. cap. 15. Et recte Plutarcho enim dicitur Messenius. Reg. 1 antiq., 2 Colb., et 1 Claromont. habent Messena. Alter Clarom., 3 Colb., 1 Sorbon. et edit., Messana. — Ex civitate Messene. Isæus, non sine errore, tamquam Messene et Messana unam urbem significent, loca Scriptorum exposuit. Optime Lactant. epist. c. 15: Euhemerus fuit Messenius. In Lips. 2 prave, Messana. In editis antiquis omnibus male, Messana. Bun.

Triphylis. Quod a Triphylis populis in Peloponneso habitantibus colebatur. — In fano Jovis Triphylis. Triphylia, regio inter Elidem et Messeniam; Strab. VIII, pag. 252; lib. XXXII, 5; Pausan. I Eliac. p. 151. Ei urbem Lepream Pausanias tribuit. Inde Jupiter Triphylis. CELL.

Interpretatus est Ennius. Arnobius lib. IV, pag. 147: Euhemeri libellos Ennius, clarum ut fieret cunctis, sermonem in Italiam transtulit. CELL.

et secutus; ejus hæc verba sunt: « Uhi Jupiter A
Neptuno imperium dat maris, ut in insulis omnibus
et quæ secundum mare loca essent, omnibus regna-
ret. »

Vera sunt ergo quæ loquuntur poetæ, sed obtentu
aliquo specieque velata. Potest et mons Olympus fi-
guram poetis dedisse, ut Jovem dicerent cœli regnum
esse sortitum; quod Olympus ambiguum nomen est et
montis, et cœli. In Olympo autem Jovem habitasse do-
cet historia eadem, quæ dicit: « Ea tempestate Ju-
piter in monte Olympo maximam partem vitæ cole-
bat, et eo ad eum in jus veniebant, si quæ res in con-
troversia erant. Item, si quis quid novi invenerat,
quod ad vitam humanam utile esset, eo veniebat, at-
que Jovi ostendebat. » Multa in hunc modum poetæ
transferunt, non ut in eos mentiantur quos colunt, sed
ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem
carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt,
quomodo aut quare quidque figuretur, poetas velut
mendaces et sacrilegos insequuntur. Hoc errore de-
cepti etiam philosophi, quod ea, quæ de Jove ferun-

tur, minime in Deum convenire videbantur, duos
Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum.
Viderunt ex parte, quod erat verum, eum scilicet, de
quo poetæ loquuntur hominem fuisse: in illo autem
naturali Jove, vulgari consuetudine religionis inducti,
erraverunt, quod in Deum nomen hominis transtule-
runt; qui (ut supra diximus) quia solus est, non indi-
get nomine. Jovem autem illum esse, qui sit ex Ope
Saturnoque natus, negari non potest. Vana igitur
persuasio est eorum, qui nomen Jovis summo Deo
tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac ex-
cusatione defendere; qui convicti de uno Deo, cum id
negare non possunt, ipsum se colere affirmant, verum
hoc sibi placere, ut Jupiter nominetur: quo quid ab-
surdius? Jupiter enim sine contubernio conjugis filia-
que coli non solet. Unde quid sit, apparet: nec fas
est id nomen eo transferri, ubi nec Minerva est ulla,
nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non
divinam vim exprimit, sed humanam? Jovem enim,
Junonemque a juvando esse dictos, Cicero interpre-
tatur. Et Jupiter, quasi Juvans pater dicitur; quod

VARIORUM NOTÆ.

Et secutus. Sic constanter libri. Sensus est: et ap-
probavit, et suam fecit historiam. CELL. — *Et inter-
pretatus est Ennius, et secutus.* Hic expressit Cicerone-
nem l. i. de Nat. deor., c. 42: *Quæ ratio maxime
tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus
et secutus est Ennius.* Hinc concidit Heumanni cor-
rectio, *Interpretatus est Ennius, cujus.* BUN.

Ubi Jupiter Neptuno imperium dat maris. Ita mss.
quamplurimi, inter quos sunt veterissimi et optimi. In
15 scriptis ac vet. editis Rom. et ls. est *Ibi.* Deest in
omnibus fere impressis.

Ut in insulis omnibus... omnibus regnaret. Absorptam
sequente syllaba præpositionem in addidimus ex
mss. 4 Colb. et 2 Brun. Omnes mss. præter 1 rec.
Regium, legunt cum editis Betul. et 2 Lips., *essent.*
Pro *secundum*, quod est cunctorum fere mss. tum
vet. tum optimorum, est *secus* in rec. 2 Reg., 5 Col-
bert., Cauc., Christ., Em., necnon *locis* in rec. 6 Reg.,
1 Colbert., Christ., Em., Brun., ac in editionibus
Cellarii et Walchii. Sic *secundum mare* apud Cicer.
viii Att., 49 et xvi, 8.

Mons Olympus. Ideo Olympus et Cœlum synonyma
fuerunt, quod Olympus mons erat altissimus, et ad
cœlum usque pertingere videbatur. Vid. Apul., de
Mundo, sub fin.

Historia. Vide Ennium.

Jupiter in monte Olympo. Multorum id montium
nomen. Cujus ego hic est? In Olympo Arcadiæ, *τρα-
φῆναι ὄρεων τὸν Δία*, educatum Jovem ferebant, Pau-
san. Arcad. p. 268. At Thessaliæ Olympus propior
Gigantomachiæ. Asiæ et Cypri montes hinc longius
absunt. BUN.

Maximam partem vitæ colebat. Id est, habitabat;
antiqui *colere* absolute dixerunt pro *habitare*. A. Gel-
lius: *Sauromatas qui ultra Borysthenem fluvium longe
colunt.* Varro: *Ædes possideo et colo;* unde *coligo*
pro domo apud Arnob. ita enim correximus e libris
mss. lib. ii: *In penetralibus coliginis perpetuos sove-
tis focos.* Inde et *colium* idem quod domus. Hinc etiam
veteres dixerunt *domicolium* pro *domicilium*.

SALMASIUS.

Figuris versicoloribus. Ex cunctis ferme manu-
scriptis et compluribus editis restitui *versicoloribus*,
quæ vox est Ciceroniana. In 3 Regg., 1 Colb., Brun.,
et 4 recentioribus editis est *figuris variisque coloribus*. Est
et in Epitome, cap. 41, *versicolore*. — *Figuris versico-*

loribus. Heumanno præplacet, *figuris variisque colo-
ribus*, sic Goth. Confirmat Epit. c. 41, *ut ea figura,
et quasi velamine aliquo versicolore prætexas.* BUN.

Figuretur. Hoc verbum ex quampluribus mss. et
omnibus editis in textu reliquimus, utpote *figuris ver-
sicoloribus* convenientius, quam *figatur*, quod est
mss. 1 Bonon. antiq., 5 Regg., 1 Colb., Gronovio,
Pal., Lips., Brun.

Duos Joves. Imo tres potius, ac etiam plures, ut
ait Plutarchus in Placitis Philosoph. lib. i, c. 6, at-
que post ipsum Epiphanius affirmat: sic etiam erat
de aliis diis. Vide Augustin., de Civit. Dei, lib. iv,
cap. 27, et lib. vi, cap. 6. Sic Plutarch. de Placitis
philosoph. causam primam enumerat unam natura-
lem, alteram fabulosam, tertiam civilem.

Vana... nomen Jovis... Deo tribuunt. Vid. Minuc.
Fel. c. 18, fin.; Arnob. i, p. 19; Origenem contra
Cels. l. iv, p. 196; l. v, p. 264, 262; l. i, p. 48, 20.
Conf. Lact. l. iv, c. 9; Augustin. Civ. Dei, l. xix,
c. 22; Seldenum, meliora tradentem de diis Syr.
Synt. ii, c. 4, p. 204, sqq. BUN.

Sine contubernio. Vide Macrobi. lib. iii, cap. 4. —
Sine contubernio conjugis filiaque. Vid. Dionys. Halic.
lib. iv exeunte. Egrege rem illustrat ex nummis an-
tiquis Rycquius, de Capitolio Rom., c. 43, tot. p.
426. 436. BUN.

Quid sit apparet. Ita omnes prope mss. et vetus
editio Rom. In 1 Colbert. et Brun. est *qui sic.* In 2
Regg. recentioribus cunctisque fere excusis, *quid sit.*
In 4 recentioribus scriptis *quis sit.* Sed *qui sit* elegan-
ter, et Ciceronis imitatione.

Jupiter quasi juvans pater. De Nat. deor. l. ii, c. 25,
ubi sic ait: *Sed et ipse Jupiter, id est juvans pater,
quem, conversis casibus, appellamus, a Juvando, Jo-
vem, a poetis pater divumque hominumque dicitur; a
majoribus autem nostris Optimus, Maximus, et quidem
ante Optimus, id est beneficentissimus, quam Maximus,
quia majus est certeque gratius prodesse omnibus, quam
opes magnas habere.* Vide et A. Gellium lib. v, cap.
42, ubi sic habet: *Jovem Latini veteres a Juvando
appellavere, eundemque alio vocabulo juncto patrem
dixerunt.* Hoc etiam voluere Cicero et Cato de Re
rustica; sed falluntur: *Jupiter* nil aliud est quam
Jovis Pater, id est, *Ἰαὸς Πατήρ*, seu *Ἰαὸς Πατὴρ*, Je-
hova Pater. Antiqui dicebant *Joupatet* pro *Jovis Pa-
ter*, ut *Jouglans* pro *Jovis Glans*. GALLIUS. — De Jove,
Saturno, Rheâ, Junone, Hercule, Æsculapio, Apl,

nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus, et exigui beneficii. Nemo sic Deum precatur, ut se adjuvet; sed ut servet, ut vitam salutemque tribuat: quod multo plus ac majus est quam juvare.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius est, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimitur. Quanto id magis inconveniens est Deo, qui verus est pater; per quem sumus, et cujus toti sumus, a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, salutem tribuit, victum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia divina, qui se Juvare tantummodo a Deo putat. Ergo non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Jovis virtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Jovem et ex rebus gestis et ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus,

VARIORUM NOTÆ.

Castore et Polluce, Baccho, Venere, Ganymede, Helena, Japeto, Neptuno, Vulcano, Osiri, Isi, Selene, Marte, Cupidine, Minerva, Libero, Latona, Plutone, seu Sarapide, Priapo, Proserpina, Cerere, Eleusina, Dionysio, etc., vide S. Cyprianum, tractatu de Idolorum Vanitate, sub initium; S. Augustinum, de Civitate Dei, lib. iv, 6 et 18; S. Asterium, Serm. 10; Theodoretum, lib. viii de Martyribus, et lib. iii et viii de Græcarum Affection. Girat.; Macrob., Charitarium, Natal. Comitum, Giralduum et D. Fourmont in Sanchoniatone enucleato.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur juvare. Ed. Sublac. hæc omittit.

Per quem sumus. Arnob.: *Nome huic omnes debemus hoc ipsum quod sumus, quod homines esse dicimur.* Apuleius in lib. de Mundo: *Vetus opinio est, atque cogitationi omnium hominum penitus insedit, Deum essentiali originis haberi auctorem.* Apud Euripidem, Manilium, Juvenalem. Manilius:

An quoquam genitos nisi coelo credere fas est
Esse homines?

Juvenalis:

Sensum ex cœlesti demissum traximus arce.

PRICÆUS.

A quo fingimur, etc. Irenæus: *Cujus jussu homines nascuntur.* Arnob., lib. i: *Num quod incedimus, quod spiramus, ab eo ad nos venit?* Seneca, iv, 6, de Benef., et Act. cap. xvii, v. 25, *cum ipse det omnibus vitam et inspirationem.* Pric. Sic Apostolus dicit: *In ipso vivimus, movemur, et sumus.*

Et ex rebus gestis. Et addidi ex omnibus fere mss. *Quinque terras circumvit.* Ita restitimus ex vet. ed. Rom. 1470 et Is. omnibusque mss. præter 1 Colb. rec. et plerasque editiones, in quibus est, *postquam terram quinque circumvit.* Sed et Lactantius infra c. 22, de Jove ait, *cum terras circumiret.*

Imperia. Sic legunt omnes pene mss. edd. Betul. Spark. et Cellar. At 2 Reg. rec. multique editi, *imperium;* 2 Reg., *dedit;* in 2 aliis Reg., *dividit, reliquitque;* mendose: sua enim cuique pars, imperium. Cicero lib. iv, famil. epist. 1: *Orbem terrarum imperiis distributis, ardere bello.* Justinus, lib. ii: *Novercæ cognatos, quos Philippus imperiis præfecerat.*

GALLÆUS.

In Epitom. cap. 13, legitur quoque *cognatis distribuisset imperia.*—*Imperia divisit.* Ita vero solet: l. n, c. 16: *Attribui... imperia.* L. n, c. 22: *Mulieres... imperia suscipere.* Maxime in Epit. c. 13: *Cum amicis suis atque cognatis distribuisset imperia;* c. 38: *Fœ-*

superest ut mortem quoque ejus investigemus. Ennius in sacra Historia, descriptis omnibus quæ in vita sua gessit, ad ultimum sic ait: *Deinde Jupiter, postquam quinque terras circumvit, omnibusque amicis atque cognatis suis imperia divisit, reliquitque hominibus leges, mores frumenta paravit, multaque alia bona fecit, immortalis gloria, memoriaque affectus, sempiterna monumenta suis reliquit: ætate pessum acta, in Creta vitam commutavit, et ad deos abiit, eumque Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum; et sepulcrum ejus est in Creta et in oppido Cnosso, et dicitur Vesta hanc urbem creavisse; inque sepulcro ejus inscriptum antiquis litteris græcis, ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ, id est latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, sed antiquarum rerum scriptores: quæ adeo vera sunt, ut ea syllabis versibus confirmantur; qui sunt tales:*

minis imperia permisit. BUN.

Ætate pessum acta. Ita mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 5 Colb., Lips., Brun., et edit. Fasil., Betul., Tornes., Thom., Spark., Is., Thys., Soubr., Gall., 2 Lipsienses; accedentibus editis Egnat., Paris. 1525, Graph., Crat., Antwerp. 1539, Gymnic., Fasil., Henr., Petri, in quibus est *pessumata;* in 4 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. edit. Rom. 1470, Azul. 1490, *persumata,* corrupte; 1 Colb. a secunda manu *perfinita;* 1 Clarom., *perfuncta;* 2 Bononienses, Taxaq., Pen. et Bocatius lib. vii, cap. 1, *pessume acta;* vitiose. Nam cum Lactantius velit *mortem Jovis* investigare, et cum Ennius ibi totus sit in laudibus Jovis, parum apposite de vita ejus pessume acta mentionem faceret: itaque Lactant. dicit ætatem Jovis pessum actam, eo quod ad finem sui jam tum venerat. 1 Vatic. habet, *consummata.* Sensus igitur est, *ætate pessum acta,* id est, *ætate in inum, vel ad ultimum et finem inclinante;* sic *pessum abire* apud Plautum, et *pessum ire* apud Collumellam, est in profundum abire, in profundum ire.

Vitam commutavit. mss. 2 Colb., Cantabrig., et 1 Clarom. et ed. Sublac., *consummavit.*—*Vitam commutavit.* Licet Heumannus ex 1472, 76, 78, *consummavit,* scribat, rectius tamen Reimm. et plures, *commutavit.* Nam in Epit. c. 13 iisdem verbis dicit: *Jovem in Creta vitam commutasse, atque ad deos abisse.* BUN.

Curetes. Triplices sunt Curetes: Ætolici, Phrygii, et Cretici. Ætolici inhabitantur Chalcidem: de Curetibus vide Strabonem, lib. xviii, et Hyginum, fabula 159. Ii erant Cretenses ipsi ex Plinio et Solino.

Sepulcrum ejus est in Creta. In Creta abest a ms. 1 Reg. et edd. Thys., Gall. et Walch. et in Epitome, c. 13, et apud Arnobium, lib. iv. De Jovis sepulcro in Creta insula, vide Melam lib. ii, cap. 7, et Solinum, c. 17, quod etiam ostendebatur temporibus Theophili Antiocheni, Arnobii libro iv et Epiphani in Anchorato.

In oppido Cnosso. Ita scribo cum præstantioribus mss. Regio-Puteano et 1 alio Reg., 3 Colb., 1 Clarom. et ed. Rom. 1468, faventibus 1 Bonon. minus antiquo qui habet, *Enosso;* Bonon. antiquiore *Coosso,* 1 al. Reg., 2 Colb. ac edit. Walch., *Cnosso;* 1 Reg. *Nosso;* 2 Reg., Marm., et edit. Rom. 1470, *Gnosso;* in Epitom. c. 13, 4 Reg., Navarr., 1 Colb., Vict., Gat., Brun., edd. Ald., Paris., 1525, Graph., Crat., Gymnici, Fasil., Cellar., Thys., Gall., *Gnosso.* Utraque lectio recepta. *Cnosso* autem est oppidum Cretæ, de qua vide Strabonem libro Geographiæ x.

Zan. Sic legendum esse arbitramur; idque ex au-

Δαίμονας ἀφύχουσι, νεκρῶν εἰδύλα κερμάτων.
Ἰν Χρήτη καύχημα τάρου ἢ δίσμορος λαχεῖ.

Cicero de Natura deorum, cum tres Joves a theologis enumerari diceret, ait tertium fuisse Cretensem, Saturni filium, cujus in illa insula sepulcrum ostenditur. Quomodo igitur potest deus alibi esse vivus, alibi mortuus, alibi habere templum, alibi sepulcrum? Sciant ergo Romani, Capitolium suum, id est summum caput religionum publicarum, nihil esse aliud quam inane monumentum.

Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regnavit, et qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorum genitus esse dicatur. Videamus quid in eo fuerit deo dignum: in primis illud, quod aureum sæculum narratur habuisse; quod justitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in hoc, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens deo, quam justum regimen, ac pium sæculum? Sed cum eadem ratione natum esse cogito, non pos-

sum putare Deum summum, quo videam esse aliquid antiquius, cælum scilicet atque terram. At ego Deum quaero, ultra quem nihil sit omnino, qui fons, et origo sit rerum. Hic sit necesse est, qui cælum ipsi condidit, terramque fundavit. Saturnus autem si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum potest Deus esse principalis, qui aliis ortum suum debet? aut quis præfuit mundo, priusquam Saturnus gigneretur? Sed hoc poeticum est (ut dicebam paulo ante) figmentum. Nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoque intervallo separata, in unum coirent ac filium procrearent: aut is, qui natus esset, non potissimum genitoribus similis existeret; sed eam formam gereret, quam parentes sui non habebant.

Quæramus ergo quid veritatis sub hac figura lateat. Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: « Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Cæli filium

VARIORUM NOTÆ.

ctoritate vet. et optimi ms. Regio-Puteani. Item alterius Reg., Gat., Marm., 1 Clarom. et 4 edit. rec. et Epitom., c. 15. In mss. 1 Reg. et 3 Colb. Ζῆνα; 1 al. Colb. et 1 Clarom., Ζῆνα; 1 Sorbon., Ζῆμα; in 3 Reg. et edit. Rom. 1468, 1470, et 7 aliis antiquis, Ζῆς. Vide Callimach. Hymn. in Jov.

Δαίμονας. Latine:

Dæmones inanimes, cadaverum simulacra mortuorum, Quorum Creta in jactantiam sepulcra misera habet.

Sibyll. carmina, serm. 8.

Καύχημα τάρου. Hinc corrigendus est codex Sibyllinus qui habet, τάρου καύχημα: ibi enim scansio non constat: nec ἔξει est legendum, ut ibi; sed ut in nostro ἴσχει. Isæus. Ms. Cauc. habet ἔξει.

De Nat. deor. Scilicet l. iii, et post eum Arnobius lib. iii.

Enumerari. Sic a me restitutum ex edit. Betul. et omnibus mss. præter Pen. in quo numerari, cui lectioni adstipulatur et ipse vulgatus Ciceronis locus: Principio (inquit) Joves tres numerant. In cæteris Lactantii editionibus est nominari.

Capitolium. Arx Romæ, in qua Jovi templum fuerat ædificatum, unde Jupiter Capitolinus; a quo vero sic dictum Capitolium vide Arnobium l. vi.

Tantorum elementorum. Hoc est, cæli et terræ. Nam Saturnus filius fuit ætheris et terræ; Saturnus enim et Titæ filius erat: verum Uranus, et Cælum, et Æther interpretatur, sicut Titæa idem est ac Terra.

Aureum sæculum narratur habuisse. De aureo Saturni sæculo vide infra, l. v, c. 4 et 5: Rex Saturnus, inquit Trogius apud Justin., l. XLIII, tantæ justitiæ fuisse fertur, ut neque servierit sub illo quisquam, neque quidquam privata rei habuerit, sed omnia communia et indivisa omnibus fuerint, veluti unum cunctis patrimonium esset. Et Virg. 1, Georg.:

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat.

Et Ovid., l. iii Amorum, eleg. 7:

Signabat nullo limite fossor humum.

Quod de eadem ætate habetur in Hesiodo:

Cælorum imperium dum Rex Saturnus habebat,
Dis similes summa debebant pace, nec ullus
His labor aut ærumna fuit.

Adde et Martialem de Saturno, l. XII, epigr. LXIII. Hæc fabula hausta fuit ex Scriptura; per Saturni enim

aureum sæculum, intelligendum illud tempus quo, orbe nondum diviso, Noachus in universum genus hominum, ut pater in liberos, naturale habuit imperium: atque aureum illud sæculum sumptum videtur ex Vaticinio Lamechi de Noach, Gen. v, 29: *Iste consolabitur nos ab operibus, et laboribus manuum nostrarum, in terra cui maledixit Dominus.* BOCHART. — Hæc tamen a Samuelis Bocharti tempore, non ad historiam sacram, sed ad profanam rectius referuntur. Aurelius Victor de origine gentis romanæ sic loquitur de Saturno: *Is primus agriculturam edocuit, ferosque homines ex raptu vivere assuetos ad compositam vitam traduxit.* Vide supra locum Justini.

Quod justitia sub eo fuerit in terra. Hoc etiam commode de Noe accipi potest. Nam, non modo justus, sed et justitiæ præco sedulus fuit; cum eo vixerit sæculo quo hominum mores erant perditissimi, nihil non egit, ut illos ad veræ pietatis normam verbo et exemplo reduceret. Saturnum itidem regem justissimum fuisse volunt, adeoque pro virili, *Homines sui temporis ex ogresti vita ad humaniorem cultum transulisse, et propterea magnos honores consecutum, multa orbis loca peragrassæ, et omnes ad justitiam et animi simplicitatem induxissæ.* Diodori verba sunt, l. v Biblioth., neque aliter Aurelius Victor in l. de Orig. gentis Rom: *Feros homines ex raptu vivere assuetos ad compositam vitam traduxit.* Virg. Æneid. VIII:

Is genus indocile et dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit.

Teneo aliquid in hoc. Ita restitui ex mss. vet. et optimis 1 Bonon., Regiis 3, Colb. 2, Brun. In ms. Jun. de eo. In mss. rec. tribus Colb., 2 Clarom. ac editis est in eo.

Quo videam esse aliquid antiquius. Sic emendavimus ex vetustissimis et optimis mss. 2 Bonon., Regio-Puteano, nec non ex 2 aliis Reg., Taxa., 1 Colb., 2 Clarom., cum in septem aliis mss. et in editis sit quod videam; in scriptis Christ. et Balliol., cum videam.

Nihil sit omnino. Sic restituimus ex mss. In editis autem est, nihil est omnino.

Priusquam. Ita reposui ex mss. In editis autem est, antequam.

Minucius Felix. Cujus extat libellus elegans adversus Gentes, vixit tertio sæculo.

In Italiam, etc. Mirum est quantum distant tempora inter Saturnum Urani filium et Saturnum italicum: hic enim decimo quarto ante æram vulgarem vixit sæculo; sed Saturnus, Urani filius, vigesimo ante nostram æram sæculo fuit. De Saturni tamen

dictum, quod soleamus eos quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenerint, de cœlo cecidisse dicere; terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. » Sunt hæc quidem similia veri, non tamen vera: quia constat etiam tunc cum regnaret ita esse habitum. Potuit et sic argumentari: Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina eorum cœlo terræque indidisse, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur; qua ratione et montibus et fluminibus nomina scimus imposita. Neque enim cum dicunt poætæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari; sed eos utique significant, qui nati sunt ex his hominibus, qui vel vivi, vel mortui, nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos, fuit usitatum. Sic maria eorum traxisse nomina accipi-

A mus, qui deciderant in ea, ut Ægeum, Icarium, Hellesponticum: et in Latio Aventinus, vocabulum monti dedit, in quo sepultus est; Tiberinus vel Tiberis, anni in quo mersus est.

Non ergo mirandum, si nomina eorum cœlo terræque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo non ex cœlo natum esse; quod fieri non potest: sed ex eo homine, cui nomen Urano fuit. Quod esse verum Trismegistus auctor est: qui cum diceret admodum paucos extitisse in quibus esset perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos suos nominavit. Hæc ille quia ignoravit, alio traduxit historiam; qui quomodo poterit argumentari, ostendi: nunc dicam, quomodo, ubi, a quo sit hoc factum; non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit. In sacra Historia sic Ennius tradit: « Deinde Pan eum deducit in montem, qui vocatur

VARIORUM NOTÆ.

in Italiam adventu, vide Diod. Sicul., l. iv, et Dionys. Halicarn., l. i. De Saturno, Urani filio, videas scriptiores rerum mythologicarum. Id tamen factum est, quod omnia quæ a diverso Saturno et Jove diverso gesta sunt, in unum contulerunt: hinc venit confusio quædam, quæ non nisi per temporum et locorum examen explicari queat.

Qui repentino advenerint, de cœlo cecidisse. Sic Tibull.:
Tunc veniam subito, nec quisquam nuntiet ante,
Sed videar cœlo missus adesse tibi.

Qui repentine advenerint. Vulgo legant recentiores *repentino*, quasi *de repentino*. At Lips. mss. et ed. Ald. et antiquiores Aldina, Rom. et Ven., *repentine*, adverbii forma, non multum adhuc observata. Bux.

Repentine. Mss. Angl., Lips., tert. Goth., Ultr., Cauc., et edd. Bas. 1556, Torn., Thom. et sequentes, *repentino*, vocali quarta. Voce Plauti Pseud. i, 4: *Repente exortus sum, repentino occidi*; et Cic. pro Quintio, c. 4, et moritur *repentino*. Bux.

De cœlo cecidisse. Hæc abunde illustrent interpretes ad Minuc., c. 22. Savaro ad Sidon. vi, ep. 10, p. 378: *Velut polo lapsa reputabitur*. Bux.

Ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sic etiam Tertullian., Apol. auctor, l. de orig. gentis Rom.: *Primus in Italiam venisse creditur Saturnus. Tanta autem antiquorum hominum simplicitas, ut advenas, quod eorum originem ignorabant, cœlo et terra editos non solum ipsi crederent, sed posteris affirmarent.* Eadem habet Aurelius Victor de origine gentis Romanæ. Omnia enim e cœlo et mari orta credebant. Ita ignotorum origo ad cœlum, aut mare relata, ut cœli, aut Neptuni filii crederentur. Serv. in Virgil. Scholiast. Apollonii, monstruosos terræ filios, truculentos Neptuni habitos scribit. Næv. apud Prisc., *Titanes filii terræ.* Et Orpheus in Hym. obscuris et ignotis parentibus orti. Idem Rhodigino Antiquar. lection., l. ii, c. 28, ac Politiano in Miscellan., c. 48.

WOUWER.

Cœlo terræque indidisse. Confusio inde orta est apud Latinos, quod *ὀυρανός* et *τεταία*, quæ nomina patronymica, transtulerunt per nomina realia. Sed paulo post in hoc ipso capite aliquid verosimilius de Urano refert Lactantius.

Atlantis. Is fuit rex Mauritanix, qui in montem sui nominis transformatus dicitur; cuius fabulam vide apud Ovidium, l. iv Metamorph.

Inachi. Is primus fuit rex Argivorum, decimo nono ante æram vulgarem, ut creditur, sæculo. Is erat ex

genere Titanorum, et Saturni ac Jovis cognatus. Dicitur nomen suum dedisse fluvio Peloponesi, vel in eum artibus Jovis fuisse præcipitatum.

Ægeum. Ab Ægeo Thesei patre, qui ob mortem filii falso sibi annuntiatam, se in mare præcipitem dedit: hoc evenit decimo tertio ante vulgarem æram sæculo. Vide Solinum capite 15.

Icarium. Ab Icaro Dædali filio, cuius fabulam videas apud Ovidium libro viii, Metamorph. Solinus, Varronem secutus, refert, Icarum Cretensem in hoc mare naufragio periisse, et de exitu hominis nomen loco impositum fuisse; atque ita historia locum fabulæ dedit: at nunc ex fabula historia deducere cogimur. Vide Solinum capite 21.

Hellesponticum. Mss. 18 cum editis Rom. 1470, Soubron. et Tornes. habent *Hellespontium*. Fortasse legendum *Hellespontium*, ut supra *Hellespontium* ad c. 6. Hellesponticum mare, vel Hellespontus, fretum est angustum inter mare Ægeum et Propontidem, Asiam ab Europa septem non amplius stadiorum intervallo disternans: nomen sortitur ab Helle, Athamantis filia, vel ab Ἑλλη, unde Ἑλληνας, quæ fuit una Græcorum appellatio.

Aventinus. Vide Tit. Liv., l. i.

Tiberinus. Vulgatior fama est Tiberinum, Capeti filium, decimum Albanorum regem, insignem latronem, cum in trajectu Tiberis submergeretur, nomen dedisse fluvio, qui prius Albula dicebatur.

Qui reges genuerant potentissimos. Reimm. *attributa essent, quos reges fuisse potentissimos legimus, qui reges genuerant potentissimos.* Bux.

Trismegistus. Quem vide in Pimandro, c. 10.

Sit hoc factum. Sic restitimus ex mss. Regiis, 6 Colb., Lips., Em., Goth., 2 Clarom., 2 Brun. Et lectio nostra confirmatur ex mox sequentibus: *Non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit.* Plerique editi, hoc dictum.

Ennius. Cujus tantum supersunt fragmenta.

Pan eum deducit in montem. Locus est obscurissimus, et mira tum mss. tum editorum varietas. Ex his hanc elegi lectionem, utpote eruditorum virorum consilio, majorique mss. et editorum numero ac auctoritate probatam, nempe mss. multorum Vaticanorum, 2 Bonon., 2 Reg., 1 Sorbon., Lips., Tax., Pal., Cantabr., Christ., Edit., Venet. 1490, Soubron., Tornes. 1579, Genev. 1615, et Isæanæ; faventibus quoque aliis 7 Reg. inter quos est optimus Puteanus, 4 Colb., Gat., Marm., 1 Clarom., Brun., et edit. Rom. 1468, 1470, ac Cellar., in quibus legitur *Paneum*; item mss. quibusdam Vaticanis et Pen. quibus

cœli stela. Postquam eo ascendit, contemplatus est A late terras, ibique eo in monte aram creat cœlo; primusque in ea ara Jupiter sacrificavit: in eo loco suspexit in cœlum quod nunc nos nominamus, idque quod supra mundum erat, quod æther vocabatur, de sui avi nomine cœlo nomen indidit: idque Jupiter, quod æther vocatur, precans, primum cœlum nominavit; eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. » Nec hic tantum sacrificasse Jupiter invenitur. Cæsar quoque in Arato refert Aglaosthenem dicere, Jovem cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, et sacrificium faceret in littore, aquilam ei in auspiciis advolasse; quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugavit. Sacra vero Historia (scilicet Ennii) etiam ante consedissee illi aqvi-

lam in capite, atque illi regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Jupiter potuit, nisi cœlo avo? quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum, et in oppido Aulacia sepultum.

CAPUT XII.

Quod stoici figmenta poetarum ad philosophicam transferunt rationem.

Quoniam revelavimus mysteria poetarum, et Saturni parentes invenimus, ad virtutes ejus et facta redeamus. Justus in regno fuit. Primum ex hoc ipso jam Deus non est, quod fuit: Deinde quod ne justus quidem fuit; sed impius, non modo in filios quos necavit, verum etiam in patrem, cujus dicitur abscondisse genitalia; quod forsitan vere acciderit. Sed

VARIORUM NOTÆ.

est Panæum. In ms. Reg. antiquissimo Pavenium, in Em. Paneam, plur. Vatic. et 8 edit., Pantum, 1 Colb. Pancum, 1 al. Colb., Nav., Vict., Paucum, in 4 Clarom. Panen, in edit. Cratand., Antwerp. 1559, et apud Bocatium, l. III, Pangæum: qui altus est Thraciæ mons in Macedoniæ confinio, Philippis urbi imminens.— Panæum. Una voce quoque edd. Reimm. Ven. 1471, utraque 1478, 97, Rost. Panæum; Lips., 1, Pal., Bon., Tax. et multi Vaticani divisim Pan eum; ex iisdem alii: Pan eum deducit in montem. Cretæ. Bux.

Cœli stela. Sic prorsus legendum esse censent eruditi viri Petrus Ciaconius, Isæus, Baluzius, Franciscus, Cellarius, alique; non abludente ms. Victorino, in quo a prima manu est stelia, a στῆλη. Stela est columna. Martianus Capella l. II: Quasque librorum notas Athanasia conspiciens, quibusdam eminentibus saxis jussit adscribi, atque intra specum per Ægyptiorum abdita collocari, eademque saxa stelas appellans, deorum stemmata continere. Hunc igitur montem ob ejus altitudinem, cœli stelam, hoc est columnam, vocatum vult, tamquam qui cœlum contingere atque sustinere videretur. In mss. 10 Reg., 6 Colb., Sorbon., Nav., Vict., Gat., Marm., 2 Clarom., Brun., et in editis stella.

Quod nunc nominamus. Ita logo cum mss. 9 Reg. (quorum unus est optimus Puteanus), 6 Colb., Nav., Vict., 1 Sorbon., Gat., Marm., 1 Bon. Lips., 2 Clarom., Brun., edit. Rom. 1468, 1470. Editi multi, quod nominatur οὐρανός; 1 Bonon. antiquior, quod nominatur, simpliciter, sine οὐρανός: quæ vox inepte addita est, cum Lactantius ipse se mox interpretetur, quod nunc cœlum nominamus, tum ita primum a Jove fuisse nominatum.

Quod æther vocabatur. Ita mss. omnes cum editis Rom. 1468, 1470, et Tornes. 1579. Cæteri editi, vocatur.

Precans. Mss. 12 rec. multique editi, placans; quod participium abest a Lipsiensibus. In 1 Colb. est deprecans.

Sacravit. Lipsienses codd., sacrificavit. CELL.

Cæsar quoque in Arato. Ea verba nunc quoque in scholiaste Germanici supersunt; unde constat antiquitas scriptori. Fuisse vero dubius hic commentator etiam Lactantii avo videtur: quem enim simpliciter Cæsarem citat, eum germanicum Cæsarem aperte vocat c. 21 ejusdem l. et claris verbis l. v, c. 5. Scholia Grammaticum sapiunt, sed et Grammaticam curabant tum primi apud Romanos proceres. BARTHUS.

Aglaosthenem. Goth. vitiose, Aglaosthen. Scripsit Aglaosthenes, historiam Rer. Naxicarum, Naxus in-

sula in Cycladibus. Voss. Hist. Gr., l. III, p. 318. Muncker. ad Hygin. Astron., c. 2, pr. et ipse Hygin. Poet. Astr., c. 16 et 17.

Aquilam ei in auspiciis, etc. Aquila apud veteres auspiciis fuit accommodatissima. Festus.—Qua de re vide Suetonium in Octavio Augusto, ubi ob circumvolantem aquilam non semel plebs ipsi bene fuit ominata.

Tutelæ suæ. Quid sit tutela dictum est supra.

In Oceania. Sic emendavimus ex vetustissimis et optimis 2 Reg. aliisque 4 Reg., ac editis Rom. 1470 et 1474, faventibus mss. 2 Clarom. Gat., Marm., edit. Rom. 1468, quibus est in Oceania, Lips. Oceana, 1 Reg. rec. in Octavia, corrupte; 1 Colb., Nav., Vict., 2 Brun., in Oceani, mendose; 1 Reg. rec. et multi editi, in Oceano. Oceaniam, auctore Stephano, Lybiam, ubi Uranus habitavit, esse existimant nonnulli; alii melius (ut nobis videtur) Cretam, quæ a Creta nymphea hoc posterius nomen nacta est. Vide Plinium Histor. natur., l. IV, c. 12. Pro hac enim ultima opinione facere videntur duo subsequencia Lactantii verba, in oppido Aulacia; nam una ex centum urbibus esse perhibetur, quæ in Creta insula conditæ fuerant.—In Oceania... in oppido Aulacia. Oppidi nomen aliis Aulacia, aliis Aularia. Lips. 1, Alaria. CELL.

Aulacia. Ita mss. 1 Regio-Putaneus, Tornesianus et 1 Clarom. In 1 Reg. vetustissimo, Aulacia. In antiquis editionibus Alacia, in 2 Reg., 1 Clarom. et ed. Reg., Aulatia. 1 Lips., Alaria.

Quod fuit. Quia de Deo non potest dici quod fuit; est enim qui est (Exodi III): non enim sibi constans et semper idem.

Quos necavit. Quia dicitur eos vorasse, vel potius in carcerem eos detrusisse.

Cujus dicitur abscondisse genitalia. Sic restituimus ex omnibus manuscriptis, præter 1 Colbertinum in quo est cui, sicut et in editis. Vulgo dicitur Jovem exsecuisse Saturnum. Lycophron. in Cassand. vs. 76. Alii referunt Saturnum abscondisse genitalia Cœlo. Apollonius Argonautic. lib. IV, vs. 984:

Hic, ubi Saturni falx abdita (parcite Musæ,
Invitus refero, quæ nos docuere priores),
Quæ patris abscondit genitalia.

In Apollonii scholiis Timæus agnoscit ancipitem esse fabulam; Corcyram Drepanem vocari dicens, a falce, qua Cœli pudenda exsecuit Saturnus, aut Saturni Jupiter. BOCHART.—De hac fabula vide Macrobius libro I, c. 8, qui omnia refert ad rationes physicas.

homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulam explodunt tamquam ineptissime fictam: quam tamen stoici (ut solent) ad rationem physicam conantur traducere; quorum sententiam Cicero, de Natura deorum (*lib. II, cap. 24*) disserens, posuit: « Cœlestem, inquit, altissimam ætheriamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum: quæ ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Idcirco enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo, quippe qui omnia quæ arripuerit absumat. » Ovidius in *Fastis* (*Lib. VI, v. 291 sqq.*):

Nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam;
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Jure igitur virgo est, quæ semina nulla remittit,
Nec capit, et comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adscribi, qui quidem putatur ignis; et tamen eum poetæ non absciderunt. Potuit et Soli, in quo est natura et causa gignentium; nam sine Solis igneo calore neque nasci quidquam, neque augeri potest: ut nulli alii elemento magis opus sit genitalibus, quam calori, cujus fœtu concipiuntur, nascuntur, sustentantur omnia. Postremo etiamsi ita sit (ut volunt) qui magis abscissum esse Cœlum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique ge-

VARIORUM NOTÆ.

Abscidisse. Alii de Jove, alii de Saturno referunt. Conf. Tertull. 2, ad Nat., c. 12; Orig. l. 1; Cels. p. 14, lib. IV, pag. 196; Athenag. pro Christ. p. 70, 71 et p. 85; Huetius in *Demonstr. Evang. ad Chamum patrem denudatum videntem*, cum Bocharto applicat. Quintilianus auctor est l. 1, Inst. c. 6. Modestum scripsisse, quia Cœlo Saturnus genitalia absciderit, hoc nomine appellatos *calibes*.
BUNEMAN.

Ad rationem physicam. Cap. 11. not. et Tertull. 1 adv. Marc. c. 15. BUN.

Egeret. mss. 1 Colbert et Brun. *egeat*; nec male.

Putant vestam. Duplex apud antiquos fuit Vesta; una Saturni mater, quæ etiam pro terra sumitur, et dicitur deorum mater et magna mater; altera autem Saturni fuit filia: huic ultimæ cum Jupiter Titanas vicisset, optionem dedit, virginitatem, optavit. De hac ultima agitur in sequentibus Ovidii carminibus, quæ sunt libro VI *Fastorum*. Hujus Vestæ sacra fuerunt vetustissima apud Romanos; ab ea enim fluit ignis æterni per Vestales custodia et cura.

Qui quidem putatur ignis. Quod ignis usum Vulcanus primus mortalibus indicasse putatur: in cujus beneficii memoriam solemnibus die, quem *Lampudon* appellabant Athenienses, accensis a foco Vestæ facibus, per urbem discurrerant. BETULEIUS.

Eum poetæ non absciderunt. Eum correximus ex mss. et editis Rom. Soubron, Gymnic., Fasitel., Tornes. et roc. 2, Lips. In editis Thys. et Gall. *eam* mendose.

Sine Solis igneo, etc. De hac Solis ad omnium generationem necessitate, vide Platonem in sexto *Politicor.* et alios.

Cursum et conversionem, etc. Quia Saturnus propter

nitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet. Si vero habuit, et a filio abscissa sunt, ortus rerum, et natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt, cum affirmant eum esse Saturnum, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum continet; eumque græce id ipsum nomen habere. κρόνος enim dicitur, quod est idem, quod χρόνος, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis. Hæc Ciceronis verba sunt exponentis sententiam stoicorum (*Lib. II de Nat. deor.* c. 64): « Quæquam vana sit, cuivis intelligere promptissimum est. Si enim Saturnus Cœli est filius, quomodo potuit aut tempus a Cœlo gigni, aut Cœlum a tempore abscidi, aut postea tempus imperio spoliari a filio Jove? Aut quomodo Jupiter natus est ex tempore? Aut quibus annis saturari possit æternitas, cui nullus est finis? »

CAPUT XIII.

Quam vanæ sint et inanes stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et Ope.

Si ergo vanæ sunt istæ rationes philosophorum, quid superest, nisi ut vere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscissum? nisi forte aliquis existimet deum fuisse, qui timuit cohæredem: cum, si quid divinitatis habuisset, non patris genitalia deberit amputare, sed propria, ne Jupiter nasceretur,

vêtustatem est veluti temporis symbolum, de quo vide Heraclidis Pontici *Allegorica*, sicut et Fulgentium atque etiam Macrobius et S. Aug. de *Civitate Dei*, l. XVII, c. 19.

κρόνος. De quo vide Macrobius lib. I *Saturnal.*, cap. 22 et 29.—Hinc Saturni sacra *Cronia* dicta Accio. Conf. Savaron. ad Sidon. *Carm.* 15, p. 149. Huet D. E. p. 257. BUN.

Saturnus, quod saturaretur. Huetius c. I. p. 290. a ΣΑΤ, latuit, cum aliis A. Acoluthus statuit, verissime derivari ab Armenico, s. Ægyptiaco SATON, cum N suffixo, ut *Saton* sit *magnus cultor*; habetur enim pro inventore falcis messoriarum, quæ genitalia cœli, id est, gramina, herbas, flores, segetes, cœli, beneficio progenitas, desecuit. Vid. Acoluthi *Epist.* ad B. Abb. Lucensem MOLANUM in Leibniti *Collect.* Etymol. pag. 162. BUN.

Ex cœlo gigni. Cum Goth. ex Lips. Rost. Ven. 1471, 72, utraque faciunt; sed facile apparet, inquit Heumannus, a cœlo *rescribi oportere*. Non puto. Sic dixit c. 11, *apparet non ex cœlo natum esse*. Latini enim haud raro dicunt, gigni, generari, nasci ex aliquo, ex aliqua. BUN.

Abscidi. Ita omnes fere mss. et editi codices. Et olim dictum fuisse *abscidere* pro *abscindere*, a me observatum est ad Paulin. ep. 11 novæ ed. n. 7. Sic ait Joan. Bapt. *le Brun*, cujus hæc editio S. Paulini.

Vere. Id est, non allegorice.

Nisi forte aliquis existimet. Sic omnes libri in conjunctivo, *existimet*, præter Lips. tert. et Reimm. *existimat*. Heumann. *Lege*, inquit *existimat*; *ita enim Latini loquuntur*. Lactantius l. 1, c. 5: *Nisi forte arbitremur*, ubi noto; de *Ira*, cap. 10: *Nisi forte quis arbitretur*. Cicero l. X, *Att.*, 8: *Nisi forte... censueris*. BUN.

Timuit. Ergo Deus non erat existimandus; timor enim in deum cadere non potest.

(ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio in hunc modum nobis ex sacra descriptione tradita est. Item paulo post hæc infert: « Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos, atque educatos esse clam, seducit secum filios suos, qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum, atque Opem comprehendit, eosque muro circumegit, et custodiam his apponit. »

Hæc historia quam vera sit, docet Sibylla Erythræa, eadem fere dicens; nisi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, discrepat. Jupiter ergo liberatur summi sceleris crimine, quod patrem vinxisse compedibus perhibetur: id enim Titan patruus fecit quod ille contra pactionem jusque jurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contextitur: Jovem adultum, cum audisset patrem atque matrem custodiis circumseptos, atque in vincula conjectos, venisse cum magna Cretensium multitudine, Titanumque ac filios ejus pugnando vicisse, parentes vinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atque ita in Cretam remeasse: Post hæc deinde Saturno datam sortem, ut caveret ne filius eum regno expelleret: illum elevandæ sortis atque effugiendi periculi gratia, insidiatum Jovi, ut eum necaret: Jovem, cognitis

insidiis, regnum sibi denuo vindicasse, ac fugasse Saturnum, qui, cum jactatus esset per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum vel necandum Jupiter miserat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

CAPUT XV.

Quomodo, cum fuerint illi homines, dii fuerint nominati

Quibus ex rebus, cum constet illos homines fuisse, non est obscurum qua ratione dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agrestem vitam sine ullo rectore vivebant: non est dubium quin illis temporibus homines regem ipsum, etiam gentem summis laudibus ac novis honoribus jactare cœperint, ut etiam deos appellarent, sive ob miraculum virtutis (hoc vere putabant rudes adhuc et simplices), sive (ut fieri solet) in adulationem præsentis potentiæ, sive ob beneficia quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, cum chari fuissent iis, quorum vitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium; progressique longius

VARIORUM NOTÆ.

Ut scripta sunt. Dele, inquit Heumannus; *est glossæma.* Imo sunt verba Ennii repetita in Epitome, c. 43, non ergo delenda. BUN.

Hæc infert. Sic reposuimus ex mss. codicibus, præter duos Colbert. rec. et edd. in quibus est, *refert.*

Eosque muro circumegit. Sic cuncti pene mss. et editi omnes; ita ut nullus dubitem sic scripsisse Lactantium: Quasi dicas, *muro egit circum eos.* Equidem nullum auctorem latinum sic locutum invenio. Quidam malunt legere *murum*, ut in uno recentiore Colbertino. An mavis legere *eosque muros circumegit*, cum duobus Regiis, ex quibus unus est omnium vetustissimus? Vel hic *circumegit* est pro *circumdedit*, vel *cinxit*, seu *circumduxit*, ut est apud Virgilium:

Stridentem fundam circum caput egit.

Quod propius est latinitatis indoli, ut a *circum* casus pendeat. Sed verbum *circumdedit* Sparckio magis arridet, quam *circumegit*.

Iis. Sic correxi ex mss. Reimm. *hiis*, id est, *iis*. BUN.

Sybilla, etc. Sybillina carmina, *serm. 5*: ἡννεκα δ' ἄκουσαν, etc.

Sustulisset. Id est, e terra sublato, susceptos educasset, lib. 1, cap. 16. Plura Piiisc. ad Curt. l. ix, cap. 1, 25 not. 58. Schott. ad Senec. l. iv Contrôv., 26 p. 313. Barth. ad Stat. i. Silv. ii, 409, p. 66, et Bartholin. de Puerperio veterum, p. 72, sq. BUN.

Audisset. Ita mss. præter tres rec. in quibus, *vidisset.* In editis, *audivisset.*

Titanumque. Sic in editis ac mss. si quinque vulgatos excipias, in quibus est *Titanem*.

Filios ejus pugnando vicisse. Ita mss. quamplurimi et optimi. In 3 Reg., 1 Colbert. et Brun., *filios ejus pugna vicisse*; in 1 Colbert., *filios ejus expugnasse*; in Christ., 2 Colbert. et edit. Tornes. *filios ejus expugnasse*. In 1 Reg. rec., *socios suos expugnasse*.

Post hæc deinde. Pleonasmus. Vid. not. l. ii, c. 13, *Postea deinde.* l. vii, c. 5. *Post deinde; posthæc deinde.* Ex Colum. iii, 4, indicavit Heusinger, ad Veclner, pag. 157. BUN.

Sortis. Oraculi. Vid. not. l. i, cap. 6. BUN.

Elevandæ sortis. Id est, imminuendæ. In 1 Christ., *alienandæ*; 1 Colbert., *allevandæ*.

Honoribus jactare. Sic Reim. et plurimi. At Ven. 1471 et Rost. 1476, *honoribus tractare*. Utraque Ven. 1478, *honoribus ictare*. Corrupte. Insolens *honoribus jactare aliquem*; mallem *honoribus mactare*. Ita Lact. l. v., c. 9: *Eos laudant et honoribus mactant*. Ubi plura dant a me citati auctores. BUN.

Ut etiam deos appellarent, sive ob, etc. Origo consecrationis est hujusmodi. Mos erat antiquissimis temporibus, ut conditoribus urbium, aut aliis de publica re et vita communi bene meritis, a morte summi honores decernerentur, qui ἡρωικαὶ τιμαὶ dicebantur. Adulatio ac postea superstitio θεοποιῶν invenit, et paulatim pro diis haberi cœperunt, quibus antea heroci tantum honores fuerant decreti: Plutarch. in Mulier. præclaris factis. Hanc esse consecrationis originem, præter Lactant. hoc loco, etiam Athenagoras, Euseb., Theodoret., Minut. Fel. aliique disertè tradunt. Hinc igitur phrases adulationis plenissimæ, in *deorum numerum referre, in deos referre, ἀποθεῶν, vel θεῶν ποιῶν*, quibus abundant Veterum scripta. Hac adulatione reliquos mortales omnes superarunt Athenienses, ut notum omnibus iis, qui ipsorum historiam leviter tantum degustarunt. KIRCHMANNUS.

Ut fieri solet. Sublac. et Rost., *ut solet*. Haud raro illud fieri Lactantius aliique omittunt. Conf. l. i, c. 6, not.; l. vi, c. 10, not. BUN.

In adulationem. Vide S. Augustin. de Civit. Dei lib. ii, cap. 15.

Ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium. Cyprianus in tract. quod Idola dii non sunt: *Deos non esse, quos vulgus colit, hinc notum est. Reges olim fuerunt, qui ob regalem memoriam coli apud suos postmodum etiam in morte cœperunt. Inde illis instituta templa; inde ad defunctorum vultus per imaginem detinendos, expressa simulacra: nam et immolabant hostias, et dies festos dando honore celebrabant; inde posteris facta sunt sacra, quæ primis assumpta fuerant solatia.* Sic etiam apud profanos auctores. Servius ad 1 Georg. de Sylvano, Senec. epist. 40 de imaginibus loquens: « Desiderium absentis falso atque inani

per amorem meritī, memoriam defunctorum colere cœperunt; ut et gratiam referre bene meritis viderentur, et successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura deorum (l. II, c. 14) docet, dicens: « Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber. » Et alio loco: « Atque in plerisque civitatibus intelligi potest, acueudæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ causa periculum adiret optimus quisque virorum fortium, memoriam

honorē deorum immortalium consecratam. » Hac scilicet ratione Romani Cæsares suos consecraverunt, et Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse cœperunt, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur.

Privatim vero singuli populū gentis aut urbis suæ conditores, seu viri fortitudine insignes erant, seu fœminæ castitate mirabiles, summa veneratione coluerunt; ut Ægyptii Isidem, Mauri Jubam, Macedones Cabirum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum,

VARIORUM NOTÆ.

solatio levant. » Videsis Tacit. Annal. XII. etc. Ex B PRICÆO.

Per amorem meritī. Sic ms. 1 Bonon. antiq. et 40 editi. Abest meritī a 25 scriptis, et vet. edit. Rom., Betul., Tornes., Is.

Tollerent. Ex Cicerone de Nat. deor. lib II, c. 62, et omnibus mss. nostris ac edit. Tornes. sic emendamus. In editis est, *tolleret.*

Et alio loco: Atque in plerisque civitatibus. In editis Is., Gall. et Spark. erat, *Atque adeo*; quæ ultima vox abest a mss. Regiis, 1 Colb., 2 Brun. et ab ipso Cicerone lib. III de Nat. deor. cap. 50. In mss. 5 Colb., 2 Clarom., Christ. et in omnibus fere edit. adhuc ineptius, *Et alio loco, atque alio in plerisque civitatibus*; cum verba Ciceronis quæ sequuntur, non nisi ex uno, quem signavimus ioco, deprompta sint omnia. *Atque* satis inutile videtur: sed illud utpote Ciceronis sine necessitate conservavit Lactantius, ut Tullianum autem ex superiore loco, ex lib. II. cap. 24. *Alio frustra ex antecedente repetitum.*

Acueudæ. Ita omnes editi et mss. uno dempto. Apud Ciceronem legitur, *augendæ.*

Optimus quisque. Id est, *fortissimus* quisque, ut sequitur, *fortium.* Conf. not. lib. III, c. 17. BUN.

Hac scilicet ratione Romani Cæsares, etc. Post Romulum, cui, quamdiu res publica in libertate fuit, iste honos delatus sit, reperio neminem: postquam vero ad Cæsares omnia deferrī cœpta, tunc reditum est ad veterem illum morem, relatiq̄ inter deos sunt pleriq̄ imperatores, quorum catalogum vide apud Onuphr. Panvin. lib. II Pastor. Primus hoc honore Jul. Cæsar affectus est ab Augusto. Manilius:

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera numen
Majus, et Augusto crescit sub principe cœlum.

Solebat autem consecratio a Senatu decerni, penes quem, nisi sic ut tyranni regnarent, erat hujus rei auctoritas. Qua de re vide S. Athanasium adversus gentes. Hinc Æl. Spartian. in Vita Adriani: *Actus irrita fieri Senatus volebat; nec appellatus est Divus, nisi Antoninus rogasset*: et Jul. Capitol. aliquoties hujus Senatusconsulti meminit; ut in Antonino Pio: *Cum jucunditate a senatu Divus appellatus est, cunctis certatim admittentibus*; et in M. Antonino philosopho: *Deinde cum gratias ageret senatui, quod fratrem consecrasset*; et in Pertinace: *Per senatum et populum Pertinax in Deos relatus est.* Ritus autem consecrationis fuse descripsit Herodianus lib. IV. KIRCHMANNUS.—De hac Cæsarium apotheosi vide Theophilum ad Autolicum, sermone priore.

Et Mauri reges suos. Tertullianus Apol. cap. XXIV; *Unicuique provinciae, et civitati suus deus est, ut Syriae Astartes, ut Arabiæ Disares, ut Noricis Belenus, ut Africae Cælestis, ut Mauritaniae reguli sui.* Cyprianus de Vanitate gentium: *Mauri manifeste reges colunt, nec nullo velamento prætexunt.* VOSSIUS.

Cœperunt. Ita reposui ex mss. In editis autem est, *cœpere.*

Singuli populi. Id ait Tertullianus, quem vide nota præcedenti. Alii sunt dii provinciales, qui apud Alexandrum ab Alexandro Neapolitano occurrunt lib. VI, cap. 4. Qua de re consulendi sunt etiam auctores, qui de diis gentium scripserunt, quales sunt Lilius Gyraldus et Vossius.

Ægyptii Isidem. De Iside ejusque sacris, videsis hujus libri cap. 21.

Mauri Jubam. Præ aliis Juba a Mauris cultus videtur, cum nomen ejus apud auctores expressum invenitur, vel etiam forte, Juba nomen commune regum Maurorum fuit, ut Pharaonum, vel Ptolomæorum in Ægypto. De Juba inter deos relato vide Tertullian. in Apologetico. — *Mauri Jubam.* Notavit Cellarius ad Eutr. 6, 18, 2 et ad Minuc. c. 22, Jubam Numidarum, non Maurorum fuisse regem, intelligens de tempore Jubæ. At Gronovius defendit Minucium, quia ejus tempore Numidia sub Mauritania Cæsariensi continebatur, qua ratione etiam hic Lactantius, Eutropius, Sext. Rufus, Isidorus aliq̄ue defendi possunt. Davisius, ad Minuc. p. 157 putat, proprie sic dictis Mauris reges Jubarum nomine fuisse. Ipse vero Cellarius ad Eutrop. I, 5, fin. docuit, *solenne Latinis Numidas appellare Mauritanos*, idque de Juba ex altero civili bello constare. BUN.

Cabirum. Ita plurimi mss. ac editi. In edit. Rom. 1468, *Cabirim*; Betul. et Tornes. 1579, *Cabyrium*, in mss. 2 Reg. et ed. Rom. 1470, *Gabyrum*; 1 Reg., *Gabirium*; 1 al. Reg. et Marm., *Gabirum*; 1 Reg., *Sabirum*; 1 alter Reg., Viet., Nav., 1 Colbert. et Brun., *Scabrum*. De Cabiris vide Pausaniam.

Uranum. In antiquissimo Reg. ut et in alio Reg. recentiore a prima manu, *Uranium*.

Faunum. Is erat tertius post Janum Latinorum rex. Pici filius fuit, teste Virgilio, pater Faunorum et Latinorum; hic vixit, ut creditur, 520 annos ante Romam conditam. Hunc Romani colebant nonis decembris; vide Horat. lib. III, Ode 18. De hoc adhuc agetur infra cap. 22.

Sabini Sancum. Hoc nomen varie scriptum reperio. In nonnullis Lactantii mss. Vaticanis, in 1 Bonon. antiq., in Viet., Nav., Marm., et 3 Reg., quorum unus est veterrimus, et in editis Gymnic., Henr., Petri, Fasit., Soubr., Tornes., Thomas., Thys., Gall., 2 Lips., *Sancum*; optime. Quæ lectio probatur a Josepho Scaligero ad Varronem de Lingua Latina. In ms. Brun. est *Sancum* pro *Sancum*, u pro n; 1 Sorbon. et 1 Clarom., *Santum*; in Regio-Puteano aliisque 4 Reg., 5 Colb., Gat., Em., *Sanctum*; nec male. Ovidius enim Fastor. lib. VI eum vocat *Sancum*. Augustinus I. XVII de Civ. Dei, cap. 19, ait: *Sabini etiam Regem suum primum Sancum, sive ut aliqui appellant Sanctum, retulerunt in deos.* mss. Cantabrig. 1 Clar., ed. Rom. 1468, *Xanct*, mss. 1 Reg., 1 Bonon. rec. ac ed. Rom. 1470, *Xantum*; mss. 1 Reg. et ed. Venet. 1490, *Sabum*; edit. Paris. 1525, Ald. Grat., Graph., Antwerp. 1539, *Sangum*; ms. 1 Colb., *Fantum*; 1 Lips. *Ratum*; Ultr., *Annæum*. Qui autem hic Sabinis *Sancus* est, ille Græcis est *Hercules*; et Latinis *Deus*

Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones varia sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt, et quod alios honores, quos vita carentibus deferant, invenire non possunt. Præterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorem; qui (ut divina stirpe nati viderentur) divinos honores parentibus detulerunt, deferrique jusserunt. An potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorum sint institutæ, cum apud Maronem legat Æneæ verba sociis imperantis:

Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocate
Anchisem genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit potestatem:

Poscamus ventos, atque hæc me sacra quotannis
Urbe velit posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Jove Liber, et Pan, et Mercurius, et Apollo fecerunt; ac postea de his ipsis successores

VARIORUM NOTÆ.

Fidius. Vide Varronem, lib. iv Ling. Lat., cap. 10. Festus: *Fit sacrificium, quod est proficiscendi gratia Herculi aut Sanco, qui scilicet idem Deus est.* Vocabatur etiam *Semo*, ut apud Ovid. *Fastor.* lib. vi, v. 215. In veteri inscriptione Gruteri, p. 96, et in ea quam habet Fulv. Ursinus ad Cæsar. de Bello Gallico:

SANCTO. SANCO. SEMONI. DEO. FIDIO, SACRUM.

Sancus unus erat ex diis, quos in sexdecim Cælorum ordinibus enumerat Martianus Capella. De Sanco vide etiam Gregorium Giraldum lib. i *Histor.* deorum.

Quirinum. Vulgata sunt quæ de Quirino dicuntur, de quo vide Livium, Dionys. Halicarn. et Plutarchum.

Athenæ Minervam. Ab ea Athenarum urbs nomen sortita est. De hac igitur vide Pausaniam in Atticis, Plutarchum in Themistocle, Isocratem in Panathenæico, et S. Augustinum de Civitate Dei lib. xviii, cap. 9.

Samos Junonem. Samos insula maris Ionici, olim Junoni sacra, in qua habuit templum ab Argonautis fundatum. De hac Virgilius i *Æneid.*,

Quam Juno terris fertur magis omnibus unam
Posthabita coluisse Samo

De hac iterum infra cap. 17.

Paphos Venerem. Sic Virgilius lib. i *Æneid.*:

Ipsa Paphum sublimis adit, sedesque revisit
Læta suas, ubi templum filii, centumque Sabæo
Thure calent aræ.

Lemnos Vulcanum. Vide fabulam apud Homerum *Iliad* i, ubi legitur Vulcanum in Lemnum insulam fuisse præcipitatum.

Naxos Liberum. Naxos una ex insulis Cycladibus, Libero vel Baccho sacra, olim Dyonisia vocata, in qua vites eximia, ac proinde viaum generosum.

Apollinem Delphi. Sic legendum ex 17 editis *Delphi* in recto casu, ut præcedentia urbium nomina postulant. In mss. Regio-Put. et aliis 3 Reg., 5 Colb., 1 Sorbon., 2 Clarom., Gat. et Marin. a secunda manu ac vel. editis Rom. 1458 et 1470, est *Delphos*, mendo (ut videtur) ex præcedentibus nominativis in os nato. In cæteris mss. est *Delos*. Apud Virgilius *Æneid.* lib. vi, v. 12,

Delius inspirat vates, aperitque futura.

Sic per populos, etc. Hos topicos deos collegit Lilius Gregor. Giraldus syntagmate 1.

Et quod alios honores, quos vita carentibus deferant. Ita restitimus ex omnibus fere mss., ex editis Paris.

eorum. Accesserunt etiam poetæ, et compositis ad voluptatem carminibus, in cælum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges, etiam malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod malum a Græcis ortum est: quorum levitas, instructa dicendi facultate et copia, incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, et susceperunt primi sacra illorum, et universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla sic eos increpat:

Ἐλλὰς δὲ τί τιποῦθας ἐπ' ἀνδράσιν ἤρπασται;
Πρὸς τί δι' ἄρα μέγιστα καταστρέφεις ἀναίτης;
Θεοὺς ἀδάλοισ' τίς σοι κλέων ἐν ἤρῳ θέας,
Ταῦτα τελεῖν προλιπόντα θεοῦ μεγάλου πρόσωπον.

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit; siquidem solus exitit Platonis imitator, in eo libro, quo se ipse de morte filia consolatus est, non dubitavit dicere, deos, qui publice colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum judicari, quod et augurale habuit sacerdotium, et eosdem se colere venera-

an. 1525, Crat., Graph., Gymnic. In mss. 1 Colb., Brun. et in editis octo, et quos alios honores vita carentibus deferant. A mss. Lips., Pal. et 1 Colb., abest, quos.

Nunc pateras, etc. Virgilius vii *Æneid.* v. 135.

Hæc me sacra. Sic restituo ex cunctis ferme mss. Et sic habetur in antiquis aliquot mss. Virgilianis, et vulgatis nonnullis. In mss. 2 Colb. et 1 Clarom. a prima manu et editis, *Hæc mea sacra*, sed male.

Panegyricis. Jam a multo tempore sermones laudatorii nullam fidem meruerunt.

Levitas. Græcorum levitatem aliquoties perstringit, l. i, c. 18; l. iii, c. 14, et est communis eorum nota. Vid. Lud. Vivem ad Augustini. l. i Civ. Dei, c. 4, et l. ii, c. 14, et, quem plures excubunt, Abramam ad Cic. pro Ligar. c. 4, et Cort. ad Sall. Catil. viii, 2, p. 55. BUNEMAN.

Ἐλλὰς δὲ, etc. Oracula Sybillina, sermon. 5, aliter legunt: nam, præterquam quod secundum verum omiserit, qui sic habet,

Θηροῖς, ὅς ἀλά ἴσσι φορῖν θεοῦτα τελευτήν;

ubi in tertio est ἀναίτης, oracula Sibyllina habent πορῖεις, ut et codex optimæ notæ Cl. Puteani, qui est in Bibliotheca Regia: ubi impressi habet,

Τίς τοι κλέων ἔβλεν ἐν νῆ,

Ἰστέ σε πάδε ποιῖν μεγάλου θεοῦ προσώπου;

in mss. veterinnis Caue. et 3 Regiis, scriptum est,

Τίς σοι κλέων ἐν ἤρῳ θέας,

Ταῦτα τελεῖν προλιπόντα θεοῦ μεγάλου πρόσωπον.

Et sic legendum esse monuit doctiss. Francius. Horum autem versuum sic habet latina interpretatio:

Græcia quid confidis in viros principes?

Ad quid dona inania mortuis dedicas?

Immolas idolis; quis tibi errorem in mente imposuit,

Hæc te perficere relinquentem Dei magni faciem?

Platonis imitator. Sic Quintilianus libro x Ciceronem Platonis in philosophia æmulum vocat; atque ita Platonis addictum, ut cum ipso errare, quam cum aliis bene sentire maluerit. Vide Paterculum lib. i, cap. 17, ubi præclara habet de Ciceronis eloquentia.

In eo libro, quo se ipsum de morte filia. Perit hic liber cum aliis multis. CELL.

Se ipse. Mss. 2 Colb. et multi editi, *se ipsum.*

Dubitavit. Ita omnes mss. cunctique ferme editi. In ed. Gall., *dubitabit.*

Augurale sacerdotium. De quo vide Ciceronem ipsum, l. xii Epistol. ad Atticum, et l. iv Familiarium.

rique testatur. Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiae eodem modo se consecraturum esse profiteretur, quo illi a veteribus sunt consecrati, et illos mortuos esse docuit, et originem vanæ superstitionis ostendit. « Cum vero, inquit, et mares et fœminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur, assentiamur eorum sapientiæ, quorum ingenii et inventis omnem vitam legibus et institutis exultam constitutamque habemus. Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphytrionis, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam

A doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. » Fortasse dicat aliquis, præ nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, et doctrina, et exemplis, et ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi ac iudicii fuit; et hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum ejus et ratio ipsa, et consolatio amicorum, et temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica? idem de Gloria? Nam de Legibus, quo in opere Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse justam et sapientem civitatem, de Religione ita sanxit: « Divos, et eos qui cœlestes semper habiti sunt, colunt; et illos, quos in

VARIORUM NOTÆ.

Versiculos. Eleganter pro vulg. *lineas*. Conf. l. II, c. 8: *In his decem versibus*. BUNEMAN.

Imaginem filiae eodem modo se consecraturum. Hunc modum vide supra ad initium hujus capituli.

Mares. Verba Ciceronis in Consol.

Delubra. Apud Ciceronem, *templa*.

Assentiamus. Sublac. 1465, Rost. Ven. 1471, 97, Parrh. *adsentiam*. Fr. Fabritius testatur, ms. Lactantii librum habere, *adsentiamus*, atque eandem vocem Ciceroni l. I Off. 6 restituit cum aliis. Certe Gothanus clare, *adsentiamus*. Atque hæc forma placet Lactantio, l. I, c. 5, *Adsensit*; c. 18, *Adsensit*; l. III, c. 29, *Virgilius adsentit*; Epit. cap. 42, *Poetæ adsentiunt*. Imo ipse Cicero consensu codd. l. I Att., ep. 14, *Curioni adsenserunt*; l. II, ep. 1, *adsensit senatus*; pro Manil. c. 26, *ejus voluntatibus adsenserint*. Male igitur alii de Ciceronis consensu dubitarunt. Conf. Quintil. I Inst., c. 5. BUNEMAN.

Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Ita omnes mss. et edd.: scilicet homo. Locus iste depravatus nonnullis videtur, quem desumpsit Lactantius ex Ciceronis libro de Consolatione, qui deperditus est, et cujus tantum fragmenta supersunt; sic autem se habet: *Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Ægyptii (quod nullum profecto fuit), si Cadmi, etc.*

Cadmi progenies. Ino scilicet, quæ dea marina facta est.

Amphytrionis. Hercules, qui inter deos relatus est: si Cadmi progenies, aut Amphytrionis. Sic ex mss. et veteribus editis Rom. 1474, Venet. 1490, Florent., Tornes. 1579, Genev. 1615, ac Cellar. hæc isto ordine reposuimus; et sic corrigendum esse ipsa ratio docet. Huic lectioni adstipulantur fragmenta Ciceronis de Consolatione, quæ collegerunt Sigonius ac Patricius hunc locum ex Lactantio referentes. In 5 mss. rec. totidemque editis legitur: *Si Cadmi aut Amphytrionis progenies*; in octo editis *Amphionis*, corrupte: nullam enim Amphionis, at Amphytrionis in deos relatum novimus progeniem, Herculem nempe, Amphytrionis filium: ut eum sic vocat Euripides in *Hercule insano*. Partim ex Isæo.

Tyndari. Castor et Pollux, qui ob id Tyndaridæ dicti sunt.

Præ nimio luctu. Cic. IV Tusc., 29: *Consolationis librum in medio (non enim sapientes eramus) mœrore et dolore conscripsimus*. BUNEMAN.

De Republica. Cujus quidem extat fragmentum in *Somnio Scipionis*.

De Gloria. Jamdiu intercidit liber ille Ciceronis.

Platonem secutus, etc. Sic profecto legendus hic locus, et sic habent omnes mss. et editi, præter Thys., Gall., Spark. et Walch., in quibus deest *civitatem*.

Mirum quam ex ista omissione hic hallucinatus sit Gallæus, qui ex suppresso in editione Thysiana nomine *civitatem*, vocem *usuram esse*, quæ infinitivi modi futurum est verbi *utor*, usurpavit pro substantivo nomine *usura*; indeque occasionem sumpsit diluendi usuræ crimen, probandique ex truncato isto Lactantii loco *usuram esse licitam*: quod in auctoris nostri mentem nequaquam venit; quippe qui contrarium asserit infra lib. VI cap. 18, Epitom. cap. 64. *Usuram damnarunt Ecclesiæ Patres, concilia, et ecclesiastici scriptores tam theologi quam canonistæ, ut ostendit Dominus Ludovicus Bulteau, in libro quem Gallica lingua contra Gallæum, in nostri Lactantii defensionem Parisiis an. 1691, data opera edidit, ad quem remittimus lectorem, et præcipue ad cap. 2 et 3.* Francius videns non bonam esse editionis Gallæanæ lectionem, legendum esse censebat, *usurum esse justum et sapientem*. Sed potius sequendi sunt mss. codices.

Usuram... justam et sapientem civitatem. Addunt *civitatem* mss. omnes, etiam Reimm. et edd. Sublac., Rom., Rost., Ven. 1471, 72, utraque 1478, 93, 97, Pier., Parrh., Crat., Paris., Tornes., Gryph., Junt., Ald., Gymn., Thom., Isæus, Cant., rectissime. Respexit ad Platonis institutum, qui *civitatem de sapientibus voluit componere*. Lact. III, 25. Unde absona sunt h. l. omnia, quæ Gallæus et Walchius, perperam vocem *civitatem* omittentes, de *usura* hic annotarunt. Ridiculam illam Gallæi de *usura* commentationem ex instituto confutavit Lud. Bulteau (hic enim auctor est teste Pezii Bibliotheca Bened. Maurian. l. I p. 62) in *Défense des sentimens de Lactance sur le Sujet de l'Usure*, à Paris 1672, quod scriptum recenset *Journal des Savants* 1672, p. 16-19. Hinc non opus puto dicta a me in Misc. Lips. tom. III, p. 140, repetere. Num vero, ut Walchius ibidem in Miscell., p. 361, regerit, sic *usura sapiens*, ut *sapiens excusatio, moderatio*, dici possit, ipse viderit. Idem, qui modus est facillimus se expediendi, *probabile est*, inquit, *verba hæc*, quo in opere, Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret *usuram esse justam et sapientem, sapere glossemata*. Heumannus hic nullam glossam suboluit. Addidit vero hic illa, ut leges sapienti et justæ civitati positæ eo sapientis datæ crederentur, et ut huic testimonio de hominibus in cœlo ab hominibus locatis, quod hic urget, gravissimo, major fides haberetur. His gemina sunt Lact. I, cap. 5: *Quem (Platonem) Cicero secutus atque imitatus in plurimis... in iis libris, quos de Legibus scripsit. Idem manifestum ex ipso Cicerone de Legibus l. II, c. 6: Ut... fecit Plato... gravissimus... de Legibus, id mihi credo esse faciendum. Ibid. c. 7, c. 15, c. 16, c. 18, c. 27; l. III, c. 1.* BUNEMAN.

cælo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æsculapium, Pollucem, Castorem, Quirinum. » Item in Tusculanis, cum diceret totum pene cælum humano genere completum : « Si vero, inquit, scrutari vetera, et ex illis ea quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner, ipsi illi majorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cælum reperiuntur. Quære, quorum demonstrantur sepulcra in Græcia; reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysteriis : tum denique quam hoc late pateat intelliges. » Testatus est videlicet Attici conscientiam, ex ipsis mysteriis intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur : et cum de Hercule, Libero, Æsculapio, Castore, Polluce incunctanter fateretur; de Apolline ac Jove, patribus eorum, item de Nep-

A tuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait late hoc patere, ut idem de Jove cæterisque antiquioribus diis intelligamus, quorum memoriam si eadem ratione veteres consecraverunt, qua se imaginem nomenque filix consecraturum esse dicit, ignosci mærentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu et placito innumerabilium stultorum aperiri cælum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio; deus Quirinus, quia hoc pastoribus visum est : cum alter gemini fratris existerit, alter patriæ parricida. Quod si consul non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis etiam de-

VARIORUM NOTÆ.

Quos in cælo merita locaverunt. Mss. 2 Colb., *collocaverunt.* Ed. Rom. 1470, *in cælum merita locaverunt.* Cicero, cujus locus est in secundo de Legibus cap. 19, habet, *et illos quos cælum merita vocaverint; vel, et illos quos in endo cælo merita vocaverint, ut in quibusdam libris Ciceronis legi testatur, et legendum censet Muretus ad illud Catulli; Flavi, delicias tuo Catullo.*

Si vero. Ita emendavimus ex mss. et edd. Rom. 1470, Tornes. et Walch. In cæteris editis, *Si voluero.* Locus est apud Ciceronem Tusculanarum quæst. lib. 1, cap. 29.

Quoniam es initiatus. In paganis sacris institutus. De initiis mysterisque, et usu eorum inter Paganos, Ciceronem consulas Lib. II de Legib., cap. 14. CELL.

Attici conscientiam. Hinc testem habes Lactantium Atticum fuisse illum, qui per litteram A interlocutor designatur in libris Tuscul. qua de re quæstio esse solet, ut notat Turnebus IX *Advers.*, c. 18 : nam alii, ut Lambin. in annotationibus ad lib. earum Quæstionum, Lactantii opinionem refellunt, et non Atticum; sed incertam personam, puta, Adolescentem designari contendunt, sive auditorem, ut Robertellius in Annotat. ad varios auctores. ISÆUS.

Incunctanter. Aliquoties hac voce utitur, l. II, cap. 7, *cotem incunctanter secuit.* Elegantius in eadem historia Livius l. I, c. 56, *haud cunctanter.* Conf. Lact. l. VI, cap. 12. Usus ante nostrum Cyprianus de Lapsis ed. Basil. fol. 286 : *Incunctanter et largiter fiat operatio.* De Mortalit. prope fin., *Incunctanter ac liberiter.*

BUNEMAN.

Majorum gentium deos, etc. Deos majorum gentium vocat, ad imitationem Reipubl. Romanæ, eos qui duodecim Consentes appellantur. Patres quos Romulus legerat, majorum gentium appellabantur. Tarquinius deinde Priscus centum Patres in curiam legit, qui minorum gentium, et Patres conscripti sunt appellati. Consentes Dii, Ennians numerantur versibus :

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo;

quibus deinde adscriptitios addiderunt octo, ut essent numero XX. Atque hæc numina propter majores in mundo administrationes selecta dicebantur, ut Augustinus ex Varrone indicat. Apud Ægyptios similes fere Deorum ordines et gradus fuerunt, sicut apud Herodotum in Euterpe legimus. BETULEIUS.—Ac postea innumeri promanarunt dii; ita ut Cæsares ipsi, quamvis hominum pessimi, inter deos collocarentur.

Deus Julius, etc. Hic primus Cæsarum fuit consecratus, idque ab Augusto, de quo Suetonius in Julio CLXXXVIII. Hinc in Juliani Cæsaribus, Augustum Silepus vocat *κοροπλαστήν, puparum effectorem, ratio-*

nemque eo hujus ridiculi nominis poscente, respondet, uti homuli illi faciunt pupos, sic ipsum fecisse deos; quorum unus primusque esset Julius Cæsar. Similiter de eo Manilius extremo lib. IV :

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera numen
Majus, et Augusto crescit sub principe cælum.

— *Deus Julius, quia... placuit Antonio.* Dignus Plinii locus Panegyri. cap. 11, qui cum hoc nostro componatur. *Dicavit, inquit, cælo Tiberius Augustum, sed ut majestatis numen induceret: Claudium Nero, sed ut irrueret: Vespasianum Titus, Domitianus Titum; sed ille, ut Dei filius, hic, ut frater videretur.* CELL.

Antonio. Qui, auctore Tranquillo, cum esset Consul, per præconem pronuntiavit senatusconsultum, quo Cæsari omnia simul et divina et humana decreverat. Vide Ciceron. Philippica II.

Deus Quirinus, etc. Hic est Romulus, ut videre est in fine hujus capituli : nomina enim mortuis mutabantur. Si nosse velis quare pastoribus sic visum fuisse referat Lactantius, adis Livium, caput 7 lib. II, ibi reperies senatum a Romulo e pastoribus electum; atque hic dici pastoribus sic visum, quia Senatus (e pastoribus creatus) subornavit Proculum, ut nuntiaret plebi suæ, *vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum ut sibi delubrum fieret, sed Deum esse et Quirinum vocari.* De Quirino præter Livium, Dionysium Halicarnassecum et Plutarchum jam citatos, lege S. Cyprianum de idolorum Cultu, et S. Augustinum lib. III de Civit. Dei, cap. 4. — *Deus Quirinus.* Tertull. II Nat., 9 : *Romulus post mortem Deus. Sane Romulus et fratrem interfecit, et alienas virgines dolo rapuit : ideo Quirinus est, qui tunc parentibus quiritalium est per illum.*

Gemini fratris. Sic legendum ex mss. 4 Reg. quorum duo sunt vetustissimi, 4 Colb., Cauc., Gronov., Lips., Ultr., Pal., 2 Clarom., Em., 2 Brun., ms. Jani Gallemi, et ed. Betul. et 2 Lips. Sic etiam legit Augustinus de Civ. Dei, lib. III, cap. 15 : *Sed quomodo et istum diu toleraret, qui fratrem geminumque non pertulit.* Geminus frater vocatur, inquit Isæus, qui uno partu et uno die natus est. Virgil. de Romulo et Remo lib. VIII :

Geminos hinc ubera circum
Ludere pendentes pueros.

Legitur germani in recent. 4 Reg., 4 Colb. et Cantabr. et in cæteris editis.

Patriæ parricida. Ita et Cicero l. III Officior., cap. 5, ad finem. Ubi verba hæc sunt de Cæsare : *Potest enim cuiquam esse utile scdissimum et teterrimum parricidium patriæ, quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus parens nominetur ?*

Pisonis socieri, et L. Cæsaris propinqui, qui vetabant A funus fieri, et Dolabellæ consulis, qui columnam in foro, id est, tumulum ejus evertit, ac forum expiavit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur :

O Romule, Romule dic, o,
Qualem te patriæ custodem dii genuerunt?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, o genitor, o sanguen diis oriundum !

Ob hoc desiderium facilius creditum est Julio Proculo mentienti, qui subornatus a patribus est, ut nuntiaret plebi vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, et Quirinum vocari. Quo facto, et ipsi populo persuasit Romulum ad deos abiisse, et B senatum suspitione cædis regiæ liberavit.

CAPUT XVI.

Qua ratione dii esse non possint, quos sexus differentia discernit; et quod in naturam Dei non cadit officium generandi.

Poteram iis, quæ retuli, esse contentus; sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamvis ipso religionum capite destructo, universa sustulerim, libet tamen prosequi cætera, et redarguere plenius inveteratam persuasionem, ut tandem homines suorum pudeat ac pœniteat errorum. Magnam hoc opus, et homine dignum.

Religionum animos nodis exsolvere pergo,

VARIORUM NOTÆ.

Pisonis socieri, et L. Cæsaris. L. Piso Calpurnius, Cæsaris socer, post eadem illius æque ac L. Cæsar pro libertate stetit, quod de isto Philipp. XII, cap. 6, de hoc lib. IX, epist. 14, confirmatur. CELL.

L. Cæsaris. Scribit de hoc ad Dolabellam Cicero I. IX Epistolar.

Tumulum. Sic restituimus ex omnibus pene et melioribus mss. Regiis, 4 Colb., Goth., 2 Brun. et edd. Betul. ac Cellar. In cæteris editis et in mss. rec., 2 Colb. ac 1 Clarom., titulum. Illam columnam evertit consul Dolabella: quod factum magnopere laudat Cicero Philippic. I, cap. 2, ad Atticum XIV, ep. 15.

O Romule. Ita Ennius II Annal., teste Prisciano.

Plebi. Exponimus τὸ suæ, quod deest in mss. et perperam addunt editi, si excipias Cellar. De Romuli apotheosi vide Valerium Maximum lib. V, cap. 1; Ciceron., de Legibus lib. I, cap. 1; Dionys. Halicarnass. D lib. II Antiquit. Roman.

Vocari. Liv. lib. I, c. 16. Flor.

Abiisse. Reimm. *Abisse*, contracte, ut idem sæpe, et more Ciceronis et Livii. Vid. not. ad Lact. I, III, c. 18. BUNEMAN.

Religionum. Notat apprime Betuleius, vocem hanc in plurali numero expressam, in malam partem semper usurpari, aliter, si in singulari explicetur.

Lucretius. Qui sæpius a Lactantio citatur, poeta est elegantissimus, ac scripsit de Nat. rerum libros sex, qui supersunt. De morte ejus Hieronymus in Chronico Eusebii: *T. Lucretius poeta nascitur: qui postea amatorio poculo in furorem versus, cum aliquot libros per intervalla insanie conscripsisset, quos postea Cicero emendavit, propria se manu interfecit anno aetatis 44.* WALCHIUS. — Hic Lucretii versus ex lib. I de Natura rerum, vers. 931. Vide infra, lib. IV, c. 28.

Deas feminas et esse credunt et colunt. Ita emendamus ex plur. mss. In editis, esse credunt.

ut ait Lucretius, qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri afferebat. Nostrum est hoc officium, qui et verum Deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxisse de diis fabulas opinantur, et deas feminas et esse credunt et colunt, revolvuntur imprudentes ad id quod negaverant, coire illos, ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta vero sexuum diversitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant: quod in Deum cadere non potest. Sed sit ut isti putant; nam et Jovis esse filios dicunt, et cæterorum deorum. Nascuntur ergo et quotidie quidem dii novi, nec enim vincuntur ab hominibus fecunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus sit inæstimabilis, quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est; quid deorum esse tandem putemus, qui tot sæculis nati sunt, immortalesque manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur, non generandi causa, sed tantummodo capiendæ voluptatis duos esse sexus deorum; et ea exercere, quæ homunculos et facere et pati pudet.

Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascantur; siquidem aliquando sunt nati: vel, si aliquando nasci desierunt, scire nos convenit, cur aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralis Philosophiæ: « Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Jupiter desierit liberos tollere? Utruni sexagenarius factus est,

Negaverant. Sic reposuimus ex omnibus mss. et editis, præter Gal., Spark., Walch., in quibus est, *negaverunt.*

Duo sexus. Id explicat Lactantius a causa finali, de qua vide eundem auctorem de Opificio hominis, cap. 12 et 13.

Recepta vero sexuum diversitate. Arnobius, lib. III: *Adduci enim primum hoc ut credamus, non possumus, immortalem præstantissimamque naturam divisam esse per sexus, et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas.* Vide Prudentium *περι στεφανῶν*, Hymn. X, v. 176. Et propter hanc sexus diversitatem consuevere in precibus dicere: *Sive tu deus es, sive dea*, ut notat Arnobius, lib. III. ELMENHORST.

Inæstimabilis. Pro innumerabilis; item in libro de Mortibus persecutorum, c. 53: *Inæstimabile scatebat examen, vermiculorum scilicet.*

Ea exercere. Facere, patrare, committere. Epitom., c. 10, *exercere omnia libidinum genera*; et lib. VI, c. 25. BUN.

Homunculos. Cicero variis locis hac voce usus est. Vide Nizolium, p. 666. Ita WALCHIUS.

Consequens... nascantur. Idem Minuc., c. 25, Cypr. Idol. Van., c. 2. BUN.

In libris moralis Philosophiæ. Ita restituimus ex mss. Reg., 3 Colb., 3 Lips., 1 Clarom., Em., ac edit. Rom. 1474, Tornes., Spark., 2 Lips. In mss. rec. 1 Reg., 2 Colb., 1 Clarom. et 9 editis est, *moralibus*; 1 Colb. *moralium*; ed. Rom. 1468, *moralis*. — *Moralis Philosophiæ.* Sic recte Reimm., Ven. 1493, 97, Par. 1515, Tornes. 1 et 4, et ipse Lactant., I, VI, c. 17. BUN.

Salacissimus. Est libidinosissimus.

Liberos tollere. Hoc est suos agnoscere, alere in spem familiæ et hæredes habere. Hoc enim moris erat apud antiquos, ut obstetrix infantem adhuc de

et illi lex Papia fibulam imposuit? an impetravit jus trium liberorum? an tandem illi venit in mentem :

Ab alio expectes, alteri quod feceris,

et timet, ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asserunt, videant quomodo respondeant huic argumento quod inferemus : Si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus; et si coeunt, et domos habeant necesse est, nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiscue aut in propatulo faciant, sicut muta videmus facere animalia. Si domos habent, consequens est ut et urbes habeant, et quidem auctore Nasone qui ait :

Plebs habitat diversa locis; hac fronte potentes
Cœlicolæ clarique suos posuere penates.

Si habent urbes, et agros igitur habebunt. Jam, quis non videat quæ sequantur? arare illos, et colere : quod quidem victus causa fit. Ergo mortales sunt. Quod argumentum retroversum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem : si urbes non habent, ne domos quidem. Si domibus carent, ergo

VARIORUM NOTÆ.

matre rubentem in terram deponeret, et statim pater, siquidem illum pro suo agnoscebat, terra levabat. Infans non habebatur legitimus, nisi pater præsens, vel eo absente, procurator pro eo, infantem terra levasset, ac sinui imposuisset. Terent. in Adelphis :

Qui sine hac jurabat se unum nunquam victurum diem,
Qui in suo gremio posituram puerum dicebat.

Et in Heautontim. :

Meministiae me esse gravidam, et magnopere
Interminatam, si puellam parerem,
Nolle tolli? CÆMÆM. Scio quid feceris,
Sustulisti.

Cestius Pius apud Senec., lib. II Controvers., 9 :
Dives sustulit unum filium, non fuit contentus, quid enim erat diviti unus? tres sustulit. Multus est Papi-
nius Statius in hoc ritu, lib. II Sylvar. 4, v. 79 :

Raptum sed protinus alvo
Sustulit exultans, ac prima lucida voce
Astra salutantem Dominus sibi mente dicavit,
Amplexusque sinu tollit, et genuisse putavit.

Ex DEMPSTERO.

Et illi lex Papia fibulam imposuit. Respexit orator
christianus ad illud Juvenalis, Sat. 6 :

Quis tamen affirmat, nil actum in montibus, aut in
Speluncis? adeo senuerunt Jupiter et Mars.

Fibulam imponere, hic metaphorice est, ob ætatem ingravescentem nuptias vetare, quemadmodum Tertulliano, *supremam carni fibulam imponere*, libidinem compescere. Joh. Rhodius. — Lex Papia Poppea sexagenarios infibulabat, id est vetabat uxorem ducere, tanquam effœta jam virtute essent ad generandum... Cuti quæ super penis glandem extenditur superaddebatur circulus æneus, quem fibulam vocabant. Unde Martiali *refibulare*, et fibulam solvere. Isæus. — Lex autem Papia caverat, ne mulier quinquaginta annis minor sexagenario nuberet; neque vir minor sexaginta quinquagenariam duceret : meminit item ejus Apul. Apol., lib. I. Sustulerat olim hoc caput Claudius Cæsar (Suet., XIII; *Ulpianus in fragmentis*, tit. VI) ; repositam ab aliis imperatoribus, iterum sustulit aut Justinus aut Justinianus. Eustathius sensum hujus legis sic exprimit : *Mulier major sexagenaria viro minori quinquagenario potest nubere.* Nam recte credidit Senatus mulieres ad quinquaginta

et concubitu. Si concubitus ab his abest, et sexus igitur femineus : in diis autem videmus et feminas esse ; ergo dii non sunt. Dissolvat hoc argumentum, si quis potest. Ita enim res rem sequitur, ut hæc ultima necesse sit confiteri. Sed ne illud quidem dissolvat aliquis. Ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores enim mares sunt, feminæ imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in deum ; ergo nec femineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio, ut dii non sint, quoniam in diis et feminæ sunt.

CAPUT XVII.

De Stoicorum eadem sententia ; et ibi de deorum ærumnis et turpitudinibus.

Ob has rationes Stoici alioversus deos interpretantur ; et quia non pervident, quid sit in vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero secutus, de diis, ac religionibus eorum hanc sententiam tulit : Videtisne igitur, ut a physicis

annos concipere posse, viros plerumque generare ad sexagesimum ; et noluit fecundos fecundasve cum infecundis copulari. GORIUS. — Et tamen ultra sexagesimum viros generare notum est. Vide Plinium, lib. VII, c. 14 ; Solinum, c. 4 ; Tertullian., in Apologetico, c. 4.

An impetravit jus trium liberorum. Erant privilegia, et immunitates, quæ favore propagationis dabantur parentibus tres filios habentibus, de quibus in *L. prima Cod. qui num. lib. se excus. L. 1. Cod. de jure liber. et § Sed hæc juris instit. ad S. C. Tertullian.* Plutarch. de Amor. prol. Sed interdum ex principis indulgentia iis quoque qui pauciores, ac etiam nullos habebant filios, hæc privilegia dabantur : id jus qui assecuti fuissent, præter alias ea quoque utilitate fruebantur, quod cum populo aliquid viritum dividebatur, ii pro tribus liberis accipiebant. Vide Duaren., lib. I Disp., c. 40 ; Alexand. ab Alex. Genial. dier., lib. IV, c. 8 ; Beroald. et Sabellic. ad Suet. in Galba, c. 14. ISÆUS.

Ab alio. Publius Syrus in Collect.

Plebs, etc. Ovid. initio I Metamorph., vers. 175. *Plebs*. Id est, minores dii, quos Augustinus L. I de Civ. Dei cap. 4, vocat *deos gregates et de turba plebis* ; Seneca ep. 110, *deos inferioris notæ* ; Ovidius, *de plebe deos*. BUNEMAN.

Infirmitas. Sic Plato de Republica lib. V, ait : *Mulieres ad res omnes oberundas, æque ut viros idoneas, nisi quod viribus sunt infirmiores.*

Robustiores mares. Physici causam assignant, quia calor in viro, quam in muliere major est.

Alioversus. Vox antiqua, quæ idem est ac si dicas, in aliam partem, in aliam sententiam.

Non pervident. Utraque 1478, *non vident, quia.* Reimm., *provident.* At cum mss. Gryph., Thom., *pervident*, rectum, et Lactantianæ elegantie. L. II, c. 3, *ex factis et moribus pervidetur.* L. II, c. 8, *non potest pervideri.* L. IV, c. 30, *nec vim rationemque penitus pervidebant.* L. V, c. 8, *Deus ipsas cogitationes pervidet.* BUNEMAN.

Quid sit in vero. Lib. I, cap. 11 : *Illud in vero est.* Tertull. de Resurr. : *Non enim hanc (mortem) esse in vero, quæ sit in medio.* Cypr. ep. 9, fin., ed. Oxon., *Quid sit in vero, rescribite.* BUNEMAN.

Cicero. Lib. II de Nat. deor., cap. 28, ubi auguria irridet ; vide etiam S. Augustin. de Civitate Dei, lib. IV, cap. 30.

rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios ac fictos deos? quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Et formæ enim deorum nobis, et ætates, et vestitus, ornatusque noti sunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici potest? Romanæ philosophiæ princeps, et amplissimo sacerdotio præditus, commentitios ac fictos deos arguit; quorum cultus superstitiones pene aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatis esse homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? minime id quidem; sed fiducia illi defuit ignoranti veritatem, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim facilius se posse dicere, quid non sit, quam quid sit; hoc est, falsa se intelligere, vera nescire. Clarum est igitur homi-

nes fuisse illos, qui dii putantur, et eorum memoriam post mortem consecratam esse. Ideo etiam ætates diversæ sunt, et certæ imagines singulorum, quod in eo habitu, et ætate simulæcra eorum configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit.

Consideremus, si placet, ærumnas infelicium deorum. Isis filium perdidit; Ceres filiam; expulsa et per orbem terræ jactata, Latona vix insulam parvam (*Delon*), in qua pareret, invenit. Deum mater et amavit formosum adolescentem, et eundem cum pellice deprehensum exsectis virilibus semivirum reddidit; et ideo nunc sacra ejus a Gallis sacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupserit. Itaque nobilissimum et antiquissimum templum ejus est Sami, et simulacrum in habitu nubentis figuratum, et sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu cele-

VARIORUM NOTÆ.

Pene aniles. Hic et infra perperam Lips. 2, *pene riles.* Vid. præter Ciceronem, Epit. Taur. cap. 22, et Augustin. Civit. Dei. lib. iv, cap. 50. BUNEMAN.

Formæ deorum. Unusquisque eorum notam quamdam habebat, cujus ope dignosebatur olim, ac etiamnum dignoscitur in monumentis antiquis. Has notas quæras apud mythographos.

Sacerdotio. Scilicet auguratum; ut supra c. 15, *augurate habuit sacerdotium.* — *Sacerdotio.* Cujus dignitatem ipse Cicero describit lib. ii Leg., cap. 12. BUN.

Arguit. Sic reposuimus ex mss. Regiis, 4 Colb., Cauc., 2 Brun. et editis Torn. et Walch. In multis est, *redarguit.*

Liber tertius. Cotta Pontifex in eo libro loquitur. Ait enim facilius. Credo respexisse ad Cic. i Nat. deor., cap. 21, fin.: *Quid non sit citius, quam quid sit, dixerim;* et in princip. ibid.: *Mihi non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum.* Conf. Cic. ii Nat. deor. cap. 1, et Lact. lib. ii, cap. 5. De Ira, cap. 11. BUNEMAN.

Se posse. Reimm. *posse se,* grato Ciceroni et nostro sodo. BUNEMAN.

Vera nescire. Ita Cic. i de Natura deorum circa finem.

Certæ imagines singulorum. Ita restituimus ex antiquis mss. et cunctis pene editis. In nonnullis recentioribus est *certe.*

Simulacra eorum. Sic reposui ex omnibus fere mss. et 5 editis. In cæteris impressis, et 8 manu exaratis rec. pro eorum est *singulorum*, quod mox præcessit.

Configurata. Lact. lib. vii, cap. 4. Hac forma etiam Tertull. de Anima, cap. 34; Gell., Noct. Att. xii, c. 1. BUNEMAN.

Mors, etc. Quintus Curt. lib. viii, cap. 4, 14. *Isis filium perdidit.* Osirim. Vide postea ad cap. 21 hujus libri.

Ceres filiam. Proserpinam. Vide ibidem. De qua videatur et Claudianus.

Deum mater. Possem exponere, inquit Arnobius lib. iv, *cujus matrimonium magna mater tenuerit, quid spei, quid voluptatis specioso ab Attide conceperit,* etc., quem vide. Legatur etiam Ovidius lib. iv Pastorum:

Cujus erat species in qua materque paterque
Cognosci possent.

Formosum adolescentem. Atyn Phrygium, quem ea amabat iis conditionibus, ne alieno frueretur amore:

complexus ille Sangaridem Nympham; de qua cum ipsa sumpsisset supplicium, adolescens sibi virilia amputavit. Rem tamen paulo aliter narrant Arnobius lib. v, Diodorus Sicul. lib. iv, Herodianus lib. i, Lucianus in Dialogo Veneris et Cupidinis, S. Augustin. de Civit. Dei, lib. vi, cap. 7, et alii, quos vide. — *Formosum adolescentem.* Atyn de quo extat Catulli carmen. CELL.

Sacra ejus a Gallis sacerdotibus, etc. Augustinus de Civit. Dei lib. i, cap. 7: *Sacra sunt matris deum, ubi Atis pulcher adolescens ab ea dilectus, et muliebri zelo abscissus, etiam hominum abscissorum, quos Gallos vocant, infelicitate deploratur.* Videndi Lucianus in Deor. dial. Οἱ κορύβαντες δὲ, etc. *Corybantum alius suum ipse penem ense desecat, alius dimissa coma per montes fertur insanus, alius cornu canit, alius tympano tonat, alius cymbalo strepit. Breviter omnis undequaque Idæ tumulus atque insanix plena est.* Sextus Aurelius Victor in Heliogab.: *Vestalem virginem quasi matrimonio jungens suo, abscissisque genitalibus, Magnæ se matri sacravit.* Firmicus Astron. lib. iv, cap. 29, 31, et lib. i, cap. 6: *Archigallos faciet, qui virilia sibi propriis amputent manibus.* Arnob. passim eos appellat *eviratos, abscissos, semiviros, effæminatos.* Lampridius in Heliogab., Hieronym. lib. i, in Oseam cap. 4, Valerius Flaccus, lib. vii Argonaut. Vide etiam insignem hac de re locum, apud Lucian. de Dea Syria. Sed quia prolixior est, non describo. Locus incipit: Γάλλοι δὲ πολλοί, etc. Ex ELMENHORST. — Betuleius, Vossius aliique putant a flumine Gallo Gallos vocari. Sic etiam Ovid. Fast. lib. iv.

Pellices. Latonam, Io, Europam, Danaen et alias. *Ex fratre.* Mss. 2 Colbert. et 1 Brun., *ex patre.* Melius igitur *ex fratre*, id est ex Jove, cujus erat et soror et conjux, juxta Virgilium.

Sanum... Juno. Lib. i, cap. 15. Strabo ed. nov. lib. xiv, fol. 657. De ejus templo et sacris Savaro ad Sidon. Apollin. carm. 9, pag. 122. Add. Spanhem. ad Callim. Dian. v. 228, pag. 285, et ad Delum, v. 48, de Samo Parthenia dicta, pag. 358 560, et Muncker. ad Hygin., Fab. 14, pag. 41. BUNEMAN.

Scribit Varro. De quo vide S. Augustinum, de Civit. Dei, lib. vi, cap. 7.

Partheniam. Partheniam nominatam esse a fluvio Parthenio, ut scribit Strabo. Sed inde diversa sortita est nomina.

Sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Ut bene hoc intelligatur, sciendum quomodo νυπία

brantur. Si ergo adolevit, si virgo fuit primo, postea mulier, hominem fuisse, qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscenitatem Veneris omnium libidinibus prostituta, non deorum tantum, sed et hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus Androgynus; ex Jove Cupidinem; ex Anchise Æneam; ex Bute Erycen; ex Adonio quidem nullum potuit, quod etiam puer ab apro ictus occisus est: quæ prima, ut in Historia Sacra continetur, artem meretriciam instituit, auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgato corpore quæstum facerent: quod idcirco imperavit, ne sola præter alias mulieres impudica, et virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? cujus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ qui-

dem virgines illibatam castitatem servare poterunt.

Unde enim putemus Erichthonium esse natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset, eique Jupiter optionem dedisset præmii quod vellet postulandi, jurassetque, ut solebat, per infernam paludem se nihil negaturum, tum faber claudus Minervæ nuptias postulavit. Hic Jupiter Opt. Max. tanta religione constrictus abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. Tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus; idque illi nomen impositum ἀπὸ τῆς ἔριδος, καὶ χθονός, id est, ex certamine atque humo. Cur igitur virgo eum puerum cum dracone conclusum et obsignatum tribus virginibus Ce-

VARIORUM NOTÆ.

apud antiquos celebratæ fuerint; atque hinc clarum fiet, quo more sacra ejus fuerint peracta. Celebrandi nuptias ritus qui nosse volet, adeat clariss. Dempsterum pag. 291, in additamentis ad Rosini Antiquitates; prolixior enim est quam ut hic describi possit. Solum hoc addam, hinc esse quod Juno habeat nomina ad matrimonium pertinentia, vel quæ ejus ritus expriment: vocatur *Pronuba, Cinxia, Unxia, Domiduca, Manturna*, etc. Horum explicationem vide apud Doctiss. Voss. de *Idol.* pag. 455.

Virgo... postea mulier. De Opif. cap. 12. Sic mulieres virginibus opponit de Mort. persec. cap. 27. Conf. lib. vi, cap. 25. Hieron. in Oseam, cap. 2. *Homo quum uxorem accepit, de virgine mulierem facit.* BUNEMAN.

Deorum et hominum. Deorum scilicet cum Marte, Mercurio et Jove: hominum cum Anchise et Bute, etc.

Hæc... genuit. Id est, peperit. Nam feminæ etiam *gignere* dicuntur. Vid. Heins. ad Ovid. viii Met., 49: *Si quæ te genuit.* Sic Venus Cupidini minatur Apul. v Metam. pag. 172: *Scias, multo te meliorem filium alium genituram.* Add. Burm., ad Phædr. iii, cap. 15, pag. 155, et Davis. ad Cicer. i Tusc., 42. BUNEMAN.

Harmoniam. Hanc tamen Diodor. Sicul., lib. v, filiam Jovis et Electræ facit. De adulterio Veneris et Martis, vide Homerum *Odyss.* v, et Ovid. lib. iv *Metamorph.*

Hermaphroditum. Sic Ovidius de eo, lib. iv *Metamorph.*:

Mercurio puerum, et diva Cythereide natum,
Nafades Ideis enutrivere sub antris;
Cujus erat species, in qua materque paterque
Cognosci possent, nomen quoque traxit ab illis.

Vide etiam Plinium lib. vii, cap. 5. Gignuntur aliquando et utriusque sexus infantes, hermaphrodit dicti; et ii in prodigiis annumerantur. Ii antea nominabantur androgyni, quod ex viro et muliere habebant aliquid. — *Hermaphroditum.* Hygin. Fab. 271, Euseb. Præpar. ii, cap. 2. CELL.

Cupidinem. Attamen Cicero de Natura deor., eum Martis et Veneris filium facit.

Ex Anchise Æneam. Æneas ipse apud Homer. suam genesin edisserit.

Erycen. Vide Hyginum cap. 260 fabularum. Vide etiam Servium ad v *Æneid.*, qui tamen aliter opinatur.

Ex Adonio. Ita restituimus ex 5 Reg. quorum duo sunt veterimi et optimi, 2 Colb., 2 Brun., Nav., Vict., Gat., Marm. In duodecim recentioribus mss. et editis est, *ex Adone.* Ed. Thomas. et Franc., *Ex Adonide.* — *Ex Adone.* Contendit Witsius lib. ii *Ægypt.*, cap. 2, n. 15, pag. 66, Adonem Phœnicium numen idem esse ac Osirim, atque exponit mysterium. Witsius Vossium de *Idolol.* lib. ii, cap. 4, secutus est. BUNEMAN.

Ab apro ictus occisus est. Conjunctionem et, quæ est in recentioribus mss. sex et editis, delevi ex cæteris mss. et ed. Rom. 1468, 1470, et Tornes. 1579. Legitur, *aprio ictu* in mss. Nav., i Colb., Brun. et Vict. a prima manu. Adonii fabula recitatur ab Aphthonio rhetore. Vide et Ovidium lib. x *Metamorph.* circa finem. — *Ab apro ictus.* Id est, *percussus ab apro.* Ovid. iii *Metamor.*, 215. Proprie de morsu aprorum *ictus* dicitur. Vid. interpretes ad Phædr. i, fab. 11, 6:

Aper vindicavit ictu veterem injuriam.

In Historia Sacra. Scilicet Euhemeri.

Meretriciam instituit. Vide Theodoret. in *Therapeut.*

Auctorque. Hic feminino genere, ut auctor optima apud Ovidium et apud Servium, quando derivatur a nomine *auctoritas*; dicitur autem *auctrix*, quando venit ab *augeo*.

In Cypro fuit. Sic mss. 8 Reg., 6 Colb., 2 Clarom., Lips., 2 Brun. et editi: quod præferendum est mss. Christ., Em. et Cantabrig., ubi legitur, *in stupro*.

Vulgato corpore quæstum facerent. Sic emendavimus ex mss. 2 Brun. Quæ lectio Lactantiana est. Vide infra eodem libro cap. 20, *vulgati corporis vilitatem*; et lib. vi, cap. 25, *publicis vulgatisque corporibus abstinendum.* Et apud Plautum, *corpus suum vulgare*, id est prostituere. 1 Reg. rec. habet, *in vulgo.* Cæteri, *vulgo*.

Sed ne illæ quidem virgines. Minerva et Diana. CELL. *Erichthonium.* Is fuit quartus Athenarum rex, de quo vide S. Augustin. de Civitate Dei lib. xviii, cap. 12; Pausaniam in Atticis, Hygin. cap. 166; Servium in iii Georg.

Poetæ. Homer. ii *Iliad.*, Eurip., Ovid. ii *Metamorph.*

Ut solebat. Virgil. vi *Æneid.*

Semen. Ita mss. et editi, præter Gal. ubi est *semel*.

Unde sit Erichthonius natus. Paus. Attic. : *πατέρα δὲ Ἐριχθονίου λέγουσιν ἀνθρώπων μὲν οὐδένα εἶναι, γυναικὸς δὲ Πρωιστόν καὶ Γῆν.* Hom. in Catal. Apollod. lib. iii, de Deorum origine, Lucian. in Philopseud., Origen. contra Celsum lib. viii, sed præcipue Augustin. lib. xviii de Civ. Dei, cap. 12, Hieronym. contra Jovinian. cap. 4, Tertull. de Spectac. cap. 9. LINDENBROGIUS.

Virgo. De qua vide Ovid., ii *Metamorph.*

Tribus Virginibus. Ovid. lib. ii *Metamorph.* :

Pallas Erichthonium prolem sine matre creatam
Clauserat Actæo texta de vimine cista,
Virginibusque tribus gemino de Cecrope natis
Servandum dederat.

Alii dicunt tantum duabus commisisse, nempe Aglauro et Pandroso. Germanici interpres: *Natus est Erichthonius, quem Minerva in cista abscondidit, draconeque custode appposito, duabus sororibus, Aglauro et*

eropidis commendavit? evidens, ut opinor, incestum, A quod nullo modo possit colorari. Altera cum pene amatorem suum perdidisset, qui erat *Turbatis distractus equis*, præstantissimum medicum Asclepium curando juveni advocavit; eumque sanatum :

Secretis alma recondit
Sedibus, et nymphæ Egeriæ, nemorique relegat :
Solum ubi in silvis Italis ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Quid sibi vult hæc tam diligens, tam sollicita curatio? quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? Postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? quid significant hæc omnia, nisi conscientiam stupri, et amorem minime virginales? Erat plane cur tantum laborem pro tam fideli juvene susciperet, qui amanti novercæ obsequium pernegarat.

CAPUT XVIII.

De deorum consecratione propter collata in homines beneficia.

Hoc loco refellendi sunt etiam ii, qui deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur, sed ut eos

laudant etiam gloriantur, aut virtutis gratia, ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æsculapium ac Minervam. Hæc vero quam inepta sint, quamque non digna propter quæ homines inexpiabili se scelere contaminent, hostesque Deo vero fiant, quo contempto, mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cælum: non illam, de qua philosophi disserunt, quæ posita est in bonis animi; sed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo: quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis vires divinum vel etiam humanum bonum judicet; cum sint et majores pecudibus attributæ, et uno morbo sæpe frangantur, vel ipsa senectute minuantur et corrumpant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros suos cerneret, nec sanari se voluit, nec senem fieri, ne quando seipso minor aut deformior videretur. Hunc e rogo quo vivum se ipse combusserat, ascendisse in cælum putaverunt: eaque ipsa, quæ stultissime admirati sunt, simulacris et imaginibus expressa et consecrata posuerunt, ut in perpetuum vanitatis eorum moni-

VARIORUM NOTÆ.

Pandroso, commendavit. Totidem verbis Fulgentius Mytholog. lib. II, nisi quod Pandora ipsi, quæ Pandrosus aliis dicitur, etc. MEURSIUS.

Commendavit. Eleganter, pro *deposuit*, sive, ut Hygin., fab. 166, dedit in *cistula* servandum. Apul. Apolog., pag. 308. *Alienæ custodiæ* commendatam. Paulo post pag. 309, explicat, *deponere*; et Grævius ad Cicer. pro Cluentio, cap. 12: *Spem in alvo commendatam a viro continebat.* De differentia verborum *commendare* et *deponere*, consule Burmann. ad Phædr. I, fab. 175, p. 45. Bun.

Incestum. Neutro genere, ut Minuc. Fel. xxxi, 5: *Incestum penes vos sæpe deprehenditur, semper admittitur*; add. infra. Conf. Lact. I, vi, cap. 20, *Incesta* Liv. II: *Ut virgo Vestalis damnata incesti pœnas dederit*; add. Plin. liv. IV, epist. 11. BUNEMAN.

Altera. Scilicet Diana. Lactantius videtur mendacii arguere narrationem, et significare periculum modo mortis, non ipsam mortem passum fuisse Hippolytum. Ideo etiam *curando*, ait non in vitam revocando. Hæc igitur vox et sententia me cogit spernere quod in mss. est, *plane*. Hippolyti historiam vide apud Ovid., lib. XII *Metamorph.*

Turbatis. Id ex Virg., VII *Æneid.*, v. 774.

Asclepium. Recte Lactantius in Græca fabula Græculum nomen *Asclepium* dat medico, juxta antiquiores et meliores codices, 4 Reg., 2 Colb., Gronov., Nav., Gat., Marm., 2 Lact., et ed. Cellar. non *Æsculapium*, ut in recentioribus mss. et editis.

Secretis. Locus ex eodem Virgiliti libro.

Tam longe. Ita reposuimus ex mss. et editis, præter Gall., Spark., in quibus est *tam longa*.

Amanti novercæ. Phædræ, Thesei uxori, cui Hippolyti fatum in fabulis imputatur. Vide Ovidii epist. 4, quæ hujus Phædræ est ad Hippolytum. CELL.

Pernegarat. Sic restitimus ex mss. codicibus et edit. Tornes. in 4 Clarom. *denegarut*; in 3 rec. et ploribus ed., *pernegaret*.

Hoc loco refellendi. Ita passim loqui solet Lactantius; et sic habent mss., præter 2 Reg. recentiores et edit. in quibus est, *Hoc in loco*.

Cererem ac Liberum. Sic Virgilius libros orditur Georgicorum, *Liber et alma Ceres*.

Minervam. Quam Horatius operosam, Ovidius inge-

niosam vocant.

Homines inexpiabili sese scelere contaminent. Res eodem recidet, si corrigas: *homines inexpiabili scelere contaminentur*; ut lib. V, cap. 1, *inexpiabili scelere contaminari atque adstringi*. BUNEMAN.

Disserunt. Est ex mss. vetustissimis 4 Bonon., 3 Reg., 1 Colb., Lips., 2 Clarom., Em., 2 Brun. aliisque, et ed. Is. ac Cellar. In mss. 1 Reg., 5 Colb., Cauc., Jun. et editis, *dixerunt*.

Vel ipsa senectute minuantur. At in quibusdam mss., *senectute ipsa minuantur, ad extremum morte terminentur et corrumpant*. Quod cur Lactantius esse negem, causam non video, præsertim cum reprehendat opinionem, viribus corporis Hercule meruisse immortalitatem; ergo bene ipsius mortis jus adhibetur: qui enim per hoc pariat immortales, in quod tantumvis morti? quod totum morte finitur. GRONOVIVS. — In hanc additionem, *ad extremum morte terminentur*, sic habet Bunemannus: — « Hæc, inquit quippe ex solo Gronovii codice, Heumanno suspecta diversis typis imprimenda curavi; quæ tamen Gronovius satis bene tuetur, quem lege in Obs. in Eccl. cap. 17, pag. 182. Certe Lactantius amat verbum *terminare*. Lib. III, cap. 12: *Quæ (vita) cum corpore terminatur*. Conf. I, VII, cap. 15. »

Nec sanari se voluit, etc. Codex antiquus Bon. habet, *nec sanum se voluit, nec senem fieri*; quod mihi probatur, quia illa similitudo dictionum, *sanum et senem* efficit quamdam orationis venustatem. Alter codex Bon.: *Nec sagari se voluit, ne senex aut deformior videretur*. Quæ etiam oratio non est inepta, neque inconcinna; sed quia lectioni vulgatæ quæ est 50 mss. et omnium edit. optimus est sensus, eam retinimus. Id ex THOMASIO.

Seipso minor. In senibus enim ossa macerantur, et caro caloris acrimonia tabescit. VANDER LINDEN.

E rogo. Ita reposuimus ex mss. Regio-Puteano, 2 Colb., Ultr. et ed. Paris. 1525, ad id conspirantibus 5 Colb., Jun., 1 Clarom. et edit. Rom. 1468, 1470, et Egnat. in quibus est *ergo* pro *e rogo*. In mss. Cauc., 5 Reg., 1 Bonon., Pen., 1 Colb., 1 Clarom. et editis multis rec. a rogo.

Se ipse combusserat. Manuscriptorum est; se ipsum, editorum recentiorum.

menta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri A credidissent. Sed hæc Græcorum fortasse culpa sit, qui res levissimas pro maximis semper habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obest: sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur, ut fortes et bellicosos duces in deorum cœtu locari arbitrentur; nec esse ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subicere servituti: videlicet quo plures homines affligerint, spoliaverint, occiderint, eo se nobiliores, et clariores putant, et inanis gloriæ specie capti, sceleribus suis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut a ferarum cædibus deos sibi fingerent, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inunda-verit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus;

Si fas endo plagas cœlestum ascendere cuiquam est,
Mi soli cœli maxima porta patet.

VARIORUM NOTÆ.

In deorum cœtu. Plerique editi, *cœtum*.
Oppida excidere. In sex mss., *excindere*, in septem, *excindere*.

Si quis unum... jugulaverit. Cypr. l. II, ep. 2, fol. 35, ed. Bas.: *Homicidium quum admittunt singuli, crimen est: virtus vocatur, quum publice geritur.* BUNEMAN.

Ad terrenum hoc domicilium deorum. Non quadrat hic Cellarii explicatio. Vult Lactantius homicidas non admitti ad templum, a templis excludi. Vid. l. III, c. 17: *Terrestre illud domicilium Jovis.*

Ennium. Epigram. et apud Cic. de Rep. teste Senec. epist. 109.

Si fas endo plagas cœlestum. Ita correximus ex Cicerone lib. III de Republica, et ex Lactantianis mss. Salmas., 4 Lips., Pal., Ultr. et Regio-Puteano, in quo est *cœlestium pro cœlestum*; ad id conspirantibus 3 Reg., 3 Colb., Nav., Vict., Gat., 2 Brun., Em., Balliol., in quibus est, *Si faciendo plagas*. Correctioni nostræ adstipulantur doctissimi viri Salmasius, Pithæus, Isæus, Gronovius, Baluzius, et Cellarius. In undecim mss. recentioribus et in editis legitur:

Si fas cædendo cœlestia scandere cuiquam est.

In quo quis non videt librorum fraude et inscitia factum esse *cædendo ἐν τῷ endo*? deinde accessisse partim aliorum librorum, partim editorum pravum iudicium; qui quasi verba proxime sequentia, *Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit*, necessario aliquid in Enniano carmine positum interpretarentur, fecerunt, *cædendo*, deleverunt *plagas*, *cœlestia* vicem *cœlestium* vel *cœlestum* subicere; hoc est, vere mapalia fecerunt. Et quia gloria Africani omnibus ex rebus bello gestis adeo nota sit, ut ipsi soli cœlum patere velit poeta, non apparere demonstrat aliam causam cur id velit, nisi quod

Πολλὰς ἑθνεῖσιν φρεσὶ δίδει προσηφει,

versus Homeri initio Iliad., quasi dicas:

Multas illustres animas ad orcum præmiserit.

Ipsæ ergo Lactant. interpretatur, etsi nullum ea de re verbum in epitaphio inveniret, cædes et sanguinem

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in tenebris; Africane, versatus es! vel potius, o poeta, qui per cædes et sanguinem patere hominibus in cœlum ascensum putaveris! Cui vanitati et Cicero assensit: Est vero, inquit, Africane: nam et Herculi eadem ista porta patuit. Tamquam ipse plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem statuere non possum, dolendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves et doctos, et, ut sibi videntur, sapientes viros, in tam miserandis errorum fluctibus volitari. Si hæc est virtus, quæ nos immortales facit, mori quidem malim, quam exitio esse quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet, si omnes in concordiam consenserint? Quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore projecto, innocentes esse ac justis velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines sævire non dabitur? Sed isti, qui eversiones urbium populorumque summam gloriam computant, otium publicum non ferent; rapiunt, sæviant, et injuriis insolenter illatis, humanæ societatis fœdus irrumpent, ut habere hostem possint, quem sceleratius deleant, quam læcesserint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri ac

multorum hominum opinione locasse Africanum inter sidera: utpote quem non aliunde, quam ex cædibus et sanguine, hoc est, ex bello, celebrem norimus. Sed a multis ante Lactantium similiter explicatur. Seneca epistol. 95: *Ex senatusconsultis plebisque, scitis scelera exercerentur, et publice jubentur vetita privatim. Quæ clam commissa capite luerent, eadem quia paludati fecere, laudantur. Non pudet homines, mitissimum genus, gaudere sanguine aeterno, bella gerere, gerendaque liberis tradere.* Gnosov. — *Endo* antiqui dixerunt pro *in*, iis credo rationibus nixi, quod *endo* deductum a græco ἔδος passim apud Ennium legatur pro *in*, uti et apud Lucretium *indogredi* pro *ingredi*, et id genus plura; in suæ sententiæ confirmationem illud etiam afferunt, quod cum nullam causam, quæ ad immortalitatem iter aperuisset Africano, ab Ennio expressam videret Lactantius, hanc ipse adjecerit.

In tenebris, Africane, versatus es? vel potius, o Poeta. Africanus hic est ipse Scipio, et Poeta est Ennius. BUNEMAN.

Est vero, inquit, Africane. Ita Cicero, lib. III de Republica; ita cum editis manuscriptis, præter 3 Colb. et 4 Reg. in quibus legitur, *Et vero, inquit, Africane.*

Andreas Patricius in Scholiis ad fragmenta Ciceronis e III de Repub. putat legendum, *est vero ita, Africane*; vel simpliciter, *et vero, Africane*. Ego vero ubi unanimes codices reperio, non facile quidquam immuto.

Eadem ista. Locutio Lactantiana, quæ passim occurrit; mss. 3, rec. et 9 edit. rec., *eadem ipsa*.

Mori quidem. Sic mss. At editi cum 4 mss. rec., *mori equidem*.

In concordiam consenserint. Nihil multo, pro recepta Lact. l. V, c. 7, infra; *In eam multitudine universa consenserint.* Ubi plura. BUNEMAN.

Otium publicum. Id est pacem.

Fœdus irrumpent. Ita omnes editi ac manuscripti, præter 1 Clarom. qui habet, *fœdus rumpent*. At observo verbis compositis pro simplicibus, et simplicibus pro compositis Lactantium non semel uti.

Nomen deorum Cereri. Cererem Eleusini maxime colebant, quia cum in Atticam venisset ad filiam quaerendam, primum eos frugum sationem legesque do-

Libero traditio munerum fecit. Possum divinis docere litteris, vinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuisse in usu hominum: sed ab his sane inventa esse fingamus. Num potest plus aut majus videri, collegisse fruges, hisque fractis, panem facere docuisse, aut uvas de vitibus lectas expressisse, vinumque fecisse, quam fruges ipsas, aut vites generasse, ac protulisse de terra? Reliquerit hæc sane Deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui et sapientiam tribuit homini, ut inveniret, et illa ipsa, quæ possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur, ut Æsculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur et illos, qui fulloniam sutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ reperiendi honos non habetur? an quia isti divites vās Samia contemnunt? Sunt et aliæ artes, quarum re-

cuisset. Nec tamen omnino displicet eorum opinio, qui Ceres ab Hebræo charas, arare, dictum velint, quia ut Ovid. lib. v Metamorph.:

Prima Ceres unco glebam dimovit aratro.

Ex Vossio.

Traditio. Mss. 4 Colb. et Brun., tributio.

Possum divinis docere litteris. Genes. iv, ubi frugum et vitium inventio atque cultura Adamo et Noæ tribuitur; de quo disserit rursus ipse Lactantius infra lib. ii, cap. 4, et S. Augustinus lib. viii, super Gen. ad litter. Plinius igitur, ad finem, l. vii, et cæteri ethnicorum nugantur, qui hæc Cereri et Eumolpo Atheniensi attribuunt, vel Dionysio, sive Osiridi, ut scribit Diodorus, lib. i, c. 2. ISÆUS.

Quin ipsius sint omnia, etc. Antiquus codex habet, et illa ipsa quæ possent inveniri, artes quoque, etc. ita ut expungantur verba illa, primus invenit, quæ sane expungenda sunt: nam de Deo ante et hic loquitur, declarans homines, quamvis aliquem usum humano generi utilem multarum rerum invenerint, tamen omnia in Deum esse referenda, qui et prudentiam hominibus ad inventiendum ea tribuerit, et res ipsas effecerit, in quibus prudentia hæc posset apparere.

THOMASIVS.

Possent inveniri. Post inveniri, adnuunt multi scripti, et Sublac. 1465, Ven. 1471-97, Pier., Parrh., Crat., Gymn., Junt., Ald., Paris., Gryph., Tornes., Primus invenit, quæ ab antiquiss. Bon. et Emman. aliena, et jure a Thomasio expuncta. BUN.

Æsculapio Medicina. Homerus Odys. 3; Pæoni cuidam medicinæ inventionem tribuit, Plato et Ovidius Apollini, Galenus Asclepio: Pindarus vero, Od. 5, Pyth., item 3 Nemeor., Chironem Æsculapii in medicinis præceptorem facit. Sorano medicinam invenit quidam Apollo, amplificavit Æsculapius, perfecit Hippocrates. Plura hujus generis nugamenta reperies apud Polydorum Virgil. de rerum inventoribus lib. i, cap. 20, de Invent. Med. Quæstum suum Æsculapio exprobrat Tertullianus Apolog. cap. 15. Lege ad hæc quæ de hoc Theodoretus lib. iii θεραπειαι, qui est de diis secundariis inscriptus, ex quarto Biblioth. Diod. Sicul. refert. BERUL.

Vulcano fabrica. Vulcanus inventor ignis et artificiorum quæ igne parantur, Tzetzes in Hist. 335, Chil. x, habet:

Ἡρασιός τις Ἀλφειός, etc.

Hunc Vulcanum, Tubalcaïnum fuisse putant multi, de quo Genesios cap. iv, 22. Arma bellica, arariam, ferramentariam invenit.

Vasa Samia. Plin., lib. xxxv, c. 12, quo de plasticis inventoribus scribit, ex quorundam opinione

A pertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non et illis attributa sunt templa? sed nimirum Minerva est, quæ omnes reperit: Ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva ascendit in cælum. Est vero cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cælum cum astris et luminibus exorsus est, ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quam qui corpora ipsa formavit, sentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, et cætera quibus medendi ars constat, excogitavit ac protulit?

CAPUT XIX.

B Quod Deum verum simul cum diis vanis nemo possit colere.

At enim dicit aliquis, et huic summo qui fecit omnia, et illis qui partim profuerunt, suam veneratio-

VARIORUM NOTÆ.

tradit, Rhœcum et Theodorum primos omnium plasticen invenisse. Atque rursus eod. cap. Major, inquit, pars hominum terrenis utitur vasis. Samia etiamnum in esculentis laudantur. De Samia terra lege eundem Plinium cap. 16 ejusdem lib. BETULEIUS.

Cur non et illis. Et ex mss. reposui: etiam editorem est.

Minerva est. Minervæ autem, apud Martianum Capellam, Vulcanus cooperator est: et apud S. Augustinum de Civit. Dei lib. iv, cap. 10.

Ab his sordibus. Id est, inventis et opificiis sordidis, vilibus, more Ciceronis et veterum. Cic. i de Off. cap. 42, Opifices omnes in sordida arte versantur.

BUNEMAN.

C Est vero cur quisquam. In plerisque editis, Est vero causa: quam vocem mss. et editi Plant., Is., Thys., Gall., Spark., et 2 Lips. elegantius extrudunt. Plautus Aulul., Est quod revisam. Demum Ovid., in Metam.:

Est vero cur quis Junonem lædere nolit?

Lactantius supra in fine cap. 17: Erat plane cur tantum laborem, etc. Et infra lib. ii, c. 7, ad finem., est vero cur illorum auctoritas. Hinc nonnulli maluerunt simpliciter sic scribi, est cur, vel est quod. Ex ISÆO. — Hæc ironice a Lactantio dicta sunt. — Est vero, cur quisquam. Lips. i et vet. edd., est vero causa, cur quisquam: sed reliqui duo Lips. et alii codd. illud causa elegantius extrudunt. Sic paulo ante cap. 17, extr. Erat plane, cur tantum laborem, etc. Ironia. BUNEMAN.

Quæ telam docuit ordiri. Ed. Sublac. addit causa. Est hæc Minerva Saitica, Ægyptiis Neith vocata, ut ait Plato in Timæo: est hæc textrix artis reperiatrix. Diod. inter varia ejus inventa refert et τὴν τῆς ἰσοῦτος κατασκευὴν. Quibusdam eadem est ac Noëma sive Naama, filia Lamechi, Mosi memorata Gen. iv, 25, si verum est quod apud Genebrardum in Chronicis, et in Lipomani Catena legas, eam lanificium ac texturam reperisse, ac propter hoc inventum memorari præter morem Scripturæ, quæ non solet in genealogiis referre feminas, nisi ob virtutem eximiam, aut mysterii causa; idque magis hinc elucere, eo quod jungatur tribus præclaræ rei inventoribus, Jabel, Jubal ac Tubalcaïnu. Vossius.

Quid ille: Æsculapius. BUN.

Qui partim profuerunt. Sic libri plures et Reimm. Rescribo, inquit Heumannus, per artem profuerunt, quia edd. 1472, 76, 78 (addatur et prior. 1478), exhibent partem, quasi per artem. Conf. c. 18. Ingeniose, nisi quia partim profuerunt, hic opponantur verbis: summo, qui fecit omnia. Coluerunt enim plures, quam qui modo per artem profuerunt. Vide hoc caput a n. 1 ad n. 21 et lib. v, c. 14. BUN.

nem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos coluit, etiam Deum coluerit: neque fieri potest; quoniam si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur, cuius religio est, illum esse unum ac solum Deum credere. Clamat summus poeta, eos omnes,

Qui inventas vitam excoluere per artes,

apud inferos esse, ipsumque illum *repertorem medicinæ talis et artis ad Stygias undas fulmine esse detrusum*: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui et deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem: quia Deus fulminari non potest, apparet non esse factum; immo vero, quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. Mendacium enim poetarum

A non in facto est, sed in nomine. Metueant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poetis, si quando illorum fugas, et vulnera, et mortes, et bella, et adulteria describunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos: quia ne homines quidem probi fuerunt, eaque in vita sua gesserunt, quæ mortem parient sempiternam.

CAPUT XX.

De diis Romanorum propriis et eorum sacris.

Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutritrix lupa honoribus est affecta divinis. Et ferrem si animal ipsum fuisset, cuius figuram gerit. Auctor est

VARIORUM NOTÆ.

Coluit. Sic ex editis Tornes., Is., Spark. et manuscriptis restituimus, præter 1 Colb. et Bruu., in quibus est *coluerint*; in cæteris editis, *colit*.

Repertorem medicinæ talis et artis. Ita cum Virgilio mss. 10 Reg., 6 Colbert., Cauc., Jun., Sorbon., Ultr., 2 Lips., 2 Clarom., 2 Brun., 15 vet. impressi. At in ms. Bonon. et edit. Thomas., Is., Spark., legitur, *medicinæ artis repertorem*.

Et deos fulminibus extinguat. Sed fulmine ictus demum deus factus Æsculapius. Minucius cap. 21 et ex eo Cypr., de Idol. Van., cap. 1: Æsculapius ut in deum surgat, fulminatur. Arnob., l. pag. 24: *Nonne Æsculapium medicaminum repertorem post pœnas et supplicia fulminis custodem nuncupastis, et præsidem sanitatis, valetudinis et salutis?* In Reimm., qui etiam deos. Bun.

Metuebant enim malum. Isocrates in Laud. Busirid. impias poetarum de diis fabulas perstringit, ac nonnullos eorum idcirco meritas, ait, dedisse pœnas. Nam Orpheus a Threissis discerptus est, insimulatus Liberi Patris sacris. Homerus et errare et mendicare est coactus; immo etiam excæcatus fuit: alii aliis affecti fuere suppliciis. Plura apud eum vide. Tullius quoque illum hanc ipsam ob causam reprehendit. *Homerus, inquit, humana ad deos retulit, mallem divina ad nos.* Philostratus in Heroicis de eodem ait, *πρωτος μὲν θεός, etc.* Primum quidem, cum hominibus deos miscuisset, de hominibus ingentia, de diis vero exilia dixit, ac vilia. Ex Vossio.

Si quando illorum fugas, et vulnera, etc. Cic., lib. 1 de Nat. deor.: *Pœtæ ira inflammatos et libidine succubentes induxerunt deos, feceruntque ut eorum bella, pugnas, prælia, vulnera videremus; odia præterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantiâ libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos.* Isocrates in Laud. Eusir., Theodoret., Serm. 5 contra Græcos, de angelis, de diis et dæmonibus; August., de Civit. Dei lib. iv, c. 27. Ex ELMENBORST., in Arnob.—Inter omnes poetas nullus tam sæde loquitur de diis quam Homerus, de quo Jul. Scaliger, lib. iv de re Poet., cap. 1, hæc dicit: *Homerus, de diis suis, tamquam suis loquitur.* Tertull. contra Gentes cap. 14: *Quis non poeta dedecorator invenitur deorum?* Pythagoras Homerum apud inferos torqueri dicebat, quod ejusmodi fabulas poematibus suis intexerit. Plato item in lib. de Legg. hoc nomine insimulat Homerum. Vossius.

Fugas, etc. Objecit eadem pluribus Athenag. Legat. pro christianis, ed. Oxon. pag. 74-77. Adde doctas H. Stephani ex Sexto philos. et Dechairii, ex Longino et Cicerone notas. Bun.

Mortes. De plurali vid. not. ad l. vii, cap. 10 et ad lib. de Mortib. persec. princ. Bun.

Quibus de rebus. Sic cum ed. Cellar. mss. omnes, demptis 2 recentioribus a quibus abest præpositio. In editis est, *Quibus ex rebus.* Sed et alibi præpositione de pro ab vel ex usum fuisse Lactantium jam supra observavi ad caput 5.

Romuli. Romulum et Remum a virtute, hoc est robore, appellatos fuisse. putat Festus: nec immerito, si observemus *ῥώμην* Latinis *valentiam* esse, nam *ἰσχυροῦς* est *valere*. Glossæ: *ῥώμη, valentia.* Ita vocatur robur corporis, quod et ipsum ex eadem origine venit. *ῥώμος* et *fortitudo et vir fortis.* SALMASIUS.—Romulum a *ῥῆμα*, hoc est, mamma, alii deducunt. BLANCKARDUS.

Lupa. Notarunt docti ad Minuc. c. 25; adde Livium lib. x, c. 25; Tertull. 2 ad Nat., c. 9 fin.; Arnob., l. iv, p. 128. Bun.

Si animal ipsum fuisset. Ms. Jan., ipsa; ms. Cane. et editi fere, *si id animal ipsum fuisset.* Euseb. Chron., propter pulchritudinem et rapacitatem corporis questuosi, lupa a vicinis appellabatur. Unde ad nostram usque memoriam, meretricum cellulæ lupanaria dicuntur. Idem etiam extat apud Isidorum Etym. lib. xviii, cap. 42. Prudentius:

Ruricolos vexare lupas.

Quas Prudent. *lupas* vocat, dicuntur a Tertulliano lib. de Pallio, *Lupæ popularium libidinum nundinæ*; et ab eodem auctore, lib. de Spectaculis, cap. 62 Munere: *Prostituta, publicæ libidinis hostiæ et pudoris sui interemptrices.* D. Hieron. ad Gerantiam: *Ut in eo, ait, se putet esse laudabilem, si scortis melior sit, si publicarum libidinum victimas superet.* Senec. Nat. quæst. lib. 1: *Corpora publico objecta ludibrio nuncupat.* JURETUS.—Non desunt tamen, qui veram beluam Romuli nutricem velint fuisse, non autem prostitutam Larentinam. In his et Strabo, qui Tiberii temporibus, e Ponti regibus oriundus, clarissimus fuit, libro v Geograph. Justinus, lib. xxxviii, : *Ipsi ferunt conditores suos lupæ uberibus, sic omnem illum populum, luporum animos habere, inexplebiles sanguinis atque imperii.* Jul. Hygin. Augusti libertus fab. cap. 252: *Romulus et Remus, Martis et Ilivæ filii, a lupa nutriti sunt.* Hoc idem scribit Virgilius l. viii, Æneidos:

Fecerat et viridi foetam Mavortis in antro
Procubuisse lupam, etc.

Juvenalis, Sat. 11, vers. 104, et Vet. Schol. ibid.:

Romulæ simulacra feræ mansuescere jussæ.

Ovid. lib. ii Fast.:

Lacte quis infantes nescit crevisse ferino?

Sext. Propert. lib. xi, Eleg. 6:

Livius, Larentinæ esse simulacrum, et quidem non corporis, sed mentis ac morum. Fuit enim Faustuli uxor, et propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est: unde etiam lupanar dicitur. Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt; apud quos meretrix quædam nomine Læna, cum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo.

VARIORUM NOTÆ.

Tu criminis auctor
Nutritus duro, Romule, lacte lupæ.

DEMPSTER.—Doctiss. Boxhornius in Quæst. Rom. hoc fictum putat.

Auctor est Livius. Lib. 1, c. 4, præter quem de Laurentia Macrobius Saturn. lib. 1, cap. 10, consulatur. Alii scribunt *Larentia*. Vide Gronov. ad d. 1. Livii. **CELL.**

Larentinæ. Sic restituimus ex veteribus et optimis mss. 2 Bonon., 5 Reg., 2 Colb., Tax., Pen., 1 Clarom. a secunda manu, 2 Brun. et edit. Is., accedentibus mss. Regio-Puteano et 3 aliis Reg., 4 Colbert., 1 Sorbon., Gat., Marm., Cauc., Ultr., 1 Clarom. et alt. Clarom. a prima manu, in quibus est *Tarentinæ*; ed. Rom. 1468, *Jarantinæ*. Sed et infra *Lorentinalia constituta*, sic dicta a *Larentina*. Nec aliter Tertullianus Apolog. cap. 25. In mss. rec. 2 Reg., Vict., Nav., Cantab., Em., et editis 12, *Larentiæ*; in edit. Crat. et Gymnic., *Laurentiæ*; in 1 Reg., *Tarentiæ*. *Laurentinæ* nomen est apud Livium Decade 1, cap. 4.

Vulgati corporis. Id est, prostituti corporis. Vide not. supra ad cap. 17. In mss. 1 Reg. a prima manu, Nav., Vict., 1 Colb. *vulgatiorem corporis vilitatem*.—**Vulgati corporis vilitatem.** Pessime Ven. 1495: *Vulcani nominis vilitatem*. Sublac., Rost., Ven., 1471, 78, 95, Pier., Parrh., Paris.: *vulgati nominis vilitatem*.

BUNEMAN.

Lupa. Ita Cicero in Philippicis Antonii scorta lupas vocat.

Id est, meretrix. Hæc delent Ven. 1471 et Sublac. et non habet Livius 1, c. 4. Possunt abesse. **BUN.**

Lupanar. De quo adhuc infra, lib. vi, cap. 25.

Exemplum scilicet Atheniensium. Apud Athenienses vetitum erat meretricibus ingredi templa, ut videtur apud Demosthenem contra Androcionem. **BARTHUS.**

Læna. Apud Thucydidem lib. vi, legitur, quomodo Hipparchus, Pisistrati filius, per Harmodium et Aristogitonem fuerit interfectus. Quibus Pausanias adjicit, Hippium cum Hipparchi fratris necem ulcisci vellet, mulierem nomine Lænam ad necem usque exoruisse, quam noverat scortum esse Aristogitonis. In cujus rei monumentum Athenienses post extinctum Pisistrati genus, ob cruciatum quos passa fuerat, Lænam æream posuerunt. Hujus Lænæ tolerantia celebratur a Plinio lib. vii, cap. 25, ab Athenæo lib. xiii Deipnosophist. et ab Eusebio in Chronicis. Quod cum actum fuerit Olympiad. LXVII, regnante Tarquinio Superbo, fieri non potuit ut Romani in effigenda Lupa imitati sint Athenienses in exprimenda Læna. Lupa enim sculpta fuit ab Anco Martio triginta fere Olympiades ante effigiatam ab Atheniensibus Lænam; erratum igitur est historicum Lactantii. Tertullianus sub finem Apologeticum, patientiam miratur Lænam, quæ, Eusebio teste, linguam suam mordicis amputavit, ne proderet arcanum amicorum et sociorum: vide quæ in casu simili de Anaxarcho refert Valer. Maximus lib. iii, cap. 3.

Larentinalia. Celebrantur decimo kal. jan. Vide Macrobius Saturnal. lib. 1, c. 10. — *Larentinalia*. Sic plures scripti et Rost. et Ven. prima 1478. Parrh., Ald., Gryph., Crat., Tornes., Thom. eumque sequentes. Optime. **BUN.**

Nec hanc solum Romani meretricem colunt. Ita res-

animalis effigiem posuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monumentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Hujus nomini etiam dies festus dicatus est, et Larentinalia constituta. Nec hanc solum Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse Verrius scribit. Jam quanta ista immortalitas putanda est quam etiam meretrices assequuntur? *Flora*, cum magnas opes ex

tituimus ex antiquissimis et optimis mss. 7 Reg., 2 Bonon., 4 Colb. aliisque undecim, et editis Rom. 1470, 1474, et Cellar. In 1 Colb., *nec eam solum*; in 1 alio Colb., *nec etiam solum: etiam mendose pro eam*. In mss. 1 Reg. et Jun. et plerisque vulgatis est, *hanc solum*.

Sed Faulam quoque, etc. Doctiss. Vossius existimat Lactantium prisco more scripsisse *Flauram*, id est, *Floram*. Quæ deinde subjungit auctor noster de Flora illa, cum eodem Vossio parum verosimilia arbitror; neque enim ejus nominis meretrix fuit, quæ sua populo legarit: si Lactantius indicasset auctores, quos esset secutus, tutius illi fides haberi posset; verum de hoc apud illum altum est silentium. Sed ut magis pateat hæc esse conficta, nota quod *Flora* illa a Varrone in 4 L. L. inter deos deasque ponatur, quos Romani temporibus Romuli a Sabinis acceperint, quique a Tatulo inducti fuerint. Ex Varrone patet Floram jamdudum ante cultam, quam a Lactantio memoratur: et ut plene constet quam antiquus ejus cultus fuerit Romæ, lege Varr. de L. L., vi, ubi ex Ennio inquit, Numam flamines fecisse cognomine Florales. Verba ejus: *Evndem Pompilius Numam ait (Ennius) fecisse flamines, qui omnes sint a singulis diis cognominati: in quibusdam apparet eryma; ut cur sit Martialis, Quirinalis. Sunt in quibus flaminum cognominibus latent origines: ut qui sunt in versibus plerique Voltumnalis, Palatialis, Furrinalis, Floralis, Falacer, Pomonalis*. Nec quia jam Romuli, et Numæ temporibus, Floræ sacra ac Flamines erant, eo etiam Florales fuerint ludi. Hi demum celebrati anno U. C. DXXX. C. Claudio Cenchone, et M. Sempronio Tuditano coss., idque non ex Floræ, vel meretricis cujusdam hæreditate, sed ex pecunia multatitia eorum, qui peculatus damnati forent, quia publicum pop. Romani agrum occupassent, ut narrat Ovid. in v Fastor. quem vide. Ac illa quidem exordia fuere Floraliū; exinde non celebrata, nisi anni ratio posceret vel Sibyllinis libris ita præceptum diceretur. Sed ut annua hæc essent, decretum demum anno urbis DLXXX. L., Posthumio Albino, et M. Popilio Lænatæ coss. Occasio erat ejusmodi. Magna fuerat sæpius verni temporis intemperies, indeque nata annorum plurium sterilitas. Placitum igitur Senatui, ut Floræ instituerentur ludi annui, quo favore deæ, tanto jam honore auctioris, deinceps arbores plantæque omnes melius florescerent. Ex Vossio.

Putanda est. Ita restitutum ex mss. codicibus et editis sex. Est desideratur in Cauc. et 1 Clarom. et in ed. Gymnic. Cæteri editi habent, *putanda sit*. — *Quanta ista immortalitas putanda.* Heumannus scribit, *quantum... putanda*. Sic Cicero l. v Tusc. quæst. 37: *Quanti vero ista civitas æstimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur?* At, quia omnes, in his Reimm. habent, *quanta*, nihil est mutandum. Ita l. v, c. 20. *Quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illudatur in theatris?* **BUN.**

Assequuntur. Sic mss. cum editis Paris. 1525, Graph. et Gymnic. Cæteri editi, *asequantur*.

Flora. Hæc non eadem est cum *Faula*, de qua supra. Flora apud omnes habetur scortii nomine famosa; vocaturque ab aliis *Acca Larentina*, ab aliis *Melibæa Niobes* filia, quæ colore ob metum Apollinis et Dianæ

arte meretricia quævisset, populum scripsit hæredem, certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnoré suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatui flagitiosum videbatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudenda rei quædam dignitas adderetur. Deam sinxerunt esse, quæ floribus præsit, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene prospereque florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham fuisse narravit, quæ sit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honestè quidem ista dicuntur; sed inhonestè

A turpiterque creduntur. Nec debent (cum veritas queritur) hujusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, convenienter memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices, quæ tunc mimarum funguntur officio, et in conspectu populi usque ad satietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur.

B Cloacinae simulacrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit, et quia ejus esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. Pavorem, Palloremque Tullus Hostilius figuravit et coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos

VARIORUM NOTÆ.

mutato, Chloris dicta sit. Vide Vossium de Idololat. lib. 1, cap. 12.

Quævisset. Istud verbum Lactantio familiare pro acquirere, ut inferius monstrabitur.

Populum. Editi, plures addunt, Romanum; sed abest quoque ab Epitome cap. 20.—Populum scripsit hæredem. Aliter Varro, lib. 4 de L. L. cap. 10 antiquam Sabinorum deam fuisse Floram, Romæ ex Tatii regis voto cum aliis dedicatam. CELL.

Floralia. Id Romanis exprobrat S. Augustinus, de Civit. Dei, lib. 4, cap. 8. Celebrabantur Floralia quarto kalend. aprilis. De Flora vide Plinium l. xviii, cap. 29, et lib. xxxvi, cap. 5, ubi scribit Floram Praxitelis opus Romæ fuisse. Tatianus multa scorta numerat quorum imagines a variis artificibus fuerunt effictæ. Cæterum insignium meretricum catalogum invenies apud Athenæum libro xiii.—Quos appellant Floralia. Recte etiam dicuntur Ludi Floralia, ut iterum ms. taur. cap. 20. Habent, inquit Quintil., lib. 1 Inst., cap. 5, quædam faciem solæcisni, et dici vitiosa non possunt: ut Ludi Floralia ac Megalesia, nunquam hæc sequenti tempore interciderint, nunquam aliter a veteribus dicta. Ad rem Conf. Tertull. i Spectac., cap. 17, Pitisc. L. A. R. T. 1 fol. 795. Bux.

Aut vitibus. Sic libri plerique; at Rehm., et vitibus. Lenseo, inquit Heumannus, hoc esse glossæ. Mihi seculus videtur, moto Ovidii verbis (quem citat infra), lib. v Fast., 261-270. Huc pertinent illa de Flora dicta v. 264:

Sic bene floruerit vinea, Bacchus erit;

et v. 269, vina quoque florent. Bux.

Non ignobilem. Ven. 1495, 97. Pier., non ignorabilem. Non inscite, si addicerent mss. ex quibus et Ven. 1471-78., Parrh., Paris., aliis præfero, non ignobilis. Sic lib. v, cap. 4: Non ignobilis loci. Bux.

Chloris vocitata. Ovid., lib. v Fastor., v. 195:

Chloris eram quæ Flora vocor.

Celebrantur ergo illi ludi, etc. Hi ludi, cum primum celebrarentur mense Aprili, postea in Maium translati sunt, Ovidio teste:

Mater, ades, florum ludis celebranda jocosus:

Distuleram partes mense priore tuas.

Inclis Aprilis, transis in tempora Maii;

Alter te fugiens, cum venit alter, habet.

Alexander ab Alexandro lib. vi genial. Dier., cap. 8, his ludis feminas, quæ vulgato corpore quæstum faciebant denudari, et pudendis obscœnisque involatis, per lusum et lasciviam currere, et impudicos jocos agere, moris erat: quibus etiam Ædiles cicer, fabas, et alia missilia plebi spargere, leporesque et capreas, aliaque mitia animalia ludis admittere consueverant. Hos in vico Patricio, aut proximo, celebrabant; nocturne accensis facibus, cum multa obscœnitate verborum per urbem currebant, et ad tubæ sonitum

conveniebant. Atque hinc est, quod auctor noster dixerit ludos hosce celebrari, convenienter memoriæ meretricis. Introducebantur etiam hisce ludis funambuli elephantes, uti ex Suetonio in Galba, et ex Flavii Vopisci Carino apparet. Ovid., lib. v Fast., explicationem amplam horum ludorum reliquit: quem adi. ROSINUS.—Contra hanc obscœnitatem scribit S. Augustinus de Civit. Dei, lib. 4, cap. 26.—Ergo illi ludi cum omni lascivia. Ludi florales, sive floralia, supra, de quorum licentia et obscœnitate legi possunt Seneca epist. 97; Valer. Max. ii, c. 10, n. 1; Martial., lib. 1, Epigr. 1. CELL.

Convenienter. Ita reposuimus ex vetustissimis et optimis mss. 17. At in recentioribus octo atque in vulgatis legitur convenientes. De his videndi Tertullianus, pagg. 697, 5, 216, 6, et Joan. Chrysostomus, Homil. 6 et 7 in Matthæum.

Quæ tunc mimarum funguntur officio. Sic legas cum omnibus prope mss. Licet enim hæc vox admodum rara sit feminino genere, legitur tamen apud Ciceronem Philippica ii: Inter quos aperta lectica mima portabatur; et apud Valer. Max. lib. ii, c. 10, de Catone loquentem: Ludos Florales spectante, populus ut mimæ nudarentur postulare erubuit. At minus est histrio, et imitator dictorum et morum hominum, aut potius scurra facetus.

Pudendis motibus. Juvenalis depingit illos motus, Sat. 11:

Ut Greditana canoro

Incipiat prurire choro, plausuque probatæ

Ad terram tremulo descendant clune puellæ:

Spectant hoc nuptæ juxta recubante marito.

Vide et Arnobium lib. ii.—Cum pudendis motibus. Sublac., Ven. 1471, Rost., Ven., 1495, 97, Paris.: cum impudentis motibus. Walch., vitiose, cum pudentibus moribus. Pudendos illos motus graphice descripsit Arnob. l. ii, pag. 75, ubi plura, p. 90. ET-MENHORSTIUS.

Cloacinae simulacrum. Festive ad hujus deæ nomen alludit Tertullianus in lib. de Pallio, cap. 4. Meminit et ejus lib. 1 advers. Marcionem, c. 18. Meminit et Cyprianus de Idolorum vanitate, S. August. de Civ. Dei, lib. 4, ac Minucius Felix cap. 25.

Pavorem Palloremque. Livius, lib. 1, cap. 27: Tullus Hostilius in re trepida vocit Salios, fanaque Pavori et Pallori, equitem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet. Vide August. de Civit. Dei, lib. 4, cap. 2, 15, 25, et lib. vi, cap. 10; Cic., lib. iii de Nat. deor. Sed non in Urbe, verum extra Urbis pomerium Pallori structam ædem loquitur Plutarchus in Cleomene; et recte Pallorem communi cum Pavore fano coluerunt, quia ex timore seu pavore nascitur pallor. Servius ad vers. 30, lib. iii Æneid.: Pallor nascitur, cum se, ad præcordia fugiens, contrahit sanguis. Cic., l. v, de Finib.: Qui

(sicut optari solet) præsentes haberet? Ab hoc illud **A** **M. Marcelli** de consecratione Honoris atque Virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter deos collocavit senatus: quam profecto si habuisset, ejusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Græciam dicit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset; adulatus est videlicet Attico, et irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita et deplorata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent, prostituerunt libidini juventutis; a quibus flagitiorum deos, et in illis potissimum locis ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, et in illa coli ætate volue-

runt, quæ simplex et improvida prius irretiri, et in laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum si ab hac gente universa flagitia manarunt? apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur. Et ideo huic sententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adiecit: « Virtutes enim oportere, non vitia consecrari. Quod si recipis, o Marce Tulli, non vides fore ut irrumpant vitia cum virtutibus, quia mala bonis adhærent, et in animis hominum potentiora sunt; quæ si vetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Græcia, se alios deos colere; ut prosint, alios, ne noceant. »

Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt, in quo tibi assentior, ne virtutes quidem. Non enim per se

VARIORUM NOTÆ.

est enim, aut quotusquisque, cui, mors cum appropinquet, non refugiat timido sanguen, atque exalbescat metu. Ex **DEMPSTERO**. — Hæc omnia enumerat **S. Cyprianus**, de Idolorum vanitate, his verbis: *Deam quoque Cloacinam Tatinus advenit et coluit: Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo Febris dedicata, et Acca et Flora meretrices. Hi dii Romani.*

Præsentes haberet. Hæc est recepta lectio a mss. et excusis; nec temere rejicienda, quidquid dicat **Thomasius**: *præsentes haberi, vel præsentes esse, pro adesse, norunt omnes creberrimam locutionem esse omnibus Latinis scriptoribus, præsertim Lactantio ipsi lib. ii, 1, 2, in fine lib. de Ira Dei, et alibi. In ms. Bonon. antiq. est, secum haberet. I. EUS.*

De consecratione Honoris atque Virtutis. Hinc **August.** de Civ. Dei, lib. iv, cap. 21, *Dei Honorini* mentionem facit. **Symmach.** lib. i, epist. 20: *Bene ut sapienter majores nostri, ut sunt aliæ ætatis illius, ædes Honori atque Virtuti gemellas junctim locarunt, comenti quod in te vidimus, ibi esse præmia honoris, ubi sunt merita virtutis.* **Valer. Max.** lib. i, cap. 1: *Cum Marcellus quintum consulatum gerens, templum Honori atque Virtuti, Clastidio prius, deinde Syracusis pontius, nuncupatis debitum votis consecrare vellet, à collegio pontificum impeditus est. Et in nummo Vitellii apud Gruterum, p. 10, Inscript. n. 4, legitur:*

VIRTUTI
ET
HONORI

Vetus Marmor.

C. POLICIO. L. F. BIBULO. ÆD.
PL. HONORIS.
VIRTUTISQUE CAUSA. SENATUS.
CONSULTO. POPULIQUE. JUSSU. LOCUS.
MONIMENTO. QUO. IPSE. POSTERIQUE.
EJUS. INFERRENTUR. PUBLICE.
DATUS. EST.

Aurel. Prudent. lib. i, in **Symmach.** — Ædem hæc anno ab U. C. 545, **M. Marcellus** vovit (*Liv.* lib. vii, *decad.* 5). Sacrificia honoris peragebantur aperto capite, cum sacerdotes in omnibus aliis deorum sacris tecto essent capite. Rationes varias pete a **Plutarcho**, *Probl. Rom.* cap. 12. Solemnitas ejus et festum in Maio, ut opinor. Ex **DEMPSTERO**.

Mentem quoque. Cicero, iii de Nat. deor., **Plin.** lib. ii, cap. 7; **Ovid.**, *Fastor.* vi:

Mens quoque numen habet, Menti delubra videmus,
Vota metu belli, perlide Pœne, tui.

Sic **Propertius** lib. iii, *Elegia* 24.

Mens bona, si qua dea es, tuâ me in sacraria dono.

Et **Attillus** prætor menti ædem vovit an. 537, quo scilicet **Qu. Fabius Max. Veneri Errucinae.** *Liv.* lib. ii, *decad.* 5, et **Gruter.** p. 99, n. 7.

Magnum Cicero. Perditum hunc **Ciceronis** locum dicit **Cellarius**. Si h. c. sect. 17 cum his jungas, vix dubium est, quin ad *Cic.* lib. ii de *Legib.* cap. 11 respexerit: ita quoque **Turnebo** ad *Cic.* locum fol. 147 visum. **BUNEMAN.**

Quod Cupidinum et Amorum. Ita **Cicero** inter *Fragmeita* libri ii de *Legibus*, et mss. nostri et ed. *Scripti* 4 rec. habent *Cupidinis et Amoris*. Cum locus iste non legatur in libris quos de *Legibus* a **Cicerone** habemus, sed in horum librorum fragmentis, putantur eruditi, mancos esse **Ciceronis** libros de *Legibus*.

Ad honesta deberent. Mss. undecim et editi nonnulli, ad *honestatem*. In mss. *Pen.*, 2 *Colb.* et ed. *Is.*, *debuerunt*.

Corruptorum. Corruptores, adulteros, junxit, lib. i, cap. 10, exemplo **Ciceronis** lib. iii in *Verr.*, cap. 2.

BUN.

Et in illa. Præposito in addita ex mss. et editis plurimis.

Virtutes enim oportere. **Ciceronis** verba sunt lib. ii de *Legibus*. Ideoque infinitivo modo efferenda cum omnibus mss. et veteribus editis 4, *Rom.* et *Venet.* 1490, ac **Cellar.** In cæteris editis est *oportet*.

Non vides fore ut irrumpant vitia. Sic habent omnes fere ms. et editi codices. In recentioribus mss. 4 et editis sex est, *forte ut*.

Romani Rubiginem. Dicitur *Rubigus*, lib. i, in **Numa** regno. **Servius** ad lib. i **Georg.**: *Rubigo genus vitii est quo culmi pereunt, quod a rusticanis calamitas dicitur: hoc autem genus vitii ex nebula nasci solet, cum nigrescunt et consumunt frumenta; inde et Rubigus deus: sacra ejus x kalend. Maias Rubiginalia appellantur.* **Festus Pomp.** lib. xvi: *Robigalia dies festus vii kalend. Maias, quo Robigo deo, quem putabant rubiginem avertere, sacrificabant.* **Concors** et **Plin.** lib. xviii, cap. 29, qui ait *Robigalia* fuisse a **Numa** anno regni sui undecimo constituta. Vid. **Columellam** de *Re rust.* lib. x, et **Ovid.** lib. iv, *Fastor.* Ex **DEMPSTERO**. — **Varro** lib. i, de *Re rustica*, *Robigum deum* facit, eumque *Floræ* conjungit.

Febrem. Vide *Prudentium* in *Hamartigenia*:

Par furor illorum, quos tradit fama dicatis
Consecrasse deas, Febrem, Scabieumque sacellis.

Febris quasi dea culta a Romanis, fanum habuit in **Capitolio**, aram in **Esquilis** fabricatam. **Clemens Alexand.**, *Protrept.*; **Plin.**, lib. ii, cap. 7; **Cicer.**, iii de *Nat. deor.*; **Seneca**, de morte **Claudii**; **Epictet.**, lib. i, cap. 19; **Aug.** de *Civ. Dei* lib. iii, cap. 12; **Minuc.** **Felix.**; **Arnob.**, lib. iv. **Jon. Weitsius**. — *Febris* etiam, ut dea, ea legitur *inscriptio*: **FEBRI. DIVÆ. FE-**

sapient, aut sentiunt, neque intra parietes, aut ædificulas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, et interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis: «Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cælum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunt.» Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere quibus careas? Virtus enim colenda est, non imago virtutis: et colenda est non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solemnî, sed voluntate sola atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo, et tenere? quod unusquisque simul ac cœpit velle, consequitur. Hic solus virtutis est cultus; nam religio et veneratio nulla alia, nisi unius Dei tenenda est. Quid igitur opus est, o vir sapientissime, supervacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere vana et insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos

A sumptus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius et incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornatur, hoc veris illis nominibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt, id est qui umbras atque imagines virtutum consecretantur, ea ipsa, quæ vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitii ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis nec parentibus parcente avaritia, et cupiditate in venena et in ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis sævientibus, privatim vero inimicitiiis usque ad sanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus: nec tamen desinunt ea colere, quæ fugiant et oderunt. Colunt enim thure ac summis digitis, quæ sensibus intimis horrere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignorance descendit.

Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent,

VARIORUM NOTÆ.

BRI. SANCTÆ. FEBRI. MAGNÆ. CAMILLA. AMATA. PRO. FILIO. MALE. AFFECTO. Vide Onzel Inscript. fol. 97, ad Minucium Felicem. — Val. Max., lib. II, cap. 5, n. 6: *Febrem ad minus nocendum templis colebant, quorum adhuc unum in palatio.* Adde Cic., lib. III, de Nat. deor., cap. 25. CELL.

Ne sint falsæ. Emman., Ven. 1471, 93, 97, et Rost., *ne sint fabulæ.* BUNEMAN.

Illæ. Bun. habet *olla*, in quam vocem notam sequentem exhibuit. — *Olla.* Sic libri plerique mss. et edd. vetustæ. At Lips. 2, Reimm, Tornes, Spark., Walch., *illa.* Est vero *olla* vera scriptura. In legibus veteres antiqua vocabula amabant. Sæpius repetitur vox antiqua in Cicer., lib. II de Leg. cap. 8.

Laudum. Id est, *rerum laudandarum et virtutum*, secundum Turnebum ad Cic. c. 1, f. 159. BUNEMAN.

Sunt. Quod vide apud Cicer., lib. II de Legib., cap. 8.

Quibus careas? Virtus enim colenda est. Sic restitimus ex mss. pene omnibus. In tribus recentioribus et in editis, si Cellar. excipias, est, *careamus? Virtus colenda est.*

Virtus. Inquit Augustinus, non deus, sed Dei donum est.

Et colenda est. In mss. 2 Bonon. et Tax. ac nonnullis editis desideratur est: legitur in cæteris.

Simul ac cœpit velle. Sic restitimus ex mss. 2 Clarom. et Colb. et editis Rom. 1470, Fasitel., Is., Cellar., faventibus mss. 12, ac pluribus editis in quibus est, *simul accepit velle.* In Bonon. antiq., *simul ut occœpit*; in Jun. et 1 Colb. ac editis 5, *simul occœpit*, pro *simul ac cœpit.*

Templum est pectus. Idem habet Apostolus I ad Corinthios, cap. VI, vers. 19.

Hoc veris illis nominibus impleatur. Vera et optima lectio, quæ est manuscriptorum Regionum, 3 Colb. et 1 Clarom. Male omnino in cæteris qui habent, *veris illis nominibus; immo falsis.* In alio Claramont. *hoc verius illis nominibus. Nominibus*, scilicet illis virtutibus quas supra nominavit.

In venena et in ferrum ruente. Sic habent omnes mss. Vulgati autem, in *venenum et ferrum.*

Privatim. Ex mss. et pluribus editis optime respondet præcedenti adverbio *publice.* Mss. Jun., 3 Colb. et 1 Clarom. a prima manu, et editi nonnulli legunt, *privatis.*

Summis digitis. Jocatur in morem illum ethnico-rum, qui res ad sacrificandum paratas duobus aut tribus digitis accipere solebant. Thus quidem eo modo in aræ flammam jaciebant. Hieronym. epist. 1: *Non est tantum in eo servitus idoli, si quis duobus digitulis thura comprehensa in bustum aræ jaciât.* Porphyr. *πρὶ ἀποχρῆς ἐμψύχων*, inquit, Pythia Ermionea lælatum, dum sacrificaret, placentæ frustis acceptis epera tribus digitis. Ovid., II Fast.

Et digitis tria thura tribus sub lumine ponit.

Videsis etiam Lactant. lib. IV, cap. 3, et lib. V, cap. 19 et 20, *Ex Is. 10.* — *Thure, ac summis digitis.* Id est, *extremis.* Sæpe ita cum optimis quibusque, ut notamus ad lib. V, cap. 10. *Quorum... unum figuram gerunt.* Bun.

Horrere. Sic corrigendum esse statuo cum Themasio ex mss. ab illo citatis. His adde Cauc., 3 Colb., Cantab., Goth., Ultr., editionem Genevensis 1615 et 1579; sic etiam legunt Betuleius et Isæus. Sic legendum esse textus ipse docet; Lactantius enim redarguit illos quod colant vitia, quæ potius vitare et horrere debeant. Mss. Em., *horrescere.* Alii, *colere, male.*

Error principalis. De hoc plenius agetur libro II, qui est de Origine erroris.

Cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, etc. Eo tempore hoc evenisse statuit Sehedius, quo Roma a Suevis Senonibus seu Gallis incensa fuit, Capitolio aspera obsidione cincto, cum nervi in arcubus deficerent, matronæ superstites comam absciderunt: ex ea nervi arcubus additi, hostesque demum depulsi. Hinc libertate denuo potiti, in gratam rei memoriam, statuum Veneri erexere, cui cognomen Calvæ indiderunt, ob abscissas a matronis comas. Hanc historiam refert Vegetius lib. IV, cap. 9, de Re militari; Servius ad I Æneid. Sæpe hoc usu venit olim in bellis, inquit Is. Casaubonus in Notis ad Capitolin. pag. 188. Cæsar Belli Civilis lib. III, de iis qui obsessi erant Salonis, *præsectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt.* Narrat et Dio in Severo, in obsessa urbe Byzantio rudentes de crinibus mulierum factos. Vide Aristidem in Rhodiaca. De hac re nil legitur apud Livium, neque apud Plutarchum. Attamen templum Veneris Calvæ irridetur a S. Cypriano his verbis: *Est, inquit, et Venus Calva. Multo hic turpius Calva, quam apud Homerum vulnerata.* De eadem et loquitur Augustinus, et Vegetius libro IV.

ædem Veneri Calvæ consecrarunt. Non igitur intel-
ligunt, quam vanæ sint religiones, vel ex eo ipso,
quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniiis
fortasse didicerant, deos sibi ex eventis fingere, qui
cum Messenios obsiderent, et illi furtum deceptis ob-
sessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem
cucurrissent, a Spartanis mulieribus fusi fugatique
sunt. Cognitis autem dolis hostium, Lacedæmonii
sequebantur. His armatæ mulieres obviam longius
exierunt; quæ cum viros suos cernerent parare se ad
pugnam, quod putarent Messenios esse, corpora sua
nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, et aspectu in
libidinem concitati, sicuti erant armati, permisti sunt
utique promiscue; nec enim vacabat discernere. Sic
juvenes ab iisdem antea missi, misti cum virginibus,
ex quibus sunt Partheniæ nati, propter hujus facti
memoriam ædem Veneri armatæ, simulacrumque po-
suerunt: quod tametsi ex causa turpi venit, tamen
honestius videtur armatam Venerem consecrasse,

VARIORUM NOTÆ.

Dolis hostium. Ita restituimus ex omnibus mss. et
pluribus editis. Cæteri vulgati habent, *hostium insidiis.*

Sicut erant. Supra lib. 1, cap. 8. Hæ voculæ rei ver-
ritatem hic, non mutatam rei conditionem notant.
Cic. in Bruto cap. 14: *Ut erat lana amictus, ita venit
in concionem.* Ovid., v. Metam., Fab. 10: *Sicut eram,
fugio sine vestibus.* Val. Max., lib. iv, cap. 6: *Quem
(Plautium) amici, sicut erat, togatum et calceatum
corpori conjugis junxerunt:* et lib. v, cap. 6, extr. 4:
Gladio cinctus, sicut erat, processit. BUNEMAN.

Juvenes ab iisdem antea missi, misti cum virginibus.
Collatis inter se variis tum mss. tum editorum codi-
cum lectionibus, sic legendum censeo. In tribus enim
mss. Reg., 1 Colb., Cantabrig., 2 Brun. est, *antea
mi si, admisti cum virginibus;* in 6 Reg., 2 Bonon.,
5 Colb., 1 Sorbon., 2 Clarom. et vet. edit. 3 Rom.,
Venet., 1490, Egnat. sen Ald., Paris. 1523, Florent.,
Crat., Graph., *antea missi cum virginibus;* scilicet vox
misti male scripta a librariis mutata fuerit in *missi*,
et deinde ab aliis ommissa, velut duplicata. In editis
Gymnic., Fasil. et Thys. est, *ante admisti cum vir-
ginibus.* Ms. Em. et edd. Gall. et Spark., *ante missi
cur virginibus,* sensu prorsus imperfecto. Hujus rei
historia refertur a Strabone. Lacedæmonii enim Mes-
seniis bellum intulerunt, eo quod Teleclum regem
sacrificandi causa profectum occidissent anno 813,
ante vulgarem æram (propter virgines stupratas, ait
Justinus,) juramento facto, se non prius reversuros,
quam Messenam cepissent. Uxoribus vero tam diu-
turnas moras ægre ferentibus, Lacedæmonii sui ju-
risjurandi memores, et uxorum rationem habentes,
robustissimos ac ætate juniores e castris Lacedæmo-
nem mittunt, quos noverant sacramenti religione
non teneri. His præcipiunt, ut cum omnibus virgini-
bus rem omnes haberent, eo pacto rati sobolem co-
piosiorum futuram. Hi ergo, qui sic geniti erant,
Partheniæ dicti sunt, seu Virginum filii. Vide Justi-
num lib. iii, cap. 4.

Partheniæ. Sic lego cum antiquissimis mss. 1 Reg.,
1 Bonon. et 2 al. Reg., 1 Colb., 2 Brun., 2 aliis Colb.
a prima manu. Nec aliter legunt Aristoteles lib. v. Po-
litic., cap. 7; Justin., Hist. lib. iii, cap. 4. At 9 mss.
rec. habent, ut et editi, *Parthenii;* Reg. Put., *Par-
theni* a prima manu. Videndi Pollux et Strabo lib. vi.

Veneri armatæ. Vide Pausan. lib. iii, in Lacon.;
Nonnum lib. xxxv Dionysiacor. Romæ autem *Cluaci-
na,* id est, armata dicta est, a verbo *cluere,* quod anti-
quis fuit pugnare. Ex SCHEDIO.

Pistori. Vide Ovid. vi. Fastor.

In quiete monuisset. De somnio hoc silent historiæ;

quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Pistori
ara posita est, quod eos in quiete monuisset, ut ex
omni frumento, quod habebant, panem facerent, et
in hostium castra jactarent; eoque facto soluta esset
obsidio, desperantibus Gallis inopia subigi posse Ro-
manos.

Quæ ista religionum derisio est? Si earum defen-
sor essem, quid tam graviter queri possem, quam
deorum nomen in tantum venisse contemptum, ut
turpissimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non
rideat Fornacem deam, vel potius doctos viros cele-
brandis Fornacalibus operari? Quis, cum audiat deam
Mutam, tenere risum queat? Hanc esse dicunt, ex qua
sint nati Lares, et ipsam Laram nominant, vel La-
rundam. Quid præstare colenti potest, quæ loqui non
potest? Colitur et Cæca, quæ Herculi fecit indicium
de furto boum, divinitatem consecuta, quia prodidit
fratrem; et Cunina, quæ infantes in cunis tuetur, ac
fascinum submovet; et Stercutus, qui stercorendi

de jactatis panibus, Livius v, c. 48, Flor. 1, c. 43,
consulatur. CELL.

In quiete. Eleganter pro somnio, ut sæpe Cicero
in lib. 1 Divin., c. 24; Valer. Maxim., lib. 1, cap. 7,
extern. 1, 6 et 10; Lact. lib. ii, c. 7, not. BUNEMAN.

Monuisset. Solemne de talibus somniis verbum, Epit.
c. 20. Vid. Broukhuis. ad Tibull. 3, 4, 11, p. 314. BUN.
Quod habebant. Ita restitui ex mss. In editis, *ha-
berent.*

Soluta esset. Sic reposui ex mss. Editi habent, *so-
luta est.*

Religionum derisio. Sic recte omnes, præter Goth.
qui, *Religionum diversitas: male.* BOW.

Nomen. Manuscriptorum et 5 vet. editorum est. Re-
centiores mss. duo Reg. et editi octo legunt, *numen.*

Fornacem deam. Fornacalia, eorumque ritus expli-
cantur a Plutarcho Problem. Rom. cap. 89. Ovid.
lib. ii et vi. Fastor. :

Facta dea est Fornax, læti fornace coloni
Orant ut fruges temperet illa suas.

Olim Romani sola pulte victitabant, ignoto usu pa-
nis; panem pinsendi postea edocti artem, deam for-
nacibus præfecerunt. DEMPSTERUS.

Fornacalibus. Mss. 2 Colb. et 1 Brun., *Furnaca-
libus;* alter Brun. et 3 Colb. cum edit. Rom. 1470,
fornacibus. Vide Ovid. Fast. lib. ii. — *Celebrandis For-
nacalibus.* Mense Febuario. Ovidius, Fast. ii, v. 527 :

Curio legitimis nunc fornacalia verbis
Maximus indicit, nec stata sacra facit. CELL.

Operari. Sensu sacro, ut Livius, lib. 1, cap. 31,
Operatum his sacris se addidisse. BUNEMAN.

Cum audiat deam Mutam. Ovidio Fast. ii, 572,
dicta Tacita. BUNEMAN.

Laram. Ejus fabulam vide apud Ovid. lib. ii. Fastor.

Cæca. Ita mss. 2 Reg. veterrimi alique cum editis
fere omnibus. Plurimi mss. et duo editi, *Cæca,* vel
Cæca; duo Colb., *Ceta.* Virg. Æneid. et Ovid., lib. 1
Fastor. — *Cæca, quæ Herculi fecit indicium.* Virgilius
lib. viii, ex aversis vestigiis bonum indicium Her-
culem invenisse tradit: at etiam prodicionem sororis
Cæcæ accessisse. Serv. in Æneid. viii, v. 490 me-
moravit. BUNEMAN.

Cunina. Sic legunt editi et cuncti pene mss. Varro,
et S. Aug. de Civit. Dei, lib. iv, cap. 8 et 11. At mss.
2 Bonon., *Cunia;* 5 Colb. et Pen., *Cuna;* 1 Colb.,
Cuna; 1 al. Colb., *Cunena.* De Junone Cunina vide
Plinium lib. vii, cap. 2, et Gruterum in Inscriptio-
nibus, pag. 96.

Et Stercutus. Tribus syllabis *Stercutus* habet Ter-

agri rationem primus induxit; et Tutinus, in cujus A sinu pudendo nubentes præsident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse videatur: et mille alia portenta, ut jam vaniores qui hæc colenda susceperint, quam Ægyptios esse dicamus, qui monstruosa et ridicula quædam simulacra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid? qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen est Terminus?

VARIORUM NOTÆ.

tullianus Apologet. cap. 25, necnon mss., 4 antiq. Regio-Puteanus a prima manu, alique 2 Regii, Vatic., 2 Colb., Nav., Goth., Cauc., Pal., Vict., 2 Brun., et edit. Cellar. Est Stercus in 1 Bon. antiq. et 1 Colb.; at Sterculius in 1 Reg., 1 Colb., Gat., et in editis multis; Sterculinus in 1 Bonon. rec. et Tax. In mss. octo et 2 vet. edit. Rom. et in ms. Taurin. Epitom. cap. 21, Stercutus. In 3 Reg. et Marm. necnon apud Augustinum lib. xviii de Civ. Dei, cap. 15, Stercutius; in 1 Reg., Stercutus; in alio Reg., 1 Sorbon., a prima manu, et 1 Clarom. a secunda, Stercutus; in 1 Colb., Stercutus; in alio Colb. et Jun., Stercurius. Sterculus Fauni filius ob stercoracionis agrorum inventum immortalitatem consecutus. Vide Tertullian. Apologet. cap. 22, et Plinium lib. xvii, cap. 9. — Et Sterculus. Vulgo, quatuor syllabis, Sterculius; at trihus Goth. cod. et Tertullianus Apol. c. 25. Sic Prudentius Laurentio v. 450:

Janum bifrontem et Sterculum
Colit senatus.

BUN.

Tutinus. Mirum quam hic, sicut et in præcedenti, mss. codices variant. Tutinus reposui ex 9 mss. Regiis, inter quos sunt duo vetustissimi, 1 Bonon. antiq., 6 Colb., 1 Sorb., Nav., Vict., Marm., 5 Lips., Em., Cantabrig., 2 Clarom., Pen., Tornes., 2 Brun., ac edit. Rom. 1470, et Crat. in marg. In mss. 1 Reg. et Gat. est, Futinus; in Bonon. rec., Cutinus; mendose, pro Tutinus: facilis enim mutatio C et F in T. In edit. Rom. 1468, Titinus. Apud Arnobium Lactantii præceptorem lib. iv adv. Gentes, Tutunus, juxta vetustissimum cod. ms. Regium. Apud Augustinum, Mutunus et Tutunus, qui idem est ac Priapus. Hinc Arnob. lib. iv: Cujus immanibus pudendis, horrentique fascino, vestras inequitare matronas, et auspicabile ducitis et optatis. Lib. vi, Civ. Dei, c. 11. In ms. Cauc. et edit. Tornes., Spark., Walch., et apud Tertull. Apolog. cap. 25, et in decem vulgatis, Mutinus. Sed quoquomodo legas, Tutinus, seu Tutunus, vel Mutunus, parum refert: nam deus hic utrumque habuit nomen ab utroque obsceno: sexus enim utriusque habuit pudendum, μυρτός, Siculum vel Æolicum, pro μυρτός, de pudendo muliebri: inde μυρτόν μυρτώος, et Romanum Mutlonus. πόσθη et ποσθών, qui ingens habet virile, Æolice ποσθών ποσθώνος: inde Latinum Puttunus et Tutunus; nam T et P invicem permutabant tam Æoles quam veteres Latini. Ex SALMASIO. — Ipse, inquit Aug. ubi supra, est apud Græcos Priapus, si non pudet. Tetinus etiam vocabatur.

In cujus sinu pudendo, etc. In hujus Dei sinu nova nupta præsidebat, ne sterile conjugium haberet. August. de Civ. Dei lib. vi, cap. 9: Sed quid hoc dicam, cum et ibi sit Priapus nimis masculus, super cujus immanissimum et turpissimum fascinum, sedere nova nupta jubeatur more honestissimo et religiosissimo matronarum. MEURSUS.

Præsident. Recte est in Lactantio præsidere; præsidere enim verbum in casto operantium proprium. JANUS GULIELM. — Præsident. Heuman. legit, resident, vel prius sedent. At omnes libri, præsidere, quod tuetur Gulielm. c. 1, ut rectum, et verbum in casto operantium proprium. De re Arnob. c. 1: Etiamne Mutunus, cujus immanibus pudendis horrentique fascino vestras inequitare matronas, et auspicabile duci-

lis est, quem pro Jove Saturnus dicitur devorasse; nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Jovi cederent; et cedentibus cæteris, solus Terminus mansit. Unde illum poeta

Capitoli immobile saxum

vocat. Jam ex hoc ipso quam magnus Jupiter inve-

tis, et optatis. S. August., de Civ. Dei, lib. vi, cap. 9. Quam ibi sit et Priapus nimis masculus, super cujus immanissimum et turpissimum fascinum sedere nova nupta jubeatur. Lib. vii, cap. 24: In celebratione nuptiarum super Priapi scapum nova nupta sedere jubeatur. BUN.

Portenta. De his portentis vide Minucium Felicem, cap. 25.

Venerantur. Ms. Jun. et nonnulli editi addunt, et colunt. — Venerantur. Sic Bon., Tax., Pen., Cauc., Ult., Pal., Lips., Goth., ubi edd. Ven. 1471, 97, Rost., Paris., Parrhas., Crat., Ald., Gymn., Gryph., Tornes., venerantur et colunt. Nec hoc male. Senec. I Clem., c. 19: (deos) intueamur venerantes colentesque. Ipse Lactantius jungit lib. ii, c. 5, lib. iii, c. 9, Venerari et colere; et Epitom. cap. 25: Colenda ac veneranda. Conf. lib. i, cap. 15, lib. ii, cap. 5. Ipse Cicero i, de Nat. deor., cap. 42: deos colere, precari, venerari; et lib. ii de Nat. deor., cap. 28: deos et venerari, et colere. BUN.

Quid? qui lapidem. Mss. est pene omnium, et veterum ac potiorum editionum. In Christ., 2 Colb. et editis quinque, Quid? quod lapidem.

Terminus. Olim in limitandis agris lapis collocabatur. Virg. lib. xii Æneid.:

Saxum antiquum, ingens, campo quod forte jacebat
Limes agro positus, litem ut discerneret arvis.

Papinius lib. v Theb.:

Rapit ingenti conamine saxum
Quo discretus ager.

Et non solum lapis erat, verum etiam quandoque stipes, ut subdit postea Lactantius, et refertur a poeta, lib. xi Pastor.:

Termine, sive lapis, sive es desertus in agro
Stipes, ab antiquis tu quoque nomen habes.

Statua huic deo erecta erat quadrato lapide vel stipe dedolato, uncto, coronato. Vide L. Sen., in Hippolyto; act. ii, sc. 1. Terminalia, huic Deo sacra, magna rusticorum solemnitate celebrantur, mense Februario: sed vario pro sæculorum ratione cultu: quippe, Numa nihil animatum ei immolari volebat deo, ut est apud Plutarchum in Vita ejus, et cap. 14 Problem. Rom. Postea tamen mutata ea fuit sacrificandi ratio, et Termine animata, ut cæteris diis, cæsa hostia. M. Cicero Phil. xii et alii, quæ vel porca, Ovid. Fast., lib. ii. DEMPSTERUS. — Vide Florum lib. i, cap. 7, et Ovid. lib. ii Pastor., 690. — Solus Terminus. Imo et dea Juventus cum Termine fuit contumax, testantibus aliis, quos indicat Ryequius de Capitol. Rom., cap. 9, pag. 81 et cap. 14, pr. de Termine. Conf. Livium lib. i, cap. 55. BUN.

Capitolium. Hist. est apud Livium lib. i, et sub finem quinti. Dionys. Halicarn., lib. ii, et Plutarch. in Numa. Atque eo in loco. Manuscriptorum est: eoque in loco, editorum.

Cederent. Ita mss. præter 3 rec. in quibus est, cedere vellent. In nonnullis rec. editis, credere, et credentibus.

Poeta. Æneid. ix, v. 448,

Capitoli immobile saxum.

Jam... quam magnus. Similis ironia lib. i, cap. 20, jam quanta ista immortalitas putanda sit, etc. BUN.

nitur, cui non cessit lapis, ea fortasse fiducia, quod A illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut quia non cesserat, libero cœlo frueretur; quo ne ipsi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice supplicatur, quasi custodi finium deo: qui non tantum lapis, sed etiam stipes interdum est. Quid de iis dicam, qui colunt talia? nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

CAPUT XXI.

De diis Barbarorum quibusdam propriis, et eorum sacris, ac iisdem de Romanis.

Diximus de diis ipsis, qui coluntur: nunc de sacris ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucus immolavit; idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam et feram gentem, ut Dianæ hospites immolarentur; et id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Hesum atque Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitatis expertes fuerunt, siquidem Latialis Jupiter

VARIORUM NOTÆ.

Liberò cœlo frueretur. Sic Cicero v Tuscul. 13, B *Volucres cœlo frui libero.* Senec. ad Polyb. cap. 28, extr. *Frui nunc aperto et libero cœlo.* BUN.

De sacris. Lege Alex. ab Alexand. l. vi, cap. ult. et Tiraquellum, Voss. l. 1 Idol., cap 55, et lib. II, et Cren. p. ix Animad., p. 77 sqq. BUN.

Apud Cyprios humanam hostiam. Ita restituimus ex omnibus manuscriptis vetustissimis duobus, scilicet, 1 Bonon., 1 Reg., et 6 aliis Reg., 2 Brun., Cauc., 1 Colb., Nav., Pal., Lips., Jun., Vict., Pen., Ultr., 1 Clarom., Marm., et edit. Rom. 1470, ac Cellar. Addunt autem mss. Regio-Puteanus, 4 Colb., 2 Lips., 1 Clarom., 1 Sorbon., Gat., et edit. Rom. 1468. In multis editiis est, *Apud Cypri Salaminem.* — *Apud Cyprios humanam.* Epit. c. 25: *Jovi Cyprio, sicut Teucus instituerat, humana hostia mactari solebat.* Rem illustrat Betuleius. BUN.

Teucus. Testatur Strabo, lib. XIV, Salaminem Cypri a Teucro profugo esse conditam. Teucer autem, Telamonis filius, profugus erat, quod Teucer mortem fratris sui Ajacis, qui insidiis Ulyssis interierat, ultus non esset, ac sine ipso rediisset. Cæterum hæc humana Salaminiorum sacrificia antiquata fuerunt sub Adriano, teste Marcellino, lib. XIV.

Hadriano imperante. mss. 4 rec., *ob Hadriano imperatore.* — *Hadriano...* sublatum. Hadrianum hæc sacra antiquasse, neque apud Dionem, neque apud Spartianum, nec Eutropium legitur. Eusebius scribit. Adriani temporibus has impii erroris nebulas Evangelici solis splendore fuisse discussas. Eutropius vero Trajani temporibus Salaminiam (sic enim ipsam cum Plinio vocat) a Judæis deletam fuisse, ait Spartianus, quidem auctor est, Adrianum Romana sacrificia diligenter curasse, cæterum externa neglexisse. Ex Actis Apost. cap. XIII, certum est Paulum et Barnabam Salaminem Cypri in Synagogis Jud. verbum Dei annuntiasse. Hæc a Constantio Constantia fuit postea D appellata. BETUL.

Erat lex apud Tauros. Hujus sacra refert Prudentius lib. contra Symmachum; et Juvenalis, satir. 15.

In cassum arguere jam Taurica sacra solemus,
Funditur humanus Latiari in munere sanguis.

Hæc Prudentius. Hujus sacrificii Thoas rex auctor fuit; unde a Silio italicò Diana Thoantea vocatur. Vide et Pomponium Melam. lib. II, capite de Scythia Europæa. — *Erat lex apud Tauros.* Populum supra Pontum Euxinum. Ovidius exsul lib. IV Trist., Eleg. 4, v. 65:

Nec procul a nobis locus est, ubi et Taurica dira
Cæde phœtretræ pascutur ara deæ. CELL.

Galli Hesum. Lucan. l. 1. Pharsal. Hesus hic Mars est. Significat fortem in Hebræo idiomate. Hesus enim robur est. Mars autem secundum ethnicos bello præsidet: consequens igitur est ut fortis sit. Edessæ in Mesopotamia in Solis templo a vetustissimis sæculis colebatur Belus, sive Sol: juxta eum Mercurius, quem Monimum, et Mars, quem Æzizum nuncupabant, simul adorabantur. SCHRÆDIUS.

Teutatem humano cruore placabant. Hic Teutates est Mercurius. Livius, lib. XXVI: *Scipio in tumultum obversus, quem Mercurium Teutatem appellant.* Teutates itaque Gallis idem, qui Phœnicibus *Τεαυτος*, et Ægyptiis *Thouth*, vel *Theuth* et *Thoth*, de quo fusius ante. Minucius Felix refert *Gallos Mercurio humanas victimas cædere.* Tertull.: *Major aetas apud Gallos Mercurio prosecatur.* De Gallis Cæsar lib. VI de bello Gallico: *Deum maxime colunt Mercurium... pro victimis homines immolant.* Per Druidas illa sacra fiebant; idem ibidem: *Illi (Druidæ) rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur.* Suetonius, a Claudio diram hæc immanitatem penitus sublatam scribit: *nec sub Tiberio, sed sub Augusto civibus interdictum, ne hominem immolarent.* Plinius, DCXVII anno U. C. Corn. Lentulo, P. Licinio Crasso eos. senatusconsultum factum esse tradit, ne homo immolaretur. Vide Betul. et Tertullianum Apologetici cap. 8, atque Melam. lib. III. De hisce diis loquitur Lucanus libro primo his verbis:

Et quibus inmitis placatur sanguine cæso
Teutates, horrensque feris altaribus Hesus.

BETUL.

Latalis Jupiter. Mss. septem, *Latiaris.* Utraque lectio bona. Notum enim est in Latinis libris et *Latalis* et *Latiaris* Jovis cognomen scribi: quare etiam Græci quidam in hac voce retinuerunt, ut Porphyry. *περί ἀποχῆς.* Is. CASaubonus. In hæc abominandam *ἀνθρωποκτονίαν* etiam Clemens Alexand. invehitur in *προτρεπτικῶν.* Inhumanum illud sacrificium a Tarquinio Superbo in monte Albano constitutum fuerat; vide Dionysium Halicarnass. lib. I. Infamis hæc crudelitate ara Dianæ Tauricæ: Pellæ etiam Achilli et Chironi homo immolabatur; Lesbii eodem genere victimarum Baceho sacrificabant. Quin et Erechtes Atticus, et Marius Romanus, filias ipsi suas mactaverunt, ille Proserpinæ, hic diis Averruncis. Arnobius lib. II adversus Gentes: *Ante adventum in Italian Hercules, cum ex Apollinis monitu patri Diti ac Saturno humanis capitibus supplicaretur.* De hac ipsa immanitate merito conquerentem vide etiam Athenagoram Orat. *ὑπὲρ χριστιανῶν.* Multa quoque de his Euseb. Præparat. Evangel. lib. IV, cap. 17. Ex Porphyrio narrat Dionys. Halicarnass., l. I Rom. Antiq., Herculem in Italia, et alibi, hæc plus quam belluinam feritatem sustulisse. PETRUS PANTINUS. — Bune-mannus legit *Latiaris*, eumque sic locum annotat: *Correxi, inquit, ex Goth. et Cauci mss., Latiaris.* Sic quoque Cl. Puteani mss. Lact. h. I. teste Lambino ad Cic. pro Milone c. 51. ubi cum Grut. et Grævio ex ms. defenditur ea vox. Etiam in Taurin epit. c. 25. — *Latalis Jupiter etiannunc sanguine.* Idem objicit Tertullianus Apolog. c. 9, et in Scorpice cap. 7. Minuc. Felix pag. 297 (ubi Elmenhorst. vide) et Prudentius adv. Symmach. l. I, v. 396. Ritus non satis notus. Videtur in amphitheatrali munera, auspicandi causa, noxius seu damnatus mactari pro victima solitus. BUN.

etiamnunc sanguine colitur humano. Quid a diis boni precantur, qui sic sacrificant? Aut quid tales dii hominibus præstare possunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansuetudinis et humanitatis gloriam sibi vindicarunt, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinora honorum ignoracione labuntur. Apparet tamen antiquum esse hunc immolatorum hominum ritum: siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. Quod ex responso quodam factitatum Varro auctor est; cuius responsi ultimus versus est talis:

Καὶ κεφαλὰς ἄϊδη καὶ τῶ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quid a diis boni precantur, qui sic sacrificant? Mss. undecim cum multis editis, *Quid ab his.* 1 Reg., 1 Colb., Nav., Vict., Brun., *Quid talibus a diis.* 1 Reg., 1 Colb. et 4 edd., *Quid ab his boni precatur qui sic sacrificant,* mendose. Ms. Jun. et editio Gallica 1563, quibus sic sacrificant. — *Quid ob his boni.* Sic omnes scripti et editi, quos sequi æquius, quam unum Gothanum non plane sanum; hic enim habet: *Quid a diis bonis.* Sensus facilis: *Quid boni precantur ab his, sc. diis?* BUN.

Precantur. Sic recte Goth., tres Lips., Reimm., Rost., Ven. 1471, secunda 1478, Paris. 1515, Tornes., Betul., Cell. ubi perperam prima 1478, 95, 97, Parrh., Ald., Gymn., Gryph., Crat., Thomas., Isæus, Gall., ed. Cantabr., *precatur* in singul. cum sequatur in omnibus, *sacrificant.* Hinc cognoscas incuriam editorum. BUN.

Desciscunt. Justin. de Scyth. lib. II, cap. 2. — *Ab humanitate desciscunt.* Lips. 2 et Reimm. perperam, *Ab humanitate desistunt.* I. IV, cap. 11, *A lege desciscerent.* De Ira cap. 23, *A pietate desciscere,* restituimus. BUN.

Ad facinora... labuntur. « Suspicio, » inquit Heumannus, « Lactantium scripsisse, delabuntur. » At rectum simplex. Lact. I. IV, cap. 1, *Ad hos... fragiles deos lapsi.* Lib. VI, cap. 13, *Qui ad peccatum labuntur.* Ibid. cap. 24, *Ad injustitiam viam lapsus est.* Ipse Cicero pro Sextio cap. 55, *Ad insolitum genus dicendi labi.* BUN.

In Latio. De hoc S. Augustinus et S. Athanasius. *Milvio.* Mss. Brun., *Molbio.* Hic hodie dicitur *Ponte-Mole.*

Responsi. Hoc responsum apud Macrobius legitur libro I Saturn., cap. 7.

Καὶ κεφαλὰς ἄϊδη. Sic restituimus ex mss. 2 vetustissimis Reg., itemque alio Reg. rec., 1 Colb., Cauc., Nav., Vict., Marm., 2 Brun., accedente 1 Sorbonico, in quo καὶ κεφαλὰς Δι καὶ, pro Διδη, et uno Claromont., cui est καὶ κεφαλὰς Δι. In novem recentissimis et in editis, καὶ κεφαλὰς προνίδη. In pluribus Græca desunt. Sed et ἄϊδη est apud Macrobius, Saturnal. lib. I, c. 7, et sic legendum esse contendit Pontanus in notis ad Macrobius, et ita censent doctissimi viri Baluzius ac Francius. Latine: *Et capita Saturno, et patri mittite lumina, seu hominem.*

φῶτα. Omnem accentum sustulimus, ut ambiguitas servetur oraculi, quam data opera versus continet; et semper hæc vox sine accentu scribenda est, quando est ambigua, ut significet et hominem et lumen. Cum accentu gravi hominem, cum circumflexo lumen denotat. Is. — Imo vero accentum circumflexum, illæsa ambiguitate, restitui potest: siquidem τὸ φῶτα referre licet vel ad φῶς, φῶτος, homo, in accusativo casu numeri singularis, vel ad φῶς, φῶτος, lumen in accusativo casu numeri pluralis. Nec convenienter grammaticæ

A Quod quia videtur ambiguum et fax illi, et homo jaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex scirpo; ut Ovidius in Fastis docet:

Donec in hæc venit Tirythius arva, quotannis
Tristia Leucadio sacra peracta modo.
Illum stramineos in aquam misisse Quirites:
Herculis exemplo corpora falsa jace.

Hæc sacra Vestales virgines faciunt, ut ait idem!

Tum quoque præcorum virgo simulacra virorum
Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis quid dicam, non invenio; tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut parricidium suum, id est tetrum atque execrabile humano generi facinus,

B sacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes

VARIORUM NOTÆ.

asserit doctissimus Isæus, vocem φῶτα, omni accentu destitutam, hominem æque ac lumen significare posse: φῶς enim pro lumine acceptum, neutri generis est, masculini vero si pro homine sumatur: cum autem omnis substantivus neutri generis idem sonet in accusativo quam in nominativo casu utriusque numeri, consequens est ut τὸ φῶτα vel hominem, vel, lumina significet. — Post φῶτα mss. duo Bonon. addunt, hominem; 2 Brun. lumina interpretati sunt. Ob hanc autem nominis amphibologiam, et fax illi, inquit Lactantius, et homo jaci solet.

C In aquam misisse. Goth. auferendi casu, in aqua; ut de M. P. c. 21 extr., *jectabantur in flumine.* At Ovidius et ipse Lact. infra, in Tiberim... mitteretur. BUN. *Corpora falsa jace.* Est jaci apud Ovidium, et in edit. Lactantiana. Is. — *Jaci.* Omnes scripti et editi jace, præter Isæum, qui ex Ovidio jaci hic edidit quod, ut rectius, recepi; præcessit, misisse. BUN.

Nam de infantibus qui eidem Saturno, etc. De hoc immani sacrificio etiam paulo post hoc eodem capite mentionem facit auctor; quare duo loca illa simul explicabimus. Saturnus, qui Græcis κρόνος plerumque censetur Moloch: infantes sive pueri utrisque erant hostiæ communes. Et nefanda illa sacra e Syria in Europam videntur migrasse, ac in Africam. Ad Ovidii Fastos, Macrobius, alios perquam obvios, relegandus, qui de Europæi Saturni hostiis humanis disquirat. De Pœnis, qui Syrorum colonia, Etnius:

Ille suos divis mos sacrificare puellos.

Versus est apud Nonium Marcellum, verbo *puellis.* Qui liberis carebant, li a pauperibus emebant, ut mactarent; quod a Plutarcho docemur. D. Athanasius Orat. advers. Græc., φοίνικες καὶ κρήτες τὸν κρόνον ἐν ταῖς τεχνουσιαις ἐβρίσκεινον. Ad Tiberii usque tempora durasse imperium illum morem in Africa scribit Tertullianus Apolog. cap. 9: *Infantes, inquit, pene Africam Saturno immolabantur palam usque ad præconsulatum Tiberii.* Similia leguntur in Minucio Felice. SELDENUS.

Quid dicam, non invenio; tam barbaros. Sic incidunt et legunt vetustissimi mss. Bonon. Regii, 1 Clarom. aliique cum omnibus fere editis. In mss. 8 rec. et edd. Rom. ac Venet. est hæc interpunctio: *Quid dicam? Non invenio tam barbaros, etc.* Nota admirantis est: *Miror seu stupeo tam barbaros, etc.* Quod secuta est gallica versio. an. 1565.

Sacrificium vocarent... extinguere. Quæ hostia misericordiam provocat, inquebat Justinus, xviii, 6; Curtius lib. IV, cap. 3 et 25.

Innocentes. Vim hujus vocis eximie illustrat Gronov. ad Minuc. 2, p. 9, 10, ad verba: *Annis adhuc innocentibus.* BUN.

animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine A ullo respectu pietatis extinguere, immanitatemque omnium bestiarum, quæ tamen fœtus suos amant, feritate superarent! O dementiam insanabilem! Quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quam faciunt propitii? cum suos cultores paricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus sancti? Aut quid in profanis locis faciunt, qui inter aras deorum summa scelera committunt? Pescennius Festus in libris Historiarum per Satyram refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare: et cum victi essent ab Agathocle, rege Siculorum, iratum sibi Deum putavisse; itaque ut diligentius piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.

Tantum religio potuit suadere malorum,
Quæ peperit sæpe scelerosa, atque impia facta.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consu-

lebant? cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortasse ne Agathocles quidem victor occiderat.

Ab isto genere sacrorum non minoris insanitæ judicanda sunt publica illa sacra: quorum alia sunt matris deum, in quibus homines suis ipsi virilibus litant; amputato enim sexu, nec viros se, nec fœminas faciunt: alia Virtutis, quam eandem Bellonam vocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namque humeris, et utraque manu districtos gladios exerentes, currunt, efferuntur, insaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico; « Istud, inquit, si Deus cogit, iratus est. » Etiamne hæc sacra sunt? Nonne satius est pecudum more vivere, quam deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores et hæc tanta flagitia manaverint, suo loco disseremus: interim videamus et cætera, quæ carent scelere, ne

VARIORUM NOTÆ.

Maxima... dulcior. Singularis constructio, pro maxime dulcis, aut dulcissima. Vid. Heusinger. ad Vechner. Hellenol., p. 171. BUN.

Pietatis. Amoris parentum adversus liberos, l. iv, c. 17; de Mort. Persecut. c. 32. BUN.

Inter aras... scelera. Cypr. ed. Oxon., f. 17, ad Donatum, l. ii, epist. 2, ed. Bas. *Inter leges ipsas delinquitur, inter jura peccatur.* BUN.

Festus. De hoc nil legitur apud auctores ne quidem apud Gregor. Gyraldum. Unde lectio hæc apud multos habetur suspecta.

Per Satyram refert. Satyra, seu satira, hic loci significat, interprete Vossio, mixtim, varie, sine distinctione gentis, aut ordine temporis; vel juxta alios, promiscue, vel magna varietate et copia refertis libris; quod diceremus, varia historia.

Carthaginenses Saturno. Hujus sacrificii meminerunt Tertullianus, Eusebius, S. Augustinus, præter Justinum et Curtium jam citatos; nec ignoravit Plato in dialogo qui *Minos* inscribitur.

Ab Agathocle. De Rebus gestis Agathoclis in Africa vide Justinum, lib. xxi; Diodor. Siculum, lib. xi et xvii, atque Plutarchum in Pyrrho.

Tantum, etc. Hi duo versus diversis locis a Lucretio scripti sunt, scilicet lib. i de rerum Natura, vers. 102; et lib. v, v. 84. Sed hic ultimus aliquantulum immutatus.

Occiderat. Dicuntur tria millia Pœnorum tunc cecidisse. Hujus sacrilegi sacrificii exempla collegit Alexander ab Alexandro in Genialibus Diebus.

Matris Deum, etc. Habuit et alia nomina; proprie enim Rhea, aut Cybele vocabatur. Tatianus Assyrius Oratione contra gentes: *Rhea, quam in Phrygiis montibus Cybelam vocant, exsectionem virilium lege instituit propter adamatum sibi Attin.* Vide Prudentium Hymno in Romanum:

Ast hic metenda dedicat genitalia,
Numen reciso mitigans ab inguine:
Offert pudendum semivir donum deæ;
Illam revulsa masculinæ germinis
Vena, effluenti pascit auctam sanguine.

Vide et Augustin. lib. vii de Civ. Dei, c. 6. Ea eviratio fiebat ad tibie tantum: quæ res et furenti rabie stimulabat ad exsectionem, et castratis mox dolorem minuebat. Quas causas offert Elias Cretensis in Orat. Nazianz. advers. Jul. Hanc enim vim habet canis Phrygius, ut homines accendat, et quodam quasi furore animet. Unde Lucretius lib. ii:

Et Phrygiæ stimulat numero cava tibia mentes.

Item Ovidius libro iv Fastor. et in Ibin. Sic eviratos

PATROL. VI.

constat Gallos vocatos. Ad cap. 7 hujus libri ex Be-tuleio notavimus ita eos vocatos a Gallo flumine, quod etiam probat Vossius, qui putat etiam sic dictos a viro nomine Gallo, qui primus forte Cybeles sacerdos fuit. Sane et apud Stephanum legitur: *Et Gallum et Attin abscidisse genitalia. At Gallum venisse ad Tyriam fluvium, atque istic habitasse, et vocasse eum Gallum: ab illo enim eos quibus præcisum veretrum, Gallos appellant.* Galli isti, in sacris Cybeles et Attidis, imitabantur lugentem Cybelem ob Attin: itaque et ejulabant, et pectus cædebant palmis. Pinus etiam statuebatur in memoriam pinus sub qua se castrat Attis. Rami pinus coronis ornabantur, quia Cybele sic honorasset pinum. Stipes ejus velabatur lana, quia Cybele exanimati Attidis pectus velasset lana, ad teporem conciliandum. Pane abstinerebatur, quia Cybele eo abstinuisset ob mœrorem. Vide Arnob., lib. v. Vossius.

Bellonam. Lib. v. c. 10, et interpretes ad Minuc., cap. 30. Egregie illustrat hanc lectionem Seneca apud August. de Civ. Dei. l. vi. c. 10; explicanti Lipsius l. ii Elect. cap. 18, et Nic. Abram. ad Cic. in Pison., c. 20; Brœckhus. ad Tibull. r. c. 7, pag. 152. Conf. Pitisci L. A. R. tom. i, fol. 270. BUN.

In quibus ipsi sacerdotes, etc. Tertull. Apol., cap. 9 ac 24: *Hodie istic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in parmulam (sic legendum esse puto) exceptus suis datur signatis.* Min. Fel.: *Bellona serum suum haustu cruoris humani imbuit.* Lucanus lib. i:

... Quos sectis Bellona lacertis
Sæva monet.

Gallos sic eviratos sugillat etiam S. Augustinus, de Civit. Dei, lib. vii, cap. 25. Mutata fuit postea illa consuetudo, et simulata tantummodo sectio membrorum aut detruncatio retenta, vera abolita. Colligo ex Ælio Lamprid. in Commodio: *Bellonæ servientes vere exsecare brachium præcepit, studio crudelitatis.* DEMPST.—Hunc morem illos a Bahalitis accepisse verisimile est: in Dei enim illius Bahalis cultu sacerdotes se cultellis incidebant, ut videre est I Reg. cap. xviii, v. 28. GALLÆUS.

Efferuntur, insaniunt. Quicquid dicant Dempsterus et Gallæus, contra fidem cunctorum tum mss. tum editorum codicum, nihil immutare volumus. Et quidem ipse Lactantius lib. iv, cap. 27, circa medium, habet, *efferuntur, insaniunt.* Videtur Tullium pro Cœlio imitatus, cap. 9 dicentem: *Læsi dolent, irati efferuntur, pugnant lacessiti.*

Quintilianus in Fanatico. Non apparet. CELL.

studio insectandi videamur eligere pejora. Isidis Ægyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdidit, vel invenerit. Nam primo sacerdotes ejus, deglabrato corpore, pectora sua tundunt; lamentantur, sicut ipsa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quasi inventus, et in lætitiā luctus ille mutatur: ideo Lucanus:

... Nunquamque satis quæsitus Osiris.

Semper enim perdunt, et semper inveniunt. Refertur ergo in sacris imago rei, quæ vere gesta est, quæ profecto, si quid sapimus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac pene orbam, nisi unicum reperisset. Quod

VARIORUM NOTÆ

Eligere pejora. Rectius sic mss. et utraque 1478, 93, 97, aliæ, quam Sublac., Ven. 1471, et Rost. *eligere potiora.* Expressit Cyprian. lib. II, ep. 2, fol. 34: *Ne nos videamur eligere forte pejora, et studio destruendi per ea oculos tuos ducere.* BUN.

Isidis. Diod. Sicul. in I Biblioth. ait *Isidem* juxta linguam Ægyptiacam significare antiquam. Ægyptii sub Isidis nomine lunam colebant; unde et cornua ipsi fuere attributa, quia talis lunæ aspectus et quando crescit ac decrescit. Hanc primum omnium in Ægypto triticum ac hordeum invenisse ferunt; unde mos fuit Ægyptiis, ut messores spicas maturas ad manipulum exciperent, et Isidem invocantes diis offerrent. Hinc liquet, Isidem cum Græcorum Cerere eandem fuisse. Ex Vossio et SCHEDIO. — *Isidis.* Vid. Plutarch., lib. de Iside Witsii Ægypt. I. II cap. 3; I. III cap. 4; Tertull. I, Marc. XIII. BUN.

Isidis Ægyptia sacra. Itemque apud Minutium Felicem in Octavio, pag. 6. In mss. 5 Reg., 4 Colb. et Brun. est *Ægyptiæ.* Utraque lectio bona. Apud Augustinum, lib. VI de Civit. Dei., cap. 40, legitur: *In sacris Ægyptiis Osirim lugeri perditum;* et ante S. Augustinum hanc elevat vanitatem Theophilus ad Autolicum sermone 1. Vide etiam Diodor. Sicul. lib. IV, et Euseb., lib. II Præparat. Evangel., cap. 4, de Osiride et Iside.

Sacerdotes ejus deglabrato corpore, etc. Herodotus testatur (in Euterpe) sacerdotes Ægyptios totum corpus radere solitos, et tertio quoque die tondere, ne pilorum sordibus, inter sacrificandum piaculum committerent, neve inter deorum cultum quidquam pediculatorum, aut alterius excrementitiæ sordis ipsos pollueret: eodem sensu Martialis sacrificulorum istam turbam, *pilatam cohortem* vocat lib. X, hoc est, calvam vel glabram, cui omnes undique pili erant extirpati. HENRIC. SALMUTH. — Si quis plura velit, adeat Herald. in Martial., lib. XII, epigr. 29.

Pectora sua. Mss. 4 Colb. et 2 Brun. addunt, *nuda.* Lucanus. Hallucinatur Lactantius: non apud Lucanum, sed apud Ovid. reperitur, *Metamorph. I. IX, v. 793.*

Vere gesta est. Sic restituimus ex omnibus fere mss. et editis. In mss. 4 Reg., 2 Colb. et 4 editis, *vera.*

Tectum ligno. In Lactantianis mss. 3 Reg. et Baljol. et apud Lucanum est *tectum lino;* in cæteris Lactantii mss. et omnibus editis est *ligno.*

Quem Serapim. Ita mss. novem cum editis Torneus., Is., Cellar. Cæteri editi cum mss. 4, *Serapim.* In 15 mss. et edit. Rom. 1468, *Serapem.* Serapis, vel Sarapis, ut Græci vocant, idem ac Apis Ægyptiorum deus, ut tradunt Clemens Alex. lib. I Strom.; August. de Civ. Dei, lib. XVIII, cap. 5. Plerique per Serapim ab Ægyptiis cultum volunt Josephum, Jacobi filium, eo quod Ægyptiis in maxima penuria de frumento prospexerit. Firmic. manifeste ait Apim fuisse symbolum Josephi. Vide Ruffinum, I. II, c. 23. De Iside et Serapi est apud Plutarchum liber.

Vel Serapidem. Sic omnes mss. Editi plures, et

illum ipsum poetam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur:

Evolvam busto jam nomen gentibus Isim;
Et tectum ligno spargam per vulgus Osirim.

Hic est Osiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, ne quis putet eos homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus factus est; et Leda, Nemesis; et Circe, Marica; et Ino, postquam se præcipitavit, Leucothea, materque Matuta; et Melicertes filius ejus, Palæmon, atque Portumnus.

B Serapidem.

Quirinus factus est. Ita restituimus ex editis Torneus. et 2 Lips. ac omnibus mss. præter 2 rec. Reg.; in cæteris editis, *dictus est.* De hujus mutato nomine vide Dionys. Halicarn., Livium et Plutarchum.

Et Leda, Nemesis. Sic et Ariadnem immortalitate donatam *Liberam* fuisse dictam annotat Probus Grammaticus; et Melicertem a morte Glaucum transnominatum fuisse scribit Nicanor Cyrenæus: neque vero mortuis solis id tributum fuisse, sed vivorum quoque nomina mutata, et cognomentis obscurata legimus; siquidem constat Alexandri Macedonis matrem Polyxenam, postea Myrtalem et Olympiada, item Stratonicem fuisse appellatam. HADR. JUNIUS. — De Leda Nemesi vide Germanicum Cæsarem in Arato de Cygno, et Pausaniam in Atticis.

Circe Marica. Vide Hesiodum in Theogonia; Virgil. in septimo Æneid.:

Hunc (scilicet Latinum) Fauno et Nympha genitum. Lau-
(rente Marica,
Accipimus.

Horat. III, Od. 17, *Marica littora.*

Ino. Hæc Cadmi filia, cujus fabula est apud Ovidium, lib. IV *Metamorph.* Hyginum cap. 20; Pausaniam in Atticis; et præcipue de hac nominum mutatione sic Ovidius in *Fastis*:

Leucothea Graiis: Matuta vocabere nostris.

Vide et Ciceron. Tusculan. quæst. I, de Nat. deor. lib. II.

Se præcipitavit. mss. 12 et editi tres addunt in *mare*: quod est glossema.

Leucothea. Ita restituimus ex omnibus mss. præter 4 Colb. et editis præter Thys., Gall. et Cellar., in quibus est *Leucothoa.* At *Leucothea* scribendum esse pluribus docet Munckerus ad Hygin. fabell., p. 15.

Melicertes. Qui et Palæmon et Portumnus, fuit ipse Deus marinus, ut mater. Sic Plautus in *Rudent.*

Sed, o Palæmon, sancte Neptuni comes.

Portumnus. Hic a Portubus dictus est, quibus præesse credebatur. Hujus ædes apud Romanos erat in portu Tiberino. Varro I. III de L. L.: *Portumnalia dicta a Portumno, cui eo die ædes in portu Tiberino facta, et feriv instituta.* Nempe quia Portumnus vulgo præesse portubus, et navigantes securos præstare credebatur. Arnob. lib. III: *Per maria tutissimas præstat Portumnus commeantibus navigationes.* Græci Palæmonem vocarunt, inque honorem ejus ludos Isthmicos instituere. Priapus etiam portubus se præesse dicit, in *Epigr. veteri*:

Ταὐτὸ δὲ Πρίητος ἴδεν ἐπιπέλομαι δὲ λιμανίτης.

Fuit et Venus, cognomento *Limnesia*, quæ præesse portubus credebatur: ei primus Cæsar, somnio monitus, sacravit templum, si vera sunt quæ legimus apud Servium, lib. I *Æn.*: *Est, ait, et Limnesia Ve-*

Sacra vero Cereris Eleusinæ non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planetu matris inquiritur; ita hic ad incestum patrum matrimonium rapta Proserpina: quam quia facibus ex Ætne vertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicitur, idcirco sacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur.

Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus: cujus sacrificii ratio in Fastis hæc redditur: Cum dii omnes ad festum matris magnæ convenissent, epulisque satiati noctem lusibus ducerent, quiescere humi Vestam, somnumque cepisse: ibi Priapum somno ejus ac pudicitiae insidiatum; sed illam intemptivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur excitatam, libidinem vero insidiatoris esse deceptam; hac de causa Lampsacenos asellum Priapo, quasi in ultionem, mactare consuevisse; apud Romanos vero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiae conservatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitiosius? quam si Vesta beneficio asini virgo est? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud est verius, quod referunt ii, qui φαινόμενα conscripserunt, cum de duabus Cancræ stellis loquuntur, quas Græci ὄνοος

vocant? asellos fuisse, qui Liberum patrem transvererint, cum amnem transire non posset; quorum alteri hoc præmium dederit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum, Priapumque ortum esse certamen de obscœni magnitudine; Priapum victum et iratum, interemisse victorem. Hoc vero multo magis ineptum est; sed poetis licet quidquid velint: non executio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sane poetæ; sed necesse est alicujus majoris turpitudinis legendæ gratia ficta sint. Quæ sit ergo quæramus. At ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunæ taurus mactatur, quia similiter habet cornua, et

Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda Deo.

Ita in hoc quia magnitudo membri virilis enormis est, non potuit ei monstro aptior victima reperiri, quam quæ ipsum, cui mactatur, posset imitari.

Apud Lindum, quod est oppidum Rhodi, Herculis sacra sunt, quorum a cæteris longe diversus est ritus: siquidem non εὐφημία (ut Græci appellant), sed maledictis, et execratione celebrantur; eaque

VARIORUM NOTÆ.

nus, quæ portubus, ipsa et victima, et netrix, et Cæsaris somnio sacrata. Hujus meminit etiam Pausanias in Corinthiacis: sed ibi non *Linnesia*, verum *Limenia* vocatur, quod rectius existimo; planeque apud Serv. *Limnesia* scribendum puto. Item inter cognomenta Dianæ est *Λιμνήτις* apud Artemidorum lib. II, cap. 42, pro quo Cornarius habet *Λιμνήτις*, unde facile fieret *Linnesia*, quia alias non quadrat somni expositio, cum non inventum videatur, quod latitat in stagno, sed quod est in portu. Dianam autem esse inter nautarum numina, patet in veteri inscriptione apud Gruterum, pag. 57, ubi vocatur:

REGINA UNRARUM.

SCHAEFFERUS.

Sacra vero Cereris Eleusinæ. Quæ de Cerere supra diximus ad cap. 18 vide: hæc sacra vocabantur Eleusinia, sic dicta ab Eleusi, Atticæ oppido, ubi, juxta Strabonem, Eleusinæ Cereris templum extabat. Vide Arnobium, lib. V; et Augustinum, de Civit. Dei, lib. VII, cap. 20. Ejus sacra novem dies durasse autumat Meursius: in occulto fiebant, nihilque divulgare licebat. Si quis secus fecisset, secundum legem morte debebat mulctari. Ex MEURSI ELEUSINIIS.

Idcirco sacra ejus, etc. Seneca in Herc. fur.:

Longas Eleusi tacita jactabo faces.

Et in Hippol. act. I, sc. 2, et Statius lib. IV, Syl. 8. Cum istis facibus luto et furfure obliti currebant, atque currentes sibi mutuo tradebant, ut notat vetus Schol. Juvenal. Sat. 15, v. 141. Ex DEMPSTERO. — Phurnutus quoque similitudinem facit inter utramque inquisitionem Cereris filix, et inquisitum Osiridem ab Iside et tandem reperit. Vide Diodor. Siculum, lib. IV; Ovid., lib. V Metamorph. et IV Fastorum, atque Claudianum de Raptu Proserpinæ.

Lampsacum. Urbs est insignis Hellesponti, teste Strabone, in qua est templum matris deorum: ex hac urbe nomen Lampsaceni sortitus est Priapus. Vide Ovid. lib. VI Fastorum.

Priapo litabilis victima. Recte ex mss. 2 vetustissimis Reg. aliisque 3 recentioribus, 3 Colb., 1 Sorbon., 1 Clarom., Brun. et octo editis. Sic et Lactantius Epitom. cap. 65, ante finem: *Hæc litabilior victima est apud Deum.* In mss. 3 Reg., 1 Colb., 1 Sorbon. et 5 editis est *letabilis*; in 1 Reg. *lectabilis*, 2 Bonon. *litalis*; 1 Clarom. *letalis*; ms. Gronov., *habilis victima.*

Hic Priapus erat spurcitiei præses. *Litabilis victima* ea est quæ grata et justa est, qua litatur et placatur. Eodem sensu apud Minucium Felicem, cap. 32. leges, *litabilem hostiam.*

Silenus vehebatur. Alumnus Bacchi fuit ac unus e regulis Cariæ, qui Nisæ imperavit. Ajunt Silenum asino plerumque vectum, et Baccho, Deo vinearum, comitem indivulsum adhaerentem. Ideo calcandis urvis Silenum addicunt. Sed nihil tam impium quam quod Silenum semper ebrium esse fingunt. Vide Pausaniam in Eliacis.

Deceptam. Lectio quam hic restitimus, omnium ferme mss. et antiquissimarum editionum est. In cæteris editis et rec. mss. 2 Reg., 1 Colb., 1 Sorbon., legitur *delectam.*

Panibus coronari. Panes varia figura lingebantur; panes hi coronæ speciem referebant. Is. CASABON.

Conscripserunt. Hic non ipse Aratus, sed apud Aratum Theon Alexandrinus. Vide et Hyginum libro II de Signis cælestibus, in cap. de Cancro, ubi cum Lactantio convenit. φαινόμενα vero sunt ea quæ in cælis conspiciuntur, quæ ad Astronomos pertinent.

De duabus Cancræ stellis... quas ὄνοος. Hyginum lege Poet. Astr. lib. II, cap. 23. CELL.

De obscœni magnitudine. Mss. rec., 3 Reg., 3 Vatic., 1 Clarom. et plerique editi addunt, *membri.* Sed rectius est hanc vocem delere, quia verecundius: præsertim cum infra dicat Lactantius: *Non executio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo.* Mss. 1 Reg. et 1 Colb., *de obscœnorum magnitudine*; ms. Jun., *de obscœnorum imagine*; 1 Colb., *ob obscœnorum magnitudinem.*

Risu dignum. Francius legendum esse conjiciebat, visu indignum.

Quæ sit ergo. Ita restitui ex mss. ac editis Tornes., Is., Cellar., in cæteris editis, *Quæ sint ergo*; male. Vide præced. et seq. — *Quæ sit.* Ita Bon., Tax., Pen., Cauc., optimè. Subaudi: *Turpitude.* BUNEMAN.

Habet cornua. Vide Claudianum lib. I de Raptu Proserpinæ.

Placat. Ex Ovid. 1 Fastor., 583; Justin. lib. X.

Persis. Est Persis regio pro incolis posita; Græce Περσις ἰδος.

Lindum. Vide Philostratum in Imaginibus libro II. Εὐφημία. Vel ex Lactantio apparet, hoc sacrorum verbum esse: nam non simpliciter laudem significat;

pro violatis habent, si quando inter solemnes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur, si tamen ulla esse in rebus vanissimis potest: Hercules, cum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quemdam aspexit operantem, ab eoque petere cepit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse, quia spes sua omnis colendæ terræ duobus illis juvenicis niteretur. Hercules, solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, injuriam suam maledictis ultus est. Quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime conviciantem, cum risu et cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara posita est, quam de facto βοῦζυγον nominavit, ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi quos abstulerat aratori; eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac præcepit, ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc jam non sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id sanctum dicitur, quod in aliis, si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem Cretici Jovis sacra quid aliud

A quam quomodo sit aut subtractus patri, aut nutritus ostendunt? Capella est Amaltheæ nymphæ, quæ uberibus suis aluit infantem; de qua Germanicus Cæsar in Aratæo carmine sic ait:

... Illa putatur
Nutrix esse Jovis; si vere Juppiter infans
Ubera Cretææ multis fidissima capræ,
Sidere quæ claro usum gratum testatur alumnus.

Hujus capellæ corio usum esse pro scuto Jovem contra Titanas dimicantem Musæus auctor est: unde a poetis ἀργίοχος nominatur. Ita quidquid est gestum in abscondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris. Sed et matris ejus mysterium idem continet, quod Ovidius exponit in Fastis, lib. iv, v. 207):

Ardua jam dudum resonat tinnitibus Ide;
Tutus ut infanti vagiat ore puer.
Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes:
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, prisicque manent imitamina facti;
Æra deæ comites raucaque terga movent,
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant:
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quasi a poetis fictam, Salustius respuit, voluitque ingeniose interpretari, cur altores Jovis dicantur Curetes fuisse; et sic ait: Quia principes intelligendi divini fuerunt, vetustatem ut cætera in majus componentem, altores Jovis celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus, jam res

VARIORUM NOTÆ.

sed enthousiasmum aliquem in se continet: sic legitur Ammon oraculo preces Lacedæmoniorum sacrificiis Græcorum prætulisse. BETULEIUS. Vel sunt bona verba quæ in sacris dicenda erant, juxta Ovidium Fastor. 1, v. 72.

Nunc dicenda bono sunt bona verba die.

Ἐσσημία. Ἐσσημίον Latinis est, *linguis favere*, quas voces docte illustrat Spanhem. in Callim. Apoll., v. 17, p. 58, sq., et in Cerer., v. 48, pag. 676. BUN.

Imprudenti... exciderit. Ven. 1471, utraque 78. Rost., *impudenti*; male. Incogitanter prolata eleganter dicuntur excidere:

Tantumque nefas patrio excidit ore.
(Virgil. Æn. ii, v. 638).

Ubi Emmeness. ex Ovid. vii, Metamorph. 171: *Quod, inquit, excidit ore pro scelus?* BUNEMAN.

Si tamen ulla esse. Mss. 1 Bon. antiq., 1 Colb., edit: Thys. et Gall. perperam addunt, *ratio*; quæ vox proxime præcessit. In mss. Regio-Put., Cauc., Jun., Lips., Ultr., Bran., est nisi.

Enimvero ille negavit. Manuscriptorum et editorum D est. In ms. 1 Bonon. antiq. et edit. Thomas., Is., Spark., Gall., deest *Enimvero*. Recentiores mss. 1 Reg. et Cantabrig. habent, *Cui vero*.

Juvenicis. Sic restitui ex veteribus editis et omnibus ferme mss. inter quos sunt antiquissimi et optimi. At 6 scripti cum 16 vulgatis habent *jumentis*. Vide supra et infra. — *Juvenicis*. Marzial. iv, Epigr. 55, *Fortibus excolit juvenicis arva*. BUNEMAN.

Hercules. Vide Appollod. i, ii, pag. 218, et not. Gal., p. 50. Origen. contra Cels., l. vii, 368. Era-mi. Adag. Chl. 2, cent. 5, n. 19. Hadr. Junii Animad., l. iv, c. 2. BUNEMAN.

βοῦζυγον. Ms. 1 Reg., βοῦζουρον; al. Reg., βοῦζηνον; edit. Ald., Paris. 1525, Fastiel., βοῦζηνον; mss. 3 Reg., 1 Colb. et editi multi addunt, *id est, bovis jugum*; quod est græcæ vocis latina interpretatio, quæ ex margine in textum irrepsit.

Juncti boves. Sic rectius cum mss. Ven. 1493, 97, Parrh., Crat., Paris., Ald., quam Sublac., Ven.

C 1471 et Rost., *victi*: utraque 1478, *vincti*. BUNEMAN.

Quod negaret, se unquam epulatum... jucundius. Eleganter imitatur illa Ciceronis v Tuscul. 34: *Negavit, unquam se bibisse jucundius... nihil... ille pane jucundius*; c. 35, *cænæ jucundæ*.

Dicitur. Ita 6 vet. edit. cum omnibus mss. præter tres in quibus est *ducitur*, ut in 14 edd. BUNEMAN.

Amaltheæ. Alii Amaltheam ipsam capram faciunt; alii unam ex Melissi filiabus, quæ Jovem nutritivum lacte cojusdam Capræ, cui nomen fuit Amalthea: vide Ovid. l. v Fast.

Musæus auctor est. Clariss. Vossius in libro de artis poeticæ natura ac constitut. putat, nunquam Musæum extitisse, sed esse nomen ab antiqua Phœnicum lingua, qua usi Cadmus et aliquandiu posteri. Deducit Musæi nomen a Musa, sive Μῶσα. Opinatur tamen Borrichius de Poetis, pag. 8, tres Musæos fuisse juxta Suidam. Verum Musæus ille, cujus carmen habemus de amore Herus et Leandri, Grammaticus fuit, qui vixit post quintum sæculum christianum, nec ejus dictio vetustatem olet.

Ἀργίοχος. Latine, *habens scutum*. Vide Pindar. in Nem., Nicand., in Theriac., Homer. Iliad. i. — Ἀργίοχος. Exhibet Spanhem. in Callim. Jovem, v. 49, p. 19, nummum, ubi infans Jupiter capra vehitur. Adde Montfauc. tom. 1 Antiq. Explic. ubi plura. BUNEMAN.

Salustius. Hic locus hodie non legitur apud Salustium.

Principes intelligendi divini. Cum doctissimo Cellario sic lego bis ex omnibus mss. et edit. Rom. 1470, utrobique. In cæteris editis, *divina*. — *Principes intelligendi divini*. Ita Bon., Tax., Pen., Cauc., Palat., cum Lips., Emmen., Cant., Sublac., Ven. 1471, 72, utraque 78 - 97. Rost., Paris., Parrh. At Goth. peccat in numero, *princeps intelligendi fuerit*. Significant vero *principes intelligendi divini*, ex c. 22, *colendorum deorum primi auctores*. BUNEMAN.

In majus componentem. Ita editi et mss. codices, præter 1 Colb. et edit. sex, in quibus est *componentes*.

Altores Jovis. Edit. Thomas. et Cellar., *Jovi*. Hic

ipsa declarat. Si enim princeps est Jupiter, et deorum et religionum; si ante illum dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur; apparet Curetes ex diverso principes fuisse divini non intelligendi, per quos error omnis inductus est, et Dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis et ceremoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat. Qui hos mentiri putat, Pontificum ipsorum scripta consideret, et quidquid est litterarum ad sacra pertinentium revolvat: plura fortasse, quam nos afferimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autem, percepta sapientia, deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum pene dementium; illos dico, qui vel inhonesto saltatu tripudiant, vel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis jam vetustate putridis dicam? quæ cum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter

A præcipua pietatis exempla numeratur, qui cum prætor esset, tamen licitoribus præcuntibus, ancile portavit, cum haberet, magistratus beneficio, muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui præturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

O stultas hominum mentes, o pectora cæca!
Qualibus in tenebris vitæ, quantisque periculis
Degitur hoc ævi, quodcumque est!

Quis hæc ludibria non rideat, qui habeat aliquid sanitatis? cum videat homines velut mente captos ea serio facere, quæ si quis faciat in lusu, nimis lascivus et ineptus esse videatur.

CAPUT XXII.

B *Quid auctor prædictarum vanitatum in Italia apud Romanos fuerit, et quis apud alias gentes.*

Harum vanitatum apud Romanos auctor et constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos ho-

VARIORUM NOTÆ.

componentem, non componentes, Jovis, non Jovi scribendum esse res ipsa clamat; non enim voluit Sallustius a Curetibus vetustatem, sed potius Curetum illud et inventæ et intellectæ religionis factum, ab ipsa vetustate in majus fuisse compositum; qua eadem prope loquendi ratione alibi Sallustius, eumque, ni fallor, imitatus doctus poeta Claudianus, usi, in majus celebrare dixerunt. Sallust. Jugurth., Claudianus Pagg.: Ex Is.æo.

Curetes. Mss. 2 Reg., 1 Colb. et Brun., *Curetas*. *Principes fuisse divini non intelligendi.* Dicti codices iterum h. l., *divini*, id est, non dedisse intellectum, notitiamque Dei cultusque divini, sed errorem induxisse. BUNEMAN.

Illos dico. Mss. 1 Colb., Brun. et edit. Tornes., Cellar., Soubr., Walch., *illorum dico*.

Saltatu tripudiant. Salios innuit Martis sacerdotes. Isæus in Goth., *saltu*. BUNEMAN.

Nudi, etc. Hi sunt Luperci, juxta illud Virgilii, libro viii:

Hinc exultantes Salios, nudosque Lupercos,
Lanigerosque apices, et lapsa ancilia cælo.

Aut luto obliti. Mss. 4 rec., *obliniti*. Salios et Lupercos hic designat. BUNEMAN.

Quid de scutis, etc. Hæc erant Anoplia. Virgil. in fine viii Æneid. Erant illa scuta ad formam scuti brevis, seu ancillis illius e cælo, ut fertur, Numæ temporibus delapsi, ab eoque consecrati, efformata. Vide Festum et Plutarchum in Numa.

Deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Sicut Judæi Arcam fœderis gestare solebant, ita Gentiles eorum sacra quæ noverant sunt imitati, atque deorum suorum insignia, arma, vel præcipua instrumenta olim ferebant in pompis et supplicationibus, eorumque simulacra humeris bajulabant, cum lustratione, quandoque cum litaniis, jejuniis vel abstinentia, nonnunquam cum lotione simulacrorum in lacu, omnibus coronatis, et lauream in manu gestantibus. Horumque ethnicorum rituum, præter Lactantium, testes sunt: Ovidius Fastor. lib. iv, a v. 292 ad 355; Tit. Liv., Decad. i, lib. x, an. 458; iii, lib. ii, an. 537; iv, lib. x, pag. 359; Lucian., pag. 4074; Trebell. Pollio, p. 178; et Dionys. Halicarn., lib. ii pag. 91, lib. viii pag. 510, lib. ix pag. 597, 599, et lib. vii pag. 475, ubi ait: *Viri penes quos erat summa potestas, pompam hinc a Capitolio per forum deducebant in Circum maxi-*

mum, in qua præbant illorum filii pubertati proximi. Et infra, pag. 478: *Extremum pompæ agmen claudebant deorum simulacra, quæ humeris bajulabantur a viris; eamque præferebant formam, qua finguntur apud Græcos, eundem etiam habitum, eademque insignia, munera item quæ singuli invenisse atque hominibus donasse traduntur.... Peracta pompa confestim sacrificabant consules sacerdotesque.* Eustath. ad Homeri Iliad. i, v. 422. Christiani pariter, ad Hebræorum exemplum, et supplicationes et alia sacra fecerunt. Multa in hunc modum lege in epistola 5 Vigili, episcopi Tridentini, ad S. Joannem Chrysostomum, de Martyrio SS. Sisinni, Martyrii, et Alexandri, Anagniniensis martyrum.

Numeratur. Mss. 1 Colb. et Brun., *memoratur*. *Ancile.* Figuram ancilium vid. in Gravii Floro l. i, c. 2, p. 16, ed. Wetsten. Conf. Pitisci L. A. R. tom. i, fol. 92. BUNEMAN.

Magistratus. Id est, præturæ; ne quis, ut nostræ ætatis mos est, de collegio senatus capiat. BUNEMAN. *Ille Furius, sed plane furiosus.* Alludere videtur ad illud Ovidii:

Cur ego non dicam: Furia, te furiam? FRANCIS.

— De Furio Bibaculo legendus Valer. Maximus lib. i, cap. 1, exempl. 11.

Lucretius exclamat. Lib. ii, v. 14. CELL.

O stultas hominum mentes! Ita cum omnibus editis cuncti ferme mss. In 1 Reg. vetustissimo, et in rec. 1 Colb. et 1 Brun. atque apud Lucretium legitur., *O miseræ.*

Qualibus in tenebris. Sic emendavimus ex omnibus pene mss. et optimis editis, ipsoque Lucretio. In 3 Colb. et editis septem est, *Quantilibet*; in editis Thys. et Gall., *Quantilibet in teneris*, corrupte.

Rideat. Manuscriptorum est et edit. Tornes. *Derideat* est editorum.

Habeat aliquid. Cicero pro Marcello, sub fin.

Nimis lascivus. Ita omnes editi ex mss. præter 1 Bonon. antiq. et edit. Is. in quibus est, *minus sanus*. Carrioni et Francio placeret, *minus lascivus*; horum enim actiones valde erant lubricæ et lascivæ. Sed rem in medio relinquo: quisque quod placuerit eligat. — *Nimis lascivus.* Ex ingenio Carrio l. ii Lect. Antiq., c. 7. *minus lascivus* restituit. BUNEMAN.

Sabinus ille rex fuit. Numa Pompilius, de quo hic habes multa ex Livio, lib. x, iv Decad.; et Plutarcho in Numa.

minum rudes atque imperitos novis superstitionibus A implicavit : quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat ; huc, remotis arbitris, se inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu deæ conjugis ea sacra populo se tradere quæ acceptissima diis essent : videlicet astutiam Minois voluit imitari : qui se in antrum Jovis recondebat, et ibi diu moratus, leges tamquam sibi a Jove traditas afferbat, ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creavit, deos per familias descripsit. Sic novi populi feroces animos mitigavit, et ad studia pacis a rebus bellicis B avocavit. Sed cum alios falleret, seipsum tamen non fefellit ; nam post annos plurimos, Cornelio et Bebio coss., in agro scribæ Petilii sub janiculo arcæ deæ lapideæ sunt repertæ a fossoribus, quarum in altera

corpus Numæ fuit, in altera septem latini libri de jure pontificio, item græci totidem de disciplina sapientiæ scripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissolvit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur : ita eos Q. Petilius Prætor urbanus in concione populi concremavit, insipienter id quidem. Quid enim profuit, libros esse combustos ? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriæ sit traditum ? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus. Potuerunt enim et libri aboleri, et res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare quanta pietate defenderint religiones, auctoritatem religionum ipsarum, testando minuerunt.

Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionum fuit : sic ante Pompilium Faunus in Latio, quin et Saturno avo nefaria sacra constituit, et Picum patrem inter deos honoravit, et so-

VARIORUM NOTÆ.

Cum Dea Egeria, etc. Hæc historia scribitur a Livio lib. 1 ; Dionys. Halicarnass., lib. 11 Antiq. ; Valerio Maximo, lib. 1, cap. de simulata Religione ; Cicerone, lib. 11 de Legibus ; Ovidio, lib. 111 Fastor. ; Plutarcho, in Numa. *Egeria* dicta est ab egerendo, cui prægnantes sacrificabant, ut uterum facilius egerent, ait Festus. De hac vide Arnob. lib. 5 initio ; Tertull., de Præscript. Hæret., in Apol. cap. 25 ; August., lib. 71, cap. 35, de Civ. Dei, etc. **BETULEUS.** Vide etiam Euseb., Præparat. Evangel. lib. 11. **BETUL. C** *Aricino.* Mss. 3 Reg. rec. et edit. Thomas., Thys., Gall., *Ariano.* Emendavimus *Aricino* ex 2 Reg. et 2 Bonon. quorum duo sunt omnium vetustissimi, ex 1 Colb., Marm. a prima manu, cunctisque editis ; favebitibus mss. 1 Colb., Nav., Vict., Brun., in quibus est *Arocino* ; Regiis quoque quatuor inter quos est Regio-Puteanus, 4 Colbertinis, 3 Lips., Goth., Em., Cantabrig., 1 Clarom., Gat., Marm., a secunda manu, in quibus est, *Ericino.* In 1 Reg. est *vicino*, male. Sed *Aricia* et nemus *Aricinum* non ignorantur.

Minois. Lege de hoc Dialog. Platonis, qui Minos inscribitur ; Diod. Sicul. lib. 11. Ex Valerio et Platone constat, eum novem annis audivisse Jovem, ut sophistam. Hinc opinio, Minoa Jovis fuisse filium. De quo Homer. Odyss. 1. Horat., *Jovis armis*, Minos admissus. Hesiod. βασιλεύσαντων, Lucian. *justissimum*, Cyrillus vero τυραννικώτατον vocat. **BETUL.**

Ibi diu moratus. Scilicet per novem annos, uti multi tradidere. Davius vero nono quoque anno cum Valerio verius statui docet ad Cicer. 11 Tusc., 13, p. 127. **BUN.**

Salios. Id est, saltatores, quia festo Anciliorum ad tibiaram modulos choreas instituebant. Eos Numa duodecim constituit, quos cognomine *Palatinos* vocavit ; Tullus Hostilius totidem adjecit, quos dixit *Collinos.* Vide Livium, lib. 1 ; Florum, lib. 1, cap. 2 ; Dionys. Halic., Antiquit. Rom. lib. 11, pag. 45. **WALCHIUS.**

Deos per familias descripsit. Ita libri : at Dukerus ad Flor. 1, 4, p. 58 : *Vide, inquit, an apud Lactantium legendum sit : et eos per familias descripsit relato pronomine eos, ad pontifices... augures.* **BUN.**

Cornelio et Bebio coss. Quingentis post Numæ obitum annis, scilicet anno Urbis 875. Vide Plutarchum, in Numa, qui paulo aliter hæc narrat historiam in Vita Numæ. Vide etiam Livium, lib. 5, Decad. 11 ; Valer. Max. lib. 1, cap. de neglecta Reli-

gione ; Plinium, lib. 111, cap. 13 ; S. Augustin., de Civitate Dei, lib. 71, cap. 54.

Sed omnes. Aligua ex parte ad solvendam religionem pertinere existimatos esse, Valer. Max. 1, cap. 1, cum Livio tradit ; nimium inde dixisse Firmianum, probat Selden. de Jure Nat. et Gent., l. 1, c. 2, p. 16. Plura de his libris Augustin., de Civit. Dei, lib. 71, c. 54, et Lud. Vives ad eum. **BUN.**

Prætor urbanus. Præter edit. Thom., Thys., Gall. et Spark., in quibus est, *Prætor urbis*, omnes mss. et editi habent, *Prætor urbanus.* Haud secus Valerius Max. lib. 1, cap. 1, ex quo Lactantius id desumpsisse videtur, nisi quod Valerius eum vocat *L. Petilium.* Et forsitan utrumque prænomen habuit Petilius.

In concione populi concremavit. Moris est in bene constitutis rebuspub. libros qui religionibus derogant, igne comburere. Arnob. lib. 11 : *Quod si haberet vos aliqua pro vestris religionibus indignatio, hæc potius litteras, hos exurere debuistis olim libros istos, demoliri, dissolvere theatra hæc potius, in quibus infamæ numinum propudiosis quotidie publicantur in fabulis. Nam nostra quidem scripta cur ignibus muerunt dari ?* Vide Valer. Max. lib. 1, cap. 1 : *Libros græcos quia aliqua ex parte ad solvendam religionem pertinere existimabantur, L. Petilius Prætor urbanus, auctoritate senatus, per victimarios igne facto in conspectu populi cremavit.* **ELMENHORST.**

Quod sunt. Sic scripti, editi : mallet cum Heumann. *quod sint.* **BUN.**

Potuerunt enim. Ven. 1471, *Potuerant.* **BUN.**

Res tamen in memoriam non exire. Ita omnes scripti et excusi, paulo obscurius. In Minucio, cap. 46, in memoriam exire notat *samam consequi.* Vult Lactantius, debuisse hos libros clam potius aboleri, non palam in concione. Ita enim res non exisset in memoriam, sive memoriæ non fuisset tradita. Illustrat hæc Augustin., de Civit. Dei, l. 71, cap. 35. Reimm. vocem, *res*, neglexit. **BUN.**

Approbare. Gallice, *faire entendre.*

Faunus. Latii cultor Faunus audit, quod primus, vel cum primis Latium colere instituerit, ut traditum Aurelio Victori in Origin. Rom. eundem Italiam variis superstitionibus implevisse : Sylvarum et jugerum præstitem, ipse se ait apud Calpurnium :

Qui juga, qui sylvas tueor, satus æthere Faunus.

Aucupio eundem præfecit Propertius, ut notat Turneb. Advers. lib. xxvi, cap. 19. **BARTHIUS.**

Nefaria sacra. Quia infantes Saturno immolaban-

rorem suam Fatuam Faunam, eandemque conjugem A vero cum eum facti sui pœniteret, et desiderium eius ferre non posset, divinum illi honorem detulisse; idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his versibus :

Terricolas Lamias Fauni, quas Pompillique
Instituere Numæ, tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia athena
Vivere, et esse homines : sic isti omnia ficta
Vera putant; credunt signis cor inesse in athenis.
Pergula pictorum; veri nihil : omnia ficta.

VARIORUM NOTÆ.

tur. Quod scelus Tertullianus exprobrat Gentibus, Apologetic. cap. 9.

Fatuam Faunam. Sic legendum esse patet ex sequentibus, et nobiscum censent eruditissimi viri; et tamen aliter multifariamque legunt plerique mss. 2 Regii, 2 Colb., 1 Sorbon., *Fautam Faunam*; 1 Clarom., *Fautam Fannam*; alter Clarom., *Fenteiam Faunam*; 1 Bonon. antiq., *Fenteiam Faunam*; 2 Reg. et Marm., *Fenam Faunam*; Regii duo 900 annorum, Cauc., 3 Colb. et Gat., *Sentam Faunam*; 1 al. Reg. addit *Sentum* super *Faunam*; A 2 Reg., Pen., Brun., et edit. Rom. 1468, 1470, abest *Fautam*, et a 1 Colb., Nav., Vict., in quibus est, *Fannam*. Eam *Fatuam Faunam*, ut Lactantius, appellat Arnobius liv. 1 et v. Macrobius quoque scribit lib. 1, cap. 12 : *Hanc eandem Bonam deam, Faunamque, et Opem, et Fatuam Pontificum libris indigitari.* In Epitomes ms. Taurinensi est *Fentam Faunam*. Vide Justin. lib. XLII, cap. 1.

Eandemque conjugem. Ita reposuimus ex mss. et edit. Tornes. In editis est *eamque*.

Gabius Bassus. Sic lego cum Gellio, lib. 11, cap. 4, ac plerisque et optimis mss. Regiis 7, 6 Colb., Lips., Goth., 1 Sorbon., 1 Clarom., edit. Rom. 1468, 1470, et Cellar. In altero Clarom. est, *Gabius Balsus, pro Bassus*; in 1 Reg. vetustissimo, *Gavius Bassus, u pro b*; in altero Regio et Bran., *Gabinus Bassus*; non *Catus* ut in 12 editis.—*Quam Gabius Bassus.* Gabius, vel Gavius Bassus, haud dubie in libro, quem *de Diis* composuit, testante Macrobio lib. 1 Saturn., cap. 9. Laudatur sæpe a Gellio, ex libris *de Origine vocabulorum*, lib. 11, cap. 4, et ex *Commentariis*, lib. 11, c. 9, et alibi. Vossius ponit sub Augusto Cæsare. BUN.

Tantæ pudicitiae. Refutat Tertullianus, et præterea non sororem, sed filiam Fauni dicit lib. 11 ad Nat., cap. 9, Conf. Arnob. 1. BUN.

Nemo eam... præter virum suum mas viderit. Hinc est quod nulli viro ejus templum ingredi licuerit. Tibull. lib. 1, Eleg. 6 :

Exibat quam sæpe cave, seu visere dicat,
Sacra bonæ maribus non audeunda deæ.

Propert. lib. 11, Eleg. 10 :

Fœminæ loca clausa deæ, fontesque piandos,
Impune et nullis sacra relecta viris.

Nec modo viri ingressus prohibiti, sed ne deorum quidem picturæ masculæ apertæ in illius templo. Juvenal. Satyr. 6 :

..... Velari pictura jubetur,
Quæcumque alterius sexus imitata figuram est.
DEMPETERUS.

In operto sacrificant. Ita Bon., 2 Reg. antiquissimi, 2 Brun. et cæteri mss. optimi; non ut mendose in nonnullis editis est, *in apertos*, quod Lactantii sententiæ atque etiam historiæ repugnat. ISÆUS.—*In operto.* Ciceroni recte locus sacrorum dicitur *opertum Bonæ deæ*, in Parad. c. 4, et Plinio, *sacra opertanea*, lib. 11, sect. 77, *De Bona dea*; Lact. 1. 11,

cap. 20. BUN.—*In operto sacrificant.* In loco a viris omnibus remoto, quos nefas erat his sacris interesse, quæ in ædibus consulis vel prætoris (*Plutarch., Cæs., pag. 711*), vel pontificis maximi (*Liv. epit., 105*), a primariis fœminis celebrabantur. CELL.

Sext. Clodius. Ex Arnobio lib. v, pag. 168. Vid. Voss. Hist. Gr. 1. 11, part. 111, p. 511; Onuphr. Panvin. Civit. Rom. cap. 37; Bosius et Græv. ad Cic. lib. 11 Att., ep. 15. BUN.

Fauni... uxorem. Hanc Plutarchus ait fuisse Flavii divinatoris uxorem. Macrobius rem longe aliter narrat.

Ollam ebiberat. Meursius legendum putat *Obbam*; erat Obba poculi genus. Sed nihil mutare volui; omnes enim mss. Codd. constanter legunt *Ollam*, præter 1 Clarom. *Olam*. Arnob. hanc narrans historiam, lib. v, pro *Olla* habet *seriam*; erat autem *seria* vas vinarium sicile oblongum. ISÆUS.—A Romulo lege cautum est ne qua mulier vinum biberet, et quæ bibisset, permissum est marito, ut eam velut adulteram puniret. Vide Dionys. Halicarn. 1. 11; Plin., 1. xiv; Plut., in Problem.; Athenæum, lib. x; Gellium, 1. x, c. 15.

Virgis myrtheis. Vide Plutarchi Problem. ubi hanc historiam ita recitat : eam Flavii divinatoris uxorem fuisse, quæ clam cum largius vinum biberet, a marito deprehensa flagris cæsa est; atque inde factum, ut myrtus in ejusdem ædem non inferretur, atque vinum quod mulieres in templo bibebant, non vinum, sed lac appellaretur. BETULEIUS.

Prudentes quique. Elegantius plerumque noster cum superlat. jungit. Iterum tamen 1. vi, cap. 12, *Boni quique judices.* Similia exempla ex Justino, Suetonio, Tacito collegit Bangius Observ. Philol. 1. 11, pag. 831. BUN.

His versibus. Ita restitui ex veteribus edit. Romanis tribus, Is. et Cellar. ac. mss. omnibus; præter Cauc. editosque recentiores, in quibus est, *his verbis*.

Terricolas. Runeman. *Terriculas* : in hanc vocem exhibuit ille notam sequentem.—*Terriculas.* Quia *terrícolas*, quod in plerisque omnibus erat, non quadrat, auctoritate ms. Reimm. et vetustissimi codicis Taurin. et Davisii consensu ex Epit. cap. 22, rescripti, *terrícolas*, ut jam olim ex conjectura *Fruterius* voluit. *Terriculas Lamias* hic quoque legit Ezech. Spanhemius in Observ. in Callim. Dian. v. 67, pag. 174, 175. BUN.

Sic isti omnia ficta. More Græco, alioqui metro deest aliquid : quandoque non elidit Lucretius.

Credunt signis cor inesse in athenis. Sic emendavimus ex mss. 2 Regiis 900 annorum, 1 al. Reg., 2 Colb. et 2 Brun. nec aliter legitur in Epitome, cap. 22. Alter 1 Reg. habet, *in esse in eis*, corrupte; 1 Clarom., *in esse anis*, prave; alter Clarom., *in esse petrinis*. In ora ms. Bonon. antiq. est *inanis*.

Pergula. Est pars domus exprorecta et propendens earum generis quas *salientes* artifices nostri appellant.

Poeta quidem stultos homines infantibus comparavit. A At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos. Illos ætas facit putare quod non est, hos stultitia. Illi utique brevi desinunt falli, horum vanitas et durat, et semper crescit. Sacra Liberi Patris primus Orpheus induxit in Græciam, primusque celebravit in monte Bœotix Thebis, ubi Liber natus est, proximo, qui cum frequenter citharæ cantu personaret, Citheron appellatus est. Ea sacra etiam nunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus, et captus est, et fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præcesserit, dubitari potest: siquidem per eosdem annos Latinus Priamusque regnaverunt; item patres eorum Faunus et Laomedon, quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit.

Procedamus igitur ulterius, et quæramus, quis omnino colendorum deorum primus auctor extiterit. Di-

VARIORUM NOTÆ.

Sacra Liberi Patris. Valer. Flaccus lib. II Argonautic. elegantissime describit hæc sacra. De quibus etiam videatur Livius libro xciv, Arnobius lib. v, S. Augustin. de Civ. Dei lib. vi, cap. 9, et lib. xviii, cap. 43.

In monte Bœotix Thebis.. proximo. Ut Strabo describit lib. ix, pag. 279, mons Cithæron in occidentali parte Bœotix est, supra Crissæum sinum. BON.

Citheron appellatus est. Vide IV, Æneid., 303.

Orphica. Quæ mysteria Orgia dicuntur ἀπὸ τῆς ὄργης, de quibus Clemeus Alexand. scribit. Signum Bœotiorum Orgiorum est, serpens mysteriis initiatus. Nazianz. in orat. de Luminibus, Epiph., Theodoret. lib. I, in Therap.; Macrobi. I. I, in Som. Scipio. BETUL.

Carptus est. Sic mss. et editi omnes. Simplex pro composito *discerptus est*; quod usitatum est Lactantio.

Faunus et Laomedon. Ita habent mss. 2 Bonon., 4 Reg. quorum duo sunt 900 annor. Tax., Ultr., Gronov., Em., 3 Colb., Gat., et edit. Is., Spark., Cellar., Walch. in cæteris editis specialiter in Sublac., ac recentibus mss. 16 pro Faunus est Picas, prave. Faunus enim fuit pater Latini, ut Laomedon Priami. Vide Virgilium, lib. VII Æneid., v. 45 et seq.; atque ideo dubium est, quis, an Orpheus, an Faunus, præcesserit. Nam si, Pico regnante, Orpheus cum Argonautis ad littus Iliensium venit, tum minime dubium est quin Orpheus fuerit Fauno vetustior.

Quis colendorum deorum primus auctor extiterit. Initium colendorum deorum repetendum est non solum post, verum etiam multo ante diluvium tempore, uno fere aut altero post rerum primordia sæculo. Sic enim accipiendus est locus. Gen. iv, v. ult.: *Tunc profanatum est in invocando nomen Jehovahæ.* Nam, *chatal* (unde in *hophal*) sæpissime profanare redditur, ut Levit. xix, c. 12. Sic etiam locum hunc intelligit Paraphrasis Chaldaica. R. Salomon Jarchi hæc habet: *Tunc profanatum est in invocando scilicet nomina hominum, et nomina imaginum, cum nomine sancti illius, qui benedictus sit Dei, adeo ut facerent idola, et facerent ea deos.* Sic etiam Arabs Erpenianus: *Tunc incœperunt homines deficere a cultu Dei.* Quare idem est ac si Moses dixisset, sacrosanctum illud nomen, quod totius universi creatorem et Dominum designat, rebus creatis impie tributum. Joseph. lib. I, cap. 4, testatur, longo ante Noachum tempore idolorum cultum in usu fuisse usque ad septimam generationem, continuo autem vix ubi diluvium terras reliquerat, nefanda idololatria exordium suum sumpsit. *Et immolabant filios suos et filias suas dæmoniis. Immisit Deus in illos ventum procellosum; et fuit Typhon ven-*

dymus in libris ἀναγνώσεως Πρωταρχικῆς ait, Melissa Cretensium regem primum diis sacrificasse, ac ritus novos sacrorumque pompas introduxisse. Hujus duas fuisse filias, Amalthæam et Melissam, quæ Jovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Unde poetica illa fabula originem sumpsit, advolasse apes, atque os pueri melle complesse. Melissam vero a patre primam sacerdotem Matri magnæ constitutam, unde adhuc ejusdem Matris antistites Melissa nuncupantur. Historia vero sacra testatur ipsum Jovem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam venisse, ut ipse sibi fana multis in locis constitueret. Nam cum terras circumiret, ut in quacumque regione venerat, reges principesve populorum hospitio sibi et amicitia copulabat, et cum a quoque digrederetur, jubebat B sibi fanum creari hospitis sui nomine, quasi ita posset amicitix et fœderis memoria conservari. Sic constituta sunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labrandio.

Et confregit ventus idola omnia, et diruit templa idolorum, usquedum in tumulos pulveris redacti fuerint; et tumuli illi etiamnum remanent. Ex Seldeno et Schedio. *Extiterit,* manuscriptorum est; *extitit,* vulgatorum. At de Idololatriæ origine vide libram Sapientix capite xiii, etc.

Didymus in libris. Plures Didymi: Vossio hic Chalcenterus cognomine, uti apud Ammianum est xii, cap. 42, quasi æneis intestinis robustus ad studia et labores. Floruisse dicitur sub Cæsare dictatore et triumviro. CELL.

Cretensium regem. Hinc Servius ait, Cretenses religionum inventores fuisse.

Amalthæam et Melissam. Lib. I, cap. 21. Docet Bochart. in Hieroz. pag. 11, cap. 51, fol. 630, ex Galeno, Callimacho, Aliis, duas has nutrices Jovi datas, quia lac caprarum non tuto sine melle bibi possit, idque fuisse apud veteres valde usitatum. BON.

Ut in quacumque regione venerat. Mss. 10 et cuncti fere editi, ut in *quaque*; 1 ms. Clarom. et 4 vulgati, *veniret, male.* Ut, pro, statim atque, ubi primum. Terent. Hecyr.

Ut quisque venerat, accedebam.

Principesve. Ita mss. antiquissimi et optimi, cum multis editis. Scripti 5 rec., *principesque.*

Jovi Atabyrio. In mss. 6 Reg., 1 Bonon. antiq., et 2 Colb. scriptum est, *Ataburio*, ea videlicet prolatione, qua Latini olim græcum Υ per ν repræsentabant; 1 Reg., 1 Colbert. et Brun., *Atavirio*, *u* pro *b*. Templum habuit in monte *Atabyrio*, a quo *Atabyrius* fuit dictus Jupiter. Diodor. lib. v: ἐπὶ δ' ὄρους Ἀταβύρου (sic legendum, non ut in editis vitiose Ἀταβύρου). Ex BOCHARTO partim — *Atabyrio*. De hoc multa doctissime Bochart. Geogr. S. I. I, cap. 7, f. m. 369. Meursii Rhod. Lib. I, cap. 8, pag. 23; Gyrard. Hist. Deor. Synt. II, ed. Lugd. Bat., fol. 98. BON.

Jovi Labrandio. Mirum quanta sit hic loci in mss. varietas lectionum: ex his conjicio veram lectionem esse *Labrandio*. In 1 Reg. legitur *Labradio*; in 3 Reg. quorum unus est 900 annor., 3 Colb., 1 Sorb., 1 Clarom. lego, *Jovi Labrandio*; in Regio-Puteano aliisque 3 Reg., 2 Colb. Gat. Em. Cantab., et edit. Rom. 1468, 1470, *Labriando*; in 2 Bonon. et 1 Clarom., *Labiandro*; in 1 Reg., 1 Colb., Vict. et Brun., *Labriandrio*; in Marm. *Labriandrio*; in edit. Cellar. *Labrandreo*; in cunctis pene editis *Labradeo*. Vocatur *Lavrandenus* apud Strabonem, xiv, pag. 450, 455. *Labranda*, vicus Mylasiorum in Caria, Jovis *Labrandei* templo celebratus. Hujus Jovis simulacrum securim manu gestabat, quam Gyges, postquam Candau-

Atabyrius enim et Labrandius hospites ejus, atque A
adjutores in bello fuerunt. Item Jovi Laprio, Jovi Mo-
lioni, Jovi Casio, et quæ sunt in eundem modum.
Quod ille astutissime excogitavit, ut et sibi honorem
divinum, et hospitibus suis perpetuum nomen acqui-
reret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi,
et hinc imperio ejus libenter obsequebantur, et nomi-
nis sui gratia ritus annuos et festa celebrabant. Si-
mile quiddam in Sicilia fecit Æneas (Vid. Æneid., v),
cum conditæ urbi Acestæ hospitis nomen imposuit,
ut eam postmodum lætus ac libens Acestes diligeret,
augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per
orbem terræ Jovem seminavit, et exemplum cæteris
ad imitandum dedit. Sive igitur a Melisseo, sicut Di-
dymus tradidit, colendorum deorum ritus effluxit;
sive ab ipso quoque Jove, ut Euhemerus; de tem-
pore tamen constat quando dii coli cœperint. Melis-
seus quidem multum antecessit ætate, quippe qui

educaverit Jovem nepotem. Et idcirco fieri potest,
vel ut ante, vel adhuc puero Jove deos colere insti-
tuerit, id est alumni sui matrem; et aviam Tellurem,
quæ fuit Urani conjux, et patrem Saturnum: et ipse
hoc exemplo atque instituto Jovem ad tantam super-
biam provexerit, ut postea sibi divinos honores au-
deret assumere.

CAPUT. XXIII.

*De vanarum superstitionum ætatibus, et quibus cœperint
temporibus.*

Nunc quoniam vanarum superstitionum originem
deprehendimus, superest ut etiam tempora colliga-
mus, per quæ fuerint illi quorum memoria colitur.
Theophilus in libro de Temporibus ad Autolicum
scripto ait, in historia sua Thallum dicere, quod Be-
lus, quem Babylonii et Assyrii colunt, antiquior tro-
jano bello fuisse invenitur trecentis viginti duobus

VARIORUM NOTÆ.

Iem occidit, in Cariam detulit, atque in manu ejus
posuit. Hinc Plutarchus in Quæstion. 45, Græc. La-
brandenum Jovem dictum voluit, quandoquidem Ly-
dii λαβριω securim appellant. Ex CELLARIO et THYS.
— Sed tamen sic ab hospite dictum vult Lactantius.
Ælianus autem alia ratione hoc nomine vocatum
scribit Jovem. *Labradeus*, inquit, *Jupiter nominatus
est quod pernullum pluisset. Isæus.*

Jovi Laprio. Mss. 1 Bonon. antiq. et recentiores 1
Reg., 1 Colb., Nav., Lips., Brun., *Labrio*: b pro p
sæpe a librariis positum, et e converso, apud omnes
notum. De hoc Jovis nomine nulla est apud auctores
mentio, præterquam apud Lactantium.

Jovi Casio. Sic lego cum duobus vetustissimis mss.
Regiis, aliisque duobus Reg. 1 Colb., Nav., Vict.,
Gat., Marm., Em., Christ., Brun., necnon editis Be-
tul. ac Cellar. Et recte. Sic etiam apud Soidam et
apud Stephanum Cassium. Apud Lucanum, lib. viii:

Et Casio præferre Jovi.

Item apud Plinium, lib. v, cap. 12: *A Pelusio Casius
mons est, et delubrum Jovis Casii.* In recentioribus 13
Lactantii mss. et totidem editis est, *Cassio*.

Eundem modum. Mirum est quantum ad numerum
creverint varia Jovis nomina. Trecentos Joves narrat
Varro, cum variis epithetis et cognominibus; at quæ
singulorum fuerant, uni sunt attributa. Hinc error
veterum in Jovis historia recitanda. Ducenta græca
illi data nomina post Lilium Gyraldum collegit Xystus
Betuleius ad caput 22 hujus libri Lactantiani, et cen-
tum ac sexaginta latina nomina. Idem fuit de Her-
cule et de Mercurio, sicut et de Belo in historia veteri
Assyriaca et Babylonica.

*Et hinc imperio ejus libenter obsequebantur. Hinc
repositi, eruditorum consilio, ex mss. 2 Colb. et 2
Brun. pro huic imperio ejus, quod est in cæteris.*

Tradidit. Hic reposuimus *tradidit* ex mss. pene om-
nibus, et edit. Tornes. et Walch. In 3 Reg., 1 Colb.,
Gat., Brun. et edit. Rom. 1470, est, *tradit*. At in
cunctis fere editis legitur, *sive ab ipso quoque Jove, ut
Euhemerus tradidit*: sed minus bene, quia contra fi-
dem manuscriptorum.

Euhemerus. Ed. Sublac. addit: *tradit*.

Jovem nepotem. Scilicet Urani, qui primus orbis
universi imperio præfuit. Is enim ex Tellure uxore
filium suscepit Saturnum, Saturnus ex Rhea Jovem:
sic Apollod. Lactantius etiam hic subdit aviam Tellu-
rem, quæ fuit Urani conjux; Uranus ergo avus Jovis,
et Jupiter ejus nepos, ut ait etiam supra cap. 5, et in
Ib. cap. 2. Hæc igitur recte lectio est ab omnibus

fere excusis libris agnita, non *pronepotem* ex mss. et
edit. Rom., Torn., Soubron., Is., et Plantin. in marg.
quæ lectio Lactantio contraria est, qui Saturnum fa-
cit Jovis patrem, et Saturnum Urani seu Coeli filium.

Tellurem. De ejus in urbe Roma æde lege Plin. xxxiv,
9; Valer. Max. vi, 5; Augustin., de Civit. Dei iv.
Plura Macrob. Saturnal. 1. Terram matrem etiam
Persæ coluere (*Herodot in Clio*), et Scythæ (*idem in
Melpomene*); et sub nomine *Herthi*, etiam Germani,
teste Tacito xl, 5. Ita *Freinshemius* in Tacitum.

Theophilus. Sextus hic Antiochenæ ecclesiæ epi-
scopus fuit, teste Hieronymo, floruitque sub impera-
tore Antonino Vero, proxime nimirum post apostolo-
rum tempora. Euseb. de hoc etiam testatur lib. iv
Hist. eccles. BETULEIUS. — Hic vix circa annum vul-
garis æræ 160.

De temporibus. Inter cætera Theophili monumenta
extat, non liber de Temporibus, sed opus ad Auto-
licum adversus gentes tribus libris. Primo libro, do-
cet Theophilus quid sit Deus; secundo, gentium idola-
triam et superstitionem refellit; tertio, agit de
Temporibus deorum Gentilium; sed hodie ex veteri-
bus monumentis elucidata sunt quadamtenus veteris
historiæ tempora.

Thallum. Ita legitur in cunctis ferme mss. In rec. 2
Reg., Vict., Nav., Brun., *Thallium*; in 4 Colb., *Thal-
lion*; in uno autem Clarom. est, *Thalion*; in pleris-
que excusis, *Thalum*. Sed scribendum, *Thallum*, ex
Tertulliano Apolog., ii, Minucio, et ipsomet Lactantio
supra c. 13, monente Meursio.

Quod Belus, etc. Hunc Belum arbitror Nemrodum,
quia huic regni principium in terra Sennaar Babylon
fuit (*Gen.*, x, c. 10); at conditorem Babylonis Belum
vocant gentiles; inque his Dorotheus Sidonius,
poeta vetustus:

Antiqua urbs Babylon, Tyrio quæ condita Belo.

Artabanus apud Euseb., lib. ix Præpar. Evang. c. 44,
ubi retulisset, ut primitus omnia aquis fuerint obruta,
addit Belum siccasse loca, ac *Babylonem manibus
cinxisse*. Servio propterea dicitur *Belus primus rex
Assyriorum*. Ejus sepultura fuit Babylone; sed Xerxes
eam destruxit, ut refert Strabo initio sexti decimi. De
Beli hujus cultu insignis est locus Claudiani in primo
de laudibus Stiliconis: sed corruptus, cum juxta
certissimam Scaligeri emendationem, in vi, de emen-
datione temporum, pro *Belli* debeat legi *Beli*. Fuit
autem Belus cum Sole cultus. Vossius.

annis : Belum autem Saturno æqualem fuisse, et A
 utrumque uno tempore adolevisse. Quod adeo ve-
 rum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam et Aga-
 memnon, qui gessit bellum Troicum, Jovis abnepos
 fuit, et Achilles Ajaxque pronepotes, et Ulysses eo-
 dem gradu proximus fuit; Priamus quidem longa
 serie. Sed auctores quidam tradunt, Dardanum et Ja-
 sium Coriti filios fuisse, non Jovis. Nec enim, si ita
 fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepote-
 suum habere potuisset. Itaque parentibus illorum,
 quos supra nominavi, si congruentes annos divides,
 numerus consentiet. Ab excidio autem Trojanæ ur-
 bis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum
 ratione manifestum est, ante annos non amplius
 quam MDCCC natum esse Saturnum, qui et sator om-

nium deorum fuit. Non ergo isti gloriantur sacrorum
 vetustate, quorum et origo, et ratio, et tempora de-
 prehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguen-
 das religiones falsas plurimum valent. Sed jam finem
 facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim
 plenius sunt exequenda, ut omnibus refutatis, quæ
 veritati videntur obstare, homines, qui bonorum
 ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram
 possimus imbuere. Primus autem sapientiæ gradus
 est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere.
 Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profe-
 cerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cogni-
 tionem, qua nulla est homini jucundior voluptas; et
 erit jam sapientiæ cælestis disciplinæ dignus, qui ad
 cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

VARIORUM NOTÆ.

Trecentis viginti duobus annis. Thalli lapsum, quem B
 secutus est Theophilus, et deinde Lactantius, ostendit
 luculenter Pererius in comm. ad Daniel, lib. XVI,
 c. 14, et lib. II *Disp. de LXX septim., part. 1, quæst. 2.*
 Quamvis autem in hac supputatione mire variant
 chronologi, omnium tamen expensis sententiis, haud
 minus, quam octingentis vel nongentis circiter annis
 Belum Trojano excidio antiquiorem fuisse constat.
 ISÆUS. — Nil tamen de hoc certi defini potest,
 propter varios Babyloniorum et Assyriorum Belos,
 qui his nationibus diversis imperarunt temporibus.

Itaque. Hæc vox manuscriptorum codicum est, et

veterum 9 editorum. Ita rec. editiones habent.

Si congruentes annos divides. Manuscripti decem
 recentiores cum editis habent, *congruenter.* Chrono-
 logi vehementer variant, neque in supputationibus
 temporum scrupulose sategit Lactantius. ISÆUS.

Ante annos non amplius, etc. Falsus apparet calcu-
 lus. Arnobius aliam inivit supputandi rationem, et ad
 duo millia annorum ab Jove, ad illa usque tempora
 intercessisse scribit prope finem lib. II. ISÆUS.

Ne modum excedat. Mss. rec. 2 Reg., Vict., Nav., 1
 Colb., Gat., Brun. addunt *oratio*; sed perperam.

ANALYSIS LIBRI SECUNDI, QUI INSCRIBITUR DE ORIGINE ERRORIS.

Partes libri duæ sunt: prima de Vanitate religionis C
 deorum; altera de Origine erroris.

Vanas esse religiones deorum probat: 1° quia contra
 conscientiam suscipiantur, cum etiam illi in calamita-
 tibus ad Deum unum confugiant, qui rebus ex senten-
 tia fluentibus alacres ad deorum templa currunt.

2° Quia non sunt rationis humanæ, nam curvant
 cælestem animal ad veneranda terrena. Status rectus
 homini et vultus sublimis datus est, ut sursum aspi-
 ciat, non deorsum (Cap. 1).

3° Quia simulacra colunt, quæ aut sunt signa deo-
 rum mortuorum, aut absentium, aut præsentium. Si
 mortuorum, stulte colunt; si absentium, colendi dii
 non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt
 quæ precamur. Si præsentium, quia dii absentes esse
 non possunt, supervacua sunt simulacra. Præterea
 Dei in æternum viventis vivum et sensibile debet esse
 simulacrum. At illorum simulacra omni sensu carent.
 Homo est simulacrorum quasi parens. Itaque melior
 qui facit, quam illa quæ facta sunt. In simulacro non
 est aliquid hominis præter umbram; ergo multo in-
 minus aliquid Dei (Cap. 2). His subjicitur gravis dehorta-
 tio a simulacrorum cultu, usque ad finem cap. 2,
 et reprehensio Ciceronis, qui cum intellexerit reli-
 gionum vanitatem, tamen nec alios ab ea abducere,
 nec ipse eam relinquere voluit (Cap. 3).

Rursum simulacra nullam majestatem habere asserit:
 Quod fuerint in homineuli potestate; quod frangi,
 cremari, perire possint; quod semetipsa tueri non
 possint; quod cum violantur, inulta sint, nisi a co-
 lentibus vindicentur; quod oculis sint subjecta, ac
 proinde non immortalia; itaque frustra ipsis offerri
 munera; merito Dionysium Siciliæ tyrannum deos

tales contempsisse, spoliassse, illuisse, idque impune:
 C. Verrem impune tot sacrilegia commisisse (Cap. 4).

4° Quia præferunt Deo et parenti opera Dei, non
 solum barbari, sed etiam stoici philosophi, qui omnia
 cælestia, quæ moventur, in deorum numero cen-
 sent: quos non tantum veritate, sed etiam verbis ip-
 sorum revincit (Cap. 5 et 6).

5° Quia solis, lunæ, ignis, aquæ, etc. simulacra
 humanum in modum firmannt consecrantque iis ma-
 nubias et rapinas suas, existimantes Deum amare,
 quiddid ipsi concupiscunt (Cap. 7).

OBJECTIO: *At ii ipsi dii majestatem suam sæpe ostendunt prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis (Hic enumerantur multa miracula deorum).* — Ut causam horum miraculorum exponat, altius Lactantius narrationem orditur ab ipsa scilicet creatione rerum, de qua incipit disserere, cap. 9, in quo refutat errores philosophorum de mundo et ejus fabricatore Deo. Deinde persequitur historiam creationis, cap. 10, 11, 12, 13, immiscens identidem disputationculas cum philosophis, quæ ad creationem pertinent. Tertio diluvii historiam attingit, et originem errorum a Chami Hebræorumque defectione deducit, cap. 14. Quarto, crescente hominum malitia, Deum scribit misisse angelos ad tutelam generis humani in terram: quos cum pellexisset diabolus ad vitia, et mulierum congressibus inquinasset, fecisse eos diabolum suos satellites, qui autem ex his fuerunt pregnati, eos neque angelos, neque homines fuisse; atque ita duo facta esse genera dæmonum, unum cælestem, alterum terrenum, atque hos esse immundos spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores; qui insidiis, dolis, erroribus omnia complent, qui insinuant se corporibus